



# KONTINUITET I INOVACIJE

Uredile: Anita Buhin i Tina Filipović

## KONTINUITETI I INOVACIJE

Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa  
Socijalizam na klupi, Pula, 26-28. rujna 2019.

---

*Za izdavače*

prof. dr. sc. Damir Agičić

prof. dr. sc. Alfio Barbieri

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma  
CeKaPISarnica, br. 15

© Autorska prava: Anita Buhin, Tina Filipović, Autori članaka  
i Srednja Europa d.o.o, 2021.

*Urednice*

dr. sc. Anita Buhin

Tina Filipović, mag. hist.

*Recenzenti*

doc. dr. sc. Branimir Janković

dr. sc. Ana Kladnik

*Lektura*

Anita Buhin

*Grafički urednik*

Tvrtko Molnar

Za naslovnicu su iskorištene dvije fotografije – jedna iz razdoblja socijalizma, druga suvremena. Jedna je iz Muzeja Jugoslavije i prikazuje Josipa Broza Tita i jugoslavensko vodstvo uz njega. Autor druge fotografije je Dejan Štifanić. Zahvaljujemo na dopuštenju korištenja tih dviju fotografija. Naslovnicu je izradila Ana Vujasić.

*Grafička priprema*

Banian ITC, IV. Ravnice 25, Zagreb

ISBN 978-953-8281-34-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-8278-68-6 (Sveučilište Jurja Dobrile)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu  
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu  
pod brojem 001107571.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo  
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.



Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u rujnu 2021.

# Kontinuiteti i inovacije

Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa  
Socijalizam na klupi – *Kontinuiteti i inovacije*, Pula, 26-28. rujna 2019.

Uredile

Anita Buhin i Tina Filipović



Zagreb – Pula  
2021.



# Sadržaj

|                   |   |
|-------------------|---|
| <b>Uvod</b> ..... | V |
|-------------------|---|

## **NIKOLA BAKOVIĆ**

|                                                                                                                         |   |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|
| Upoznaj domovinu dok još uvijek postoji.<br>Ferijalni turizam u Jugoslaviji između solidarnosti<br>i solventnosti ..... | 1 |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|

## **LEA HORVAT**

|                                                                                                                                                     |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Od „doživotnog strogog zatvora“ do kućanskih poslova<br>„bez velikog napora“: reformiranje jugoslavenkog<br>domaćinstva u 1950-ima i 1960-ima ..... | 29 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|

## **GORAN KRNIĆ I MARKO ZUBAK**

|                                                                         |    |
|-------------------------------------------------------------------------|----|
| Uvod u društveno-kulturnu povijest<br>(post)jugoslavenske košarke ..... | 53 |
|-------------------------------------------------------------------------|----|

## **DEJAN SEGIĆ**

|                                                                                      |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Komunisti na periferiji:<br>između socijalističke ideologije i tradicionalizma ..... | 81 |
|--------------------------------------------------------------------------------------|----|

## **DIMITRIJE BIRAČ**

|                                                                                         |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Koncept socijalizma u sovjetskom i jugoslavenkom<br>udžbeniku političke ekonomije ..... | 105 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|-----|

## **DORA KOSORČIĆ**

|                                                                                      |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Kako se povjesničari sjećaju – slom socijalizma u<br>hrvatskoj historiografiji ..... | 129 |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----|

## **OSZKÁR ROGINER**

|                                                                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Dis/kontinuiteti mađarske lokalne štampe u<br>(post)Jugoslaviji: uređivačke politike i svetovi<br>manjinske umetnosti ..... | 153 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|

**ANNE MADELAIN**

Izdavači u postjugoslavenskom prostoru: nasljeđe,  
kontinuitet i pamćenje ..... 181

**JELENA ĐUREINOVIĆ**

Nasleđa antikomunizma: kontinuiteti i  
transformacije politike sećanja od kasnog  
jugoslovenskog do postjugoslovenskog perioda ..... 205

**TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ I IVANA SPASIĆ**

Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti  
i iskrivljenja ..... 227

**Podaci o autorima**

## Uvod

Četvrti međunarodni znanstveni skup *Socijalizam na klupi*, održan na pulskome Sveučilištu od 26. do 28. rujna 2019. na temu *Kontinuiteti i inovacije* generirao je raznolikost predstavljenih radova i istraživačkih pristupa socijalizmu kao razdoblju strukturalnih transformacija i noviteta, ali i revidiranih fenomena i tradicija iz prošlih vremena. Temom skupa nastojalo se sagledati mijene i kontinuitete pojava, ideja i praksi koje su u vrijeme jednostranačkoga socijalističkog sustava na jugoslavenskome prostoru bile prisutne kao metamorfoze međuratnoga građanskog sustava ili kao rezultat revolucionarnoga prekida s tradicijom i stvaranja novih početaka. S druge strane, postavljanje predmeta istraživanja u širi vremenski kontekst omogućilo je i problemsko pristupanje manifestacijama društvenopolitičkih, ideoloških i kulturno-umjetničkih socijalističkih praksi u tranzicijskome i postsocijalističkom razdoblju. Bavljenje raznim društvenim skupinama, teorijskim konceptima, samim komunistima, medijima, kulturom, sportom, politikama sjećanja i suvremenim nostalgijama u društvu u drugačije definiranim kronologijama otvorilo je prostor novim koncepcijama i shvaćanjima socijalizma.

Kontinuitet i inovacija u ovome su slučaju mogle biti redefinirane ili jedinstvene politike, uvriježene ili izmišljene tradicije, kratkotrajni ili dugoročni projekti, kao i zatomljena, odnosno, živa društvena sjećanja. Sam odabir pojma diskontinuitet, koji autori najčešće koriste da bi označili pojedinu inovaciju u odnosu na dotadašnju stvarnost, dodatno naglašava ideološku pozadinu svakoga političkog projekta koji obećava raskid s prethodnim tradicijama. Koliko su se vješto socijalistička i postsocijalistička društva uspjela i željela izmaknuti zamkama ukorijenjenih sjećanja i uvriježenih znanja i tradicija te koliko su razne politike utjecale na fundus očekivanih, odnosno neželjenih, praksi u javnome i privatnom prostoru ključno je pitanje ovoga zbornika. Deset objavljenih radova koje zbornik donosi



rezultat je jednogodišnjega rada mahom mladih, ali vrlo kvalitetnih autora koji iz različitih rakursa promatraju navedenu problematiku i na svoj način doprinose inovativnosti i komplementarnosti u znanstvenim istraživanjima. Njihov je zajednički nazivnik povijest socijalističke Jugoslavije, a prostorno obuhvaćaju područje Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine, djelomično i Slovenije, uz odlike komparativnoga pristupa pojedinim temama. Radovi s područja Crne Gore, Sjeverne Makedonije i Kosova ovoga puta nisu pronašli svoje mjesto u zborniku, što nažalost svjedoči i o smanjenomu interesu za istraživanje socijalističkih tema koji je primjetan u tim zemljama, kao i ograničenost trenutačnog akademskog umrežavanja na postjugoslavenskome prostoru.

Postavljanje predmeta istraživanja vezanog uz socijalizam u širi vremenski kontekst koji prelazi granice hladnoratovskoga razdoblja u dosadašnjoj je domaćoj znanstvenoj produkciji, tradicionalno orijentiranoj prekretnicama i raznim obljetnicama kao povijesnim nultim točkama, bilo prilično zanemareno. Proučavanje socijalističkih tema čija se geneza pronalazi još u 1920-ima i čiji se utjecaj može pratiti u 1990-ima, ponegdje i u 2000-ima, još uvijek predstavlja novitet u optici domaće društveno-humanističke struke. Intencija organizatora skupa bila je potaknuti na preispitivanje simbolike i objektivnosti uvriježenih kronoloških granica, uspoređivanje staroga i novoga društveno-političkog sustava te detektirati održivost i prolaznost pojedinih fenomena u dugome povijesnom trajanju. Tema je privukla devedesetak znanstvenika iz četrnaest zemalja koji su svojim sudjelovanjem na skupu pridonijeli ne samo kvaliteti i interdisciplinarnosti u proučavanju navedene problematike, već i razmjeni znanja i iskustava u proučavanju povijesti socijalizma na nekadašnjemu jugoslavenskom prostoru, ali i na širemu europskom području. Postavljanjem raznih političkih, društvenih i kulturnih tema iz socijalističkoga i postsocijalističkoga razdoblja na dnevni red najnovijih istraživanja postaje jasno da je kraj svakoga kontinuiteta uvjetovan određenom inovacijom, iako se svaka inovacija, uvjetovana resemantizacijom ili pak originalnošću, može s vremenom pretočiti u jedan novi kontinuitet. Stoga, istraživanja socijalizma u dugome trajanju „kratkog dvadesetog stoljeća“ ne moraju nužno služiti samo kao historiografska preispitivanja, nego i kao inspiracija za rekonceptualiziranje društva današnjice i sutrašnjice.

Radovi u ovome zborniku obuhvaćaju širok raspon tema u razdoblju od 1918. i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do 2020. godine, a dotiču se društvene i kulturne povijesti, političke povijesti i teorije politike te kulture sjećanja. Zbornik otvaraju tri rada koji donose teme iz različitih aspekata društvene povijesti, identificirajući kontinuitete različitih društvenih procesa ili uloga društvenih aktera u različitim političkim sustavima koji su se na istome teritoriju izmijenili u manje od stotinu godina. Istraživanje **Nikole Bakovića** o ferijalnome turizmu i njegovoj ulozi u obije Jugoslavije rad je s kojim otvaramo zbornik. Baković analizira „nacionalnu“ misiju ferijalnoga turizma, njegovu odgojnu ulogu među mladima Jugoslavije te socijalni aspekt, ističući kontinuitete i diskontinuitete među jugoslavenskim ferijalnim savezima prije i nakon Drugoga svjetskog rata. Sljedeći rad iz društvene povijesti bavi se reformiranjem jugoslavenskoga domaćinstva 1950-ih i 1960-ih. Autorica **Lea Horvat** također izvore organizacije formalnoga i neformalnog obučavanja mladih djevojaka za dobre domaćice pronalazi u međuratnome razdoblju, tj. priručnicima iz 1930-ih. Međutim, Horvat zaključuje kako se domaćinstvo i nastava domaćinstva u socijalizmu „lišava višega, eksplicitno patriotskog i rodno esencijalističkog smisla“, što je u konačnici rezultiralo promjenom patrijarhalnih odnosa unutar obitelji i šire zajednice. Blok društvene povijesti zatvaraju **Goran Krnić** i **Marko Zubak** koji u svojem istraživanju postavljaju temelje za proučavanje društvene i kulturne povijesti (post)jugoslavenske košarke. Uz iscrpan pregled postojeće literature i opsega potencijalnih izvora iz publicistike, književnosti, televizijskih i ostalih popkulturnih produkata, na temelju analize filmske i televizijske industrije posvećene košarci autori otvaraju pitanje urbanističkoga, nadnacionalističkoga i identitetskog karaktera (post)jugoslavenske košarke.

Političku povijest u zborniku otvara rad **Dejana Segića** koji na mikrorazini kotara Goražde analizira profil lokalnih komunista u odnosu prema tradicionalnim vrijednostima svoje okoline, s posebnim naglaskom na religioznosti. Na temelju arhivskoga istraživanja Segić iznosi zanimljive podatke o ideološkome neskladu između proklamiranih načela Partije i stavova lokalnih komunista koji su još 1960-ih ispoljavali različite vidove tradicionalnih, religioznih i nekomunističkih stavova. Slijedi **Dimitrije Birač** koji se bavi usporedbom sovjetskih i jugoslavenskih udžbenika socijalističke ekonomije

iz ugla koncepta socijalizma. Oslanjajući se na izdašnu političku i marksističku teoriju, na temelju dvaju udžbenika autor prati razvoj koncepta socijalizma i njegove upotrebe u dvama različitim socijalističkim sustavima te detektira manjkavosti pristupa sovjetskih i jugoslavenskih ekonomskih stručnjaka, zaključujući kako bi za opisane sustave prigodniji bio koncept „prijelaznoga društva“. Iako u sferi historiografije, **Dora Kosorčić** također analizira znanstvene radove, točnije sinteze hrvatske povijesti u razdoblju od 1990-ih do danas. Iz aspekta prikazivanja i tumačenja sloma socijalizma i raspada jugoslavenske države Kosorčić kroz individualnu analizu dvanaest sinteza povijesti pronalazi zajednički povijesni narativ, onaj o izjednačavanju sloma socijalizma i sloma jugoslavenske države, s naglaskom na etno-nacionalističke sukobe.

Izdavaštvo i izdavačke politike teme su i radova koji se većim dijelom zanimaju za kulturnu povijest. **Oszkár Roginer** u stogodišnjemu razdoblju prati razvoj i ulogu mađarskoga manjinskog tiska na (post)jugoslavenskome području. Prolazeći kroz turbulentna razdoblja mira i rata, nakon kojega bi uvijek došlo i do teritorijalnoga preslagivanja te mijenjanja uloge mađarske zajednice u lokalnoj sredini, mađarski se tisak prilagođava političkoj i društvenoj situaciji, iznalazeći nove načine opstojanja u medijskoj sferi. Opstankom izdavaštva bavi se i **Anne Madelain** koju zanima tranzicija izdavačke scene s jugoslavenskoga na razlomljeni postjugoslavenski prostor, kao i tranzicija iz socijalizma u kapitalizam. Pritom analizira neformalne veze među izdavačima, njihov kulturni kapital koji prenose u nove zemlje i novi sustav kako bi osnovali vlastite izdavačke kuće, te nacionalnu i međunarodnu politiku izdavaštva.

Zbornik zaključujemo dvama radovima iz sfere kulture sjećanja. **Jelena Đureinović** autorica je istraživanja o srpskoj politici sjećanja baziranoj na antikomunizmu i mitologizaciji četničkoga pokreta, utemeljenoj za vrijeme vladavine Slobodana Miloševića, a koju je početkom 2000-ih službeno legitimirala i vlast. Slično se i posljednji rad u zborniku, **Tamare Petrović Trifunović** i **Ivane Spasić**, bavi sjećanjem na Jugoslaviju među studentima društvenih i humanističkih znanosti u Srbiji. Sociološkim istraživanjem značenja pojma jugonostalgija među studentima autorice uočavaju značajne proturječnosti u iskazima anketiranih studenata zaključujući da nacionalistički stavovi mogu također biti bliski jugonostalgiji.

Rad Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, u čijoj je organizaciji nastao i ovaj zbornik, od svojega osnutka 2012. teži znanstvenoistraživačkoj inovativnosti te je aktivno potiče, dok istovremeno ustraje na održavanju kontinuiteta u radu unatoč svim nepredvidljivim izazovima, pa i najnovijim otežavajućim okolnostima uzrokovanih pandemijskim razdobljem. Razdoblje od posljednjega *Socijalizma na klupi* održanoga u jesen 2019. do današnjice, u kojoj se planira održavanje jubilarnoga Petoga međunarodnoga znanstvenog skupa 2021. godine, obilježile su iznimno nestabilne okolnosti koje su na razne načine podrivale standardnu metodologiju znanstvene produkcije. Zbornik odabranih radova, stoga, svjedoči o snalažljivosti, sposobnosti i marljivosti autora te pruža osobit doprinos CKPIS-ovoj Biblioteci CeKaPISarnica.

U ožujku 2021.  
Anita Buhin  
Tina Filipović



# **Upoznaj domovinu dok još uvijek postoji. Ferijalni turizam u Jugoslaviji između solidarnosti i solventnosti**

NIKOLA BAKOVIĆ

Za vrijeme postojanja obiju Jugoslavija, a pogotovo pred krah njezine federativne inačice, u javnome se diskursu često pojavljivala teza da se jugoslavenski narodi međusobno nedovoljno ili čak uopće ne poznaju, te da je ispravljanje ove „greške“ od ključne važnosti za opstanak zajedničke države. Takvo metaforički shvaćeno nadilaženje kulturnih, društvenih i nacionalnih razlika bilo je poticano kroz raznovrsne kolektivne prakse koje su različite društvene skupine organizirale i prakticirale na više administrativnih razina. Jedan od najizravnijih i najpraktičnijih mehanizama za promoviranje „upoznavanja domovine“ i njezinih stanovnika bio je domaći turizam, kao privremena mobilnost kroz koju su jugoslavenski građani mogli iskusiti zemljopisnu i kulturnu raznolikost svoje države i uspostaviti kanale socijalizacije koji bi nadilazili njihovu lokalnu zajednicu. U tom su smislu pogotovo bitnu ulogu igrala organizirana putovanja omladine koja je smatrana budućim učvršćivačem državnoga jedinstva. Još od međuratnoga razdoblja, najmasovniji i najorganiziraniji institucionalni format kroz koji se razvijao „omladinski turizam“ i njegova politička, društvena i ekonomska uloga bio je ferijalni savez, nastao po ugledu na slične *youth hostelling* pokrete u drugim zemljama, u svojim najslavnijim danima okupljajući preko 200 000 mladih Jugoslavena.

U ovome će radu biti analizirana institucionalna povijest ferijalnoga pokreta u Jugoslaviji te uloga koju su ferijalci igrali u širim društvenim procesima, uz poseban osvrt na diskontinuitete i kontinuitete vezane uz smjenu društveno-političkih sustava tijekom 20. stoljeća. Dinamike u razvitku ovdašnjega ferijalstva bit će proučene kroz dvije tematske cjeline koje su se u praksi međusobno preplitale kroz konkretne aktivnosti i diskurse. S jedne strane, bit će analizirana

„nacionalna misija“ kulturnoga zbližavanja Jugoslavena kao jedan od službenih ciljeva ferijalnoga organiziranja u objema Jugoslavijama, dok će s druge strane pažnja biti posvećena „socijalnoj misiji“ demokratizacije pristupa turističkim praksama i infrastrukturi. Težište će analize biti na promjenjivosti odnosa omladinskoga turizma (motiviranoga usađivanjem didaktičko-patriotskih vrijednosti) i profesionalne turističke industrije (motivirane gospodarskim rastom i profitom). Poseban će fokus biti na posljedicama širih ekonomskih i političkih previranja 1960-ih po nekomercijalne vidove turizma u Jugoslaviji, te odnosi unutar ferijalnoga saveza tijekom rastakanja zajedničke države. Krajnji je cilj istraživanja na primjeru turizma namijenjenoga jednoj ciljnoj skupini analizirati povijesnu pozadinu sukoba između „društveno odgovornoga“ i „komercijalnoga“ kroz koji se reflektirao nesklad između deklariranih ciljeva sustava i konkretno poduzimanih mjera u sferi gospodarstva, te kroz koji se kanalizirala tenzija između namjera političkoga centra i ekonomskih potreba lokalnih zajednica.

Polazišnu točku ovoga rada predstavljaju dosadašnja istraživanja razvitka turizma na jugoslavenskome prostoru. Iako je historiografija jugoslavenskoga turizma u posljednja dva desetljeća dobila značajan zamah (prije svega kada je u pitanju proučavanje razdoblja socijalizma), ova je tema znatno rjeđe obrađivana kao neovisna istraživačka tema nasuprot, primjerice, povijesti sovjetskoga turizma koja je bila predmetom više monografija.<sup>1</sup> Umjesto toga, proučavanje turističke povijesti Jugoslavije uglavnom je stavljano u okvir širih istraživanja povijesti svakodnevice, konzumerizma i popularne kulture,<sup>2</sup> slično međunarodnim zbornicima koji tematski obrađuju cjelokupni prostor socijalističke Europe.<sup>3</sup> Dosad najsveobuhvatniji pothvat usko

---

<sup>1</sup> Usp. Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker, ur., *Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*, Cornell University Press, Ithaca, 2006; Gorsuch, Anne E., *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 2011; Koenker, Diane P., *Club Red. Vacation Travel and the Soviet Dream*, Cornell University Press, Ithaca, 2013; Matthews, Mervyn, *The Passport Society. Controlling Movement in Russia and the USSR*, Westview, Boulder, 1993.

<sup>2</sup> Usp. Luthar, Breda, Maruša Pušnik, ur., *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academia, Washington, 2010.

<sup>3</sup> Usp. Crowley, David, Susan E. Reid, ur., *Pleasures in Socialism. Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, Northwestern University Press, Evanston, 2010; Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker, ur., *The Socialist Sixties. Crossing Borders in the Second World*, Indiana University Press, Bloomington, 2013.

tematiziranoga bavljenja turizmom u Jugoslaviji predstavlja zbornik *Sunčana strana Jugoslavije*<sup>4</sup> na čija se zapažanja o odnosu komercijalnoga i socijalnog turizma, ambivalentnim posljedicama dolaska stranih turista na Jadran, te postepenom urušavanju sustava socijalnoga turizma oslanja i ovo istraživanje. U svojim je studijama o jugoslavenskoj potrošačkoj kulturi Igor Duda izučavao izgradnju i popularizaciju radničkih odmarališta te razvoj turističke propagande za pripadnike radničke klase.<sup>5</sup> Pojedini su se autori bavili gospodarskim posljedicama primorskoga turizma<sup>6</sup> te geopolitičkim aspektima boravka i privlačenja turista s obiju strana željezne zavjese.<sup>7</sup> Na širem je konceptualnome planu Anita Buhin diskurzivno „otkrivanje“ Jadrana polovicom 20. stoljeća stavila u kontekst „mediteranizacije“ jugoslavenske kulture<sup>8</sup> te je time napravila sponu sa srodnim istraživanjima povijesti turizma u drugim južноевропским društvima, ali i sa studijama posvećenima ulozi turizma u izgradnji nacionalnih identiteta.<sup>9</sup>

<sup>4</sup> Grandits, Hannes, Karin Taylor, ur., *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, CEU Press, Budapest, 2010.

<sup>5</sup> Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005; Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.

<sup>6</sup> Usp. Allcock, John, „Yugoslavia's Tourist Trade. Pot of Gold or Pig in a Poke“, *Annals of Tourism Research*, 13, 4, 1986, 565-588; Patterson, Patrick Hyder, *Bought & Sold. Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, 2012.

<sup>7</sup> Usp. Patterson, Patrick Hyder, „Dangerous Liaisons. Soviet-Bloc Tourists and the Temptations of the Yugoslav Good Life in the 1960s and 1970s“, *The Business of Tourism. Place, Faith, and History*, ur. Philip Scranton, Janet F. Davidson, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007, 186-212; Tchoukarine, Igor, „Yugoslavia's Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 29, 1, 2015, 168-188; Zimmermann, William, *Open Borders, Nonalignment, and the Political Evolution of Yugoslavia*, Princeton University Press, Princeton, 1987.

<sup>8</sup> Usp. Buhin, Anita, *Yugoslav Socialism „Flavoured with Sea, Flavoured with Salt“. Mediterraneanization of Yugoslav Popular Culture in the 1950s and 1960s under Italian Influence*, doktorska disertacija, Firenca, European University Institute, 2019.

<sup>9</sup> Usp. Shaffer, Marguerite S., *See America First. Tourism and National Identity, 1880-1940*, Smithsonian Institution, Washington, 2001; Apostolopoulos, Yorghos, Philippos Lokissas, Lila Leontidou, ur., *Mediterranean Tourism. Facets of Socioeconomic Development and Cultural Change*, Routledge, London – New York, 2001; Crumbaugh Justin, *Destination Dictatorship. The Spectacle of Spain's Tourist Boom and the Reinvention of Difference*, State University of New York, Albany, 2009; Pack, Sasha, *Tourism and Dictatorship. Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*, Palgrave Macmillan, New York, 2006.



Ferijalni je pokret u Jugoslaviji uglavnom ostao sporedna tema u spomenutim radovima, stoga postoji potreba za posebnom istraživačkom pažnjom, kako zbog povezanosti ferijalnih organizacija s drugim institucionalnim akterima u jugoslavenskome turizmu, tako i zbog brojnih neturističkih aktivnosti i procesa u kojima su ferijalci sudjelovali. Premisa je ovoga istraživanja da se upravo kroz izučavanje povijesti ferijalnoga organiziranja mogu povezati povijest turizma i studije omladine, ali i otkriti preplitanje gospodarskih posljedica turističkih praksi s njihovom političkom dimenzijom. Pritom treba imati na umu da su turistički programi i infrastruktura namijenjena Jugoslavenima koji nisu bili pripadnici ferijalnoga pokreta također bili u službi patriotske misije „pođučavanja jugoslavenskih građana da misle o čitavoj zemlji kao vlastitoj“.<sup>10</sup> Ipak, zbog mogućnosti dalekosežnijega i dugoročnijeg utjecaja na mlade ljude, domaće turističke prakse omladine bile su značajne za poticanje međuetničke komunikacije i interakcije, što je bilo od izuzetne važnosti kako za međuratno građenje jugoslavenske nacije, tako i za internalizaciju poratnoga prevladavajućeg diskursa bratstva i jedinstva u svakodnevnome životu.<sup>11</sup> Empirijsku osnovu istraživanja predstavlja arhivska građa ferijalnoga saveza i drugih društvenih organizacija pohranjena u Arhivu Jugoslavije, Hrvatskome državnom arhivu i Arhivu Republike Slovenije, te odabrani članci iz jugoslavenskoga tiska (sačuvani u arhivi Ferijalnog saveza Hrvatske) u kojima su se obrađivale ferijalne aktivnosti i putovanja omladine.

### **Upoznavanje jugoslavenskoga naroda: međuratno ferijalstvo**

Prve ferijalne aktivnosti među južnim Slavenima (u smislu organiziranih kolektivnih planinarenja i gradnje smještajnih jedinica) zabilježene su u slovenskim pokrajinama 1892, dok je prva ferijalna družina (*počitniška zveza*) osnovana u Ljubljani 1907. godine.<sup>12</sup> Do početka Prvoga svjetskog rata slične lokalne udruge (*podružine*)

---

<sup>10</sup> Patterson, Patrick Hyder, „Yugoslavia as It Once Was. What Tourism and Leisure Meant for the History of the Socialist Federation“, *Yugoslavia's Sunny Side*, 382.

<sup>11</sup> Usp. Yeomans, Rory, „From Comrades to Consumers. Holidays, Leisure Time, and Ideology in Socialist Yugoslavia“, *Yugoslavia's Sunny Side*, 72-73.

<sup>12</sup> Arhiva Ferijalnog saveza Hrvatske (FSH), S.E., „Ferijalni savez“, *Vjesnik*, 18.5.1986.

osnivane su i u drugim južnoslavenskim urbanim središtima na teritoriju Austro-Ugarske Monarhije, ali i u Kraljevini Srbiji. Organiziranje ferijalaca na državnome nivou sprovedeno je ubrzo nakon kraja Prvoga svjetskog rata i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevstvo SHS). U kolovozu 1920. u Sarajevu je održan osnivački kongres Ferijalnoga saveza Kraljevstva SHS,<sup>13</sup> ali je sjedište ubrzo premješteno u Beograd.<sup>14</sup> Prilikom osnutka ova je organizacija bila koncipirana kao „đačko društvo studenata visokih škola i učenika srednjih škola sa svrhom, da se školskoj mladeži omogućiti sa što manje troška putovati i tako upoznati svoju domovinu i svoj narod“.<sup>15</sup> Omogućiti omladini da svojom mobilnošću doprinese nadilaženju povijesnih, kulturnih i društvenih razlika unutar novostvorene države ostao je centralni ideološki okvir ferijalnoga saveza tijekom međuratnoga razdoblja, ali i kasnije za vrijeme socijalizma. Čak je i sam osnivački kongres u Sarajevu imao moto: „Treba da se upoznamo kako bismo se mogli zavoleti i srećno živeti u oslobođenoj domovini“,<sup>16</sup> kao i poruku da „treba da izbrišemo i izgladimo sve što nas je delilo i da pojačamo međusobne veze u cilju što bržeg i potpunijeg konsolidovanja naših nacionalnih prilika“.<sup>17</sup> „Međusobno upoznavanje“ stanovnika nove države ferijalni je savez poticao i organiziranjem posjeta mjestima bitnim za hegemonu povijesne narative, poput mauzoleja kraljevske obitelji Karađorđević na Oplencu (eksplicitno nazivajući to putovanje „hodočašćem“) ili Spomenika neznatome junaku na Avali.<sup>18</sup> Jedan od tada istaknutih ferijalaca, student prava Vladimir Majer sažeo je nacionalnu misiju FSKJ-a kao nadu „da će se svaki njen član putujući našom državom i upoznavajući prilike i ljude opredijeliti za jedinstvo Južnih Slavena i svoje djelovanje udesiti u duhu slavenske uzajamnosti i solidarnosti“.<sup>19</sup>

Pored širenja mreže podružnica i ekskurzija, ferijalni je savez s vremenom uvećavao i svoju materijalnu imovinu, postajući jedna

<sup>13</sup> Organizacija je kasnije preimenovana skupa s državom u Ferijalni savez Kraljevine Jugoslavije, FSKJ.

<sup>14</sup> FSH, „Njegovu navike rada i druženja“, *Fronta*, 1987, 32.

<sup>15</sup> Arhiv Jugoslavije (AJ), 733 Ferijalni savez Jugoslavije, fascikl 1, Promemorij o Ferijalnom savezu, Zagreb, 16.11.1940.

<sup>16</sup> AJ, 733, 1, Osnovni podaci iz istorije FSJ 1920-1990, Beograd, listopad 1990.

<sup>17</sup> AJ, 733, 14, Krste Čalovski, „50 godina razvoja i delovanja FSJ“, 6.

<sup>18</sup> AJ, 733, 1, Dopis Putnika Centralnom Ferijalnom savezu, Beograd, 11.3.1939.

<sup>19</sup> AJ, 733, 1, Članak iz tiska, izvor i datum nepoznati.

od najbogatijih građanskih udruga u Kraljevini. To je bogatstvo potjecalo od članarina, naplate prenoćišta, ali i izdašne podrške države koja je iznosila i do šest milijuna dinara godišnje.<sup>20</sup> Do 1939. osnovane su 282 podružnice s ukupno 20 196 članova, dok je sama organizacija raspolagala s 51 prenoćišnim objektom ukupnoga kapaciteta od 1700 ležajeva.<sup>21</sup> Sva prenoćišta (s izuzetkom onoga u Sv. Stefanu) radila su uglavnom za vrijeme školskih praznika jer su bila smještena u školskim zgradama. Ipak, FSKJ je također imao sedam objekata u vlastitome posjedu, otvorenih tijekom cijele godine.<sup>22</sup> Unatoč takvom bogatstvu, ferijalni je savez u međuratnome razdoblju bio pod velikim utjecajem komunističkoga pokreta (službeno zabranjenoga u cijeloj državi 1920.), što se ogledalo u propagandnome radu među omladinom zaposlenom u tvornicama te u kreiranju vlastitih „petogodišnjih planova“ izgradnje objekata. Zbog takvih „lijevih skretanja“ ferijalci su povremeno dolazili u oštar sukob s pripadnicima sokolske organizacije<sup>23</sup> i Orjune,<sup>24</sup> a u jednome im je trenutku država gotovo zabranila rad što ih je ponukalo da osnuju „rezervnu“ udругu u obliku skijaškoga kluba Jug.<sup>25</sup> Ipak, umjesto zabrane, 1935. uslijedilo je stavljanje FSKJ-a pod strogu državnu kontrolu pod okriljem Ministarstva prosvjete.<sup>26</sup>

<sup>20</sup> AJ, 733, 1, Promemorij o Ferijalnom savezu, Zagreb, 16.11.1940.

<sup>21</sup> FSH, „Njeguju navike rada i druženja“, *Fronta*, 1987, 32.

<sup>22</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa savetovanja održanog u CK Narodne omladine Jugoslavije, 30.8.1952, 23. Jedino je odmaralište u Dubrovniku, koje je projektirao čuveni arhitekt Nikola Dobrović 1938. godine, ostalo u funkciji sve do 1980-ih. Beus Richembergh, Goran, „Kroz povijest Ferijalnog saveza“, *35 godina Ferijalnog saveza Hrvatske*, RK FSH, Zagreb, 1987, 14.

<sup>23</sup> Sokolski je pokret nastao u drugoj polovici 19. stoljeća u slavenskim zemljama s ciljem promicanja sportskoga načina života, ali i jačanja nacionalne svijesti slavenskih naroda. Nakon Drugoga svjetskog rata komunističke su vlasti zabranile sokolske organizacije, a u Jugoslaviji je kao uvjetni nasljednik sokolskoga pokreta ustanovljen Savez za telesno vaspitanje Partizan. O jugoslavenskim sokolima vidi Žutić, Nikola, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941*, Angrotrade, Beograd, 1991.

<sup>24</sup> ORJUNA (Organizacija jugoslavenskih nacionalista), osnovana 1921, bila je omladinska udruuga koja je okupljala pristaše integralnoga jugoslavenstva. Zabranjena je uvođenjem šestosiječanjske diktature 1929. godine. O njezinoj ideologiji vidi Đurašković, Stevo, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 43, 1, 2011, 225-247.

<sup>25</sup> Beus Richembergh, 14.

<sup>26</sup> AJ, 733, 14, Krste Čalovski, „50 godina razvoja i delovanja FSJ“, 7.

Novi udar na unutarnju koheziju Saveza došao je s osnutkom Banovine Hrvatske 1939, kada su prenočišta i članstvo na teritoriju novouspostavljene provincije stavljeni pod okrilje Hrvatskoga ferijalnog saveza. Iako je nova organizacija smatrana neovisnom u odnosu na svezugoslavensku „u svom radu i društvenoj ideologiji“,<sup>27</sup> njezini su zastupnici i dalje bili prisutni u Izvršnome odboru FSKJ-a kroz predstavničke kvote.<sup>28</sup> Jugoslavensko je ministarstvo prosvjete svim sredstvima pokušalo spriječiti izdvajanje hrvatskih ferijalaca, ističući da su sve europske ferijalne organizacije imale jedinstvenu strukturu, uključujući i švicarske kantonalne udruge koje su se ujedinile 1925. godine.<sup>29</sup> Ipak, ova unutarnja reorganizacija nije bila dugoga trajanja jer je vlast raspustila oba saveza 1940, da bi ubrzo potom vjor Drugoga svjetskog rata doveo do uništenja većine ferijalnih objekata.<sup>30</sup> S druge strane, snažna ljevičarska strujanja unutar ferijalnoga pokreta ogledala su se u velikome odazivu bivših članova FSKJ-a u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije što će kasnije biti upotrebljavano kao jedan od glavnih argumenata u prilog obnovi organizacije.<sup>31</sup>

### **Upoznavanje jugoslavenskih naroda: poratna obnova**

Tijekom prvih poratnih godina organizirana putovanja omladine u Jugoslaviji uglavnom su bila u rukama školskih uprava ili samih učenika. Postojalo je i nerazumijevanje samoga koncepta organiziranih rekreativnih putovanja te su neki od čelnika Saveza boraca smatrali kako bi oporavilišta namijenjena medicinskoj njezi ratnih veterana trebala imati primat nad odmaralištima za radnike i ljetovalištima za omladinu.<sup>32</sup> Stoga se prve ferijalne družine počinju osnivati u pojedinim srednjim školama tijekom 1951. godine.<sup>33</sup> Međutim, na savjetovanju o odmoru, putovanju i logorovanju omladine, održa-

<sup>27</sup> AJ, 733, 1, Promemorij o Ferijalnom savezu, Zagreb, 16.11.1940.

<sup>28</sup> AJ, 733, 1, Reorganizacija Ferijalnog saveza.

<sup>29</sup> AJ, 733, 1, Podaci o Ferijalnom savezu – pitanje reorganizacije.

<sup>30</sup> FSH, „Klipsa“, *Polet*, 8.12.1982.

<sup>31</sup> AJ, 733, 14, Krste Čalovski, „50 godina razvoja i delovanja FSJ“, 8.

<sup>32</sup> Yeomans, „From Comrades to Consumers“, 80-82.

<sup>33</sup> AJ, 733, 1, Osnovni podaci iz istorije FSJ 1920-1990, Beograd, listopada 1990.

nome u kolovozu 1952. u Centralnome komitetu Narodne omladine Jugoslavije (NOJ), ovakve su inicijative ocijenjene potencijalno opasnim. Unatoč nekim nedvojbeno pozitivnim aspektima tih putovanja, nenadgledana je socijalizacija mladih navodno često vodila pojavama „nediscipline, [...] neurednosti, krađe, ponašanja kako ne dolikuje omladini, a negde čak i nemorala“, što je bivalo loše primljeno u lokalnim zajednicama koje su ugošćivale omladinu.<sup>34</sup> Ovakve su pritužbe stavljene u širi okvir potrebe da se srednjoškolska i sveučilišna omladina (pogotovo tijekom ljetnih mjeseci bez nastave) stavi pod sličnu vrstu institucionalnoga nadzora kakav je nad osnovnoškolcima imao Savez pionira. Stoga je već dva mjeseca kasnije ponovno osnovan Ferijalni savez Jugoslavije (FSJ), uz konstataciju:

„Izleti, ekskurzije, letovanja, logorovanja i drugi vidovi putovanja u životu omladine imaju poseban vaspitni značaj. Svi ti oblici zabavnog života omladine zadovoljavaju njenu prirodnu potrebu za pokretom, samoinicijativom i samoaktivnošću, mnogostrano razvijaju njene psihičke i fizičke sposobnosti, obogaćuju riznicu njenih znanja i proširuju joj kulturni vidokrug, razvijaju njenu društvenu svest i snaže joj patriotska osećanja. Do sada je ovaj deo života organizovala škola, Narodna omladina, Savez pionira, planinari i druge organizacije. Međutim, zbog svojih specifičnih zadataka i ograničenih materijalnih mogućnosti one nisu mogle da masovnije i na jednom širom planu obuhvate omladinu. Naročito je nedostajala jedna široko organizovana mreža prihvatnih stanica, prenoćišta, letovališnih i odmarališnih zgrada sa potrebnom opremom, kao i jedan stalan novčani fond, kojim bi se ova materijalna baza održavala i proširivala.“<sup>35</sup>

Kako bi osigurali materijalne resurse za funkcioniranje novoga saveza, njegovi su predstavnici zatražili od jugoslavenskih vlasti povrat svih i dalje postojećih objekata bivšega FSKJ-a, kao i zgrada koje su bile u vlasništvu Jadranske straže.<sup>36</sup> U ovome je prvom razdoblju Planinarski savez Jugoslavije dozvolio ferijalcima korištenje njihovih

<sup>34</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa savetovanja održanog u CK Narodne omladine Jugoslavije, 30.8.1952, 2.

<sup>35</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa osnivačke skupštine FSJ, Beograd, 20.10.1952, 3.

<sup>36</sup> AJ, 733, 1, Dopis Centralnog odbora FSJ Predsedništvu Vlade FNRJ, bez datuma. Jadranska straža bila je građanska udruga koja se u međuratnome razdoblju bavila popularizacijom jugoslavenskoga primorja među stanovništvom kontinentalnih predjela. O ulozi Jadranske straže u kreiranju međuratnoga diskursa o jugoslavenskome Jadranu vidi

objekata dok se ne sagrađe novi ferijalni domovi.<sup>37</sup> Kao još jednu mjeru usmjerenu prema ispravljanju trenutačnoga nedostatka smještajnih kapaciteta, osnivači su FSJ-a naveli i praksu međusobnoga ugošćivanja ferijalaca u vlastitim domovima.<sup>38</sup>

Iako se iz analiziranih izvora stječe dojam da većina aktera uključenih u obnovu Saveza nije bila aktivna u FSKJ-u (što se može objasniti generacijskim prijelazom koji se dogodio tijekom dvanaestogodišnjega nepostojanja organizacije), čelnici novoga ferijalnog pokreta nisu propuštali priliku istaknuti „naprednost“ međuratnoga saveza nasuprot difamiranim sokolima (čiji savez nije obnovljen) i skautima (nakon rata preimenovanim u izviđače). Neke su međuratne prakse ocijenjene prikladnima i u novim uvjetima, poput objavljivanja relevantnih informacija za članstvo i javnost u biltenu ili reguliranja odnosa između ženskih i muških članova.<sup>39</sup> Istovremeno je FSJ naglašavao diskontinuitet s međuratnom kontrolom prosvjetnih vlasti smatrajući da principi „socijalističke demokracije“ osiguravaju neovisnost u osmišljavanju i provođenju programa organizacije. Pored toga što je mogućnost uistinu neovisnoga rada jedne masovne organizacije u ranome socijalizmu bila upitna, zanimljivo je da su ciljevi nekadašnjega FSKJ-a promicani i u službenome programu poslijeratnih ferijalaca. Tako je kao glavna svrha ferijalnog pokreta navedeno pružanje mogućnosti jugoslavenskoj omladini da

„znatno lakše, na zanimljiv, zabavan i njoj privlačan način moći da svestranije i neposrednije upozna svoju zemlju, njene prirodne lepote i bogatstva, tragove njene istorijske prošlosti i spomenike, njenog kulturnog nasleđa, plodove narodne revolucije i socijalističke izgradnje, njen savremeni društveni, privredni i kulturni uspon. Neposredni i spontani uticaj sa ovih živih izvora ispunjavaće se i

---

Tchoukarine, Igor, „To Serve the King, the State and the People. The Adriatic Guard's Ambiguous Position in Interwar Yugoslavia”, *European Review of History*, 26, 1, 2019, 121-140.

<sup>37</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa osnivačke skupštine FSJ, Beograd, 20.10.1952, 18.

<sup>38</sup> Isto, 9.

<sup>39</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa savetovanja održanog u CK Narodne omladine Jugoslavije, 30.8.1952, 3-4. Hrvatski delegat je na savetovanju pak tražio drugo ime za organizaciju jer je ferijalni savez bio podjednako „politički kompromitiran” u međuratnome razdoblju kao i neke druge organizacije. Drugi su delegati odbacili takav (neargumentiran) prijedlog uz tvrdnju da u njihovim sredinama ferijalci nisu uživali takvu konotaciju. Isto, 6, 15.

ljubavlju prema svojoj otadžbini i ponosom što njoj pripadaju, međusobno upoznavanje omladine iz raznih krajeva i susreti sa ljudima svih narodnosti naše zemlje još više će razvijati svest kod omladine o jedinstvenoj bratskoj zajednici naših naroda, a njihovi radni napori će joj otvarati perspektive njenih budućih građanskih dužnosti i podsticati njene sadašnje napore na pripremanju za te dužnosti.“<sup>40</sup>

Bitna izmjena u odnosu na međuratni savez ticala se diskurzivne evolucije iz upoznavanja pripadnika „našega naroda“ u jednini (sukladno ideji integralnoga jugoslavenstva) u zbližavanje „naroda i narodnosti“ u množini, shodno novouspostavljenome službenom narativu bratstva i jedinstva te višenacionalnoga shvaćanja jugoslavenstva. U vezi s upoznavanjem lokacija diljem zemlje, prednost je davana predjelima izuzetnih prirodnih odlika, ali i mjestima bitnima za povijest Narodnooslobodilačke borbe. Štoviše, geografska rasutost partizanskih ratnih akcija omogućila je da takva diskurzivna povijesna pregnantnost prostora bude zapravo dodijeljena cijelome jugoslavenskom teritoriju što se može razaznati i iz riječi jednoga delegata na osnivačkoj skupštini FSJ-a da „[s]vako brdo, svaka čuka u našoj zemlji pretstavlja spomenik gde su se borili naši borci, naše brigade“.<sup>41</sup> Shodno proklamiranim ciljevima, na petoj sjednici Centralnoga odbora FSJ-a 1959. usvojen je slogan organizacije „Upoznaj domovinu da bi je više volio“.<sup>42</sup> Za razliku od socijalističke inačice izviđačkoga pokreta, jugoslavenski su ferijalci bili otvoreni prema globalnome umrežavanju neovisno o političkome uređenju država-članica. Tako je FSJ 1970. postao članom Međunarodnoga ferijalnog saveza (*International Youth Hostel Federation*, IYHF)<sup>43</sup> te je jugoslavenskim ferijalcima bilo omogućeno da koriste hostelske kapacitete u drugim državama, istovremeno dajući priliku stranoj omladini da boravi u Jugoslaviji.

---

<sup>40</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa osnivačke skupštine FSJ, Beograd, 20.10.1952, 4.

<sup>41</sup> Isto, 20.

<sup>42</sup> „Upoznaj domovinu da bi je više voleo!“, *Ferijalac*, 1, 1960, 1.

<sup>43</sup> FSH, S.E, „Ferijalni savez“, *Vjesnik*, 18.5.1986.

## **Između društveno odgovornoga i komercijalnog turizma**

Iako su neki istraživači turizma nastojali uspostaviti razliku između „aktivnoga“ pristupa putovanju, odnosno turizma u užemu značenju, i „pasivnome“ provođenju godišnjih odmora u unajmljenim prostorima (*vacationing*), diskurs jugoslavenskih ferijalaca nije poznao takvu razliku. Stoviše, ferijalne su aktivnosti uvijek stavljane u kontekst razvoja turizma, često zajedno s aktivnostima drugih omladinskih organizacija. Posebnost ferijalnih putovanja u odnosu na druge turističke prakse jezično je naglašavana dodavanjem pridjeva „omladinski“. S vremenom je definiranje omladinskoga turizma nasuprot „profesionalnome“, „klasičnome“ ili „komercijalnom“ turizmu postalo ključno za reprezentaciju FSJ-a i njegova članstva pred jugoslavenskom javnošću. Tijekom četiri desetljeća postojanja FSJ-a, granica između dvaju oblika turizma te priroda njihova međusobna odnosa bile su predmet sporenja kako unutar same ferijalne organizacije, tako i između Saveza i drugih društvenih aktera. Preokret u tome pogledu predstavljaju 1960-e kada će uvođenje elementa tržišnoga gospodarstva, ali i ubrzana devolucija velikoga dijela saveznih ovlasti na republike i pokrajine, utjecati i na funkcioniranje ferijalnoga pokreta u Jugoslaviji kao grane domaćega turizma koja je uvelike počivala na ideološkom programu homogenizacije jugoslavenskoga stanovništva kroz osobno iskustvo posjećivanja kulturno bitnih lokacija.

U procesu profiliranja kao glavnoga institucionalnog aktera za upravljanje omladinskim turizmom, FSJ je u svojim ranim danima morao definirati ciljnu skupinu koju je trebalo obuhvatiti. Dok se FSKJ bio eksplicitno fokusirao na (srednjo)školsku i sveučilišnu omladinu, poratni je Savez smatrao da bi u svoj djelokrug rada trebao uključiti i one omladinke i omladince koji su bili zaposleni u industriji i poljoprivredi. Ovo pitanje nije bilo značajno samo zbog preciznijega fokusiranja djelatnosti, već je predstavljalo i teren na kojemu se obnovljeni Savez mogao dokazati kao unaprijeđena verzija svojega međuratnog imenjaka. Šireći svoje aktivnosti na radničku i seljačku omladinu, poratni ferijalci htjeli su se pridružiti tada aktualnim emancipatorskim akcijama vlasti odbacujući elitistički interpretirano favoriziranje „privilegirane“ omladine koja se školovala. Međutim, tome je glavna smetnja bila nemogućnost mladih radnika



i seljaka (pogotovo potonjih) da putuju u ljetnim mjesecima kada su vrijedili ferijalni popusti na prijevoz.<sup>44</sup> Iako je Savez 1950-ih nastojao „agresivnije“ promovirati svoje aktivnosti među mladim radništvom i seljaštvom, masovnije uključivanje ovih dviju skupina ostalo je kronični problem organizacije.<sup>45</sup> Unatoč stremljenju ka klasnoj uključivosti, već su se za osnivanja FSJ-a čuli prijedlozi o uvođenju dodatnih „filtera“ za redovno članstvo u Savezu kako bi se spriječilo oportunističko učlanjivanje pred ljetne praznike radi korištenja ferijalnih popusta. To bi podrazumijevalo postanak punopravnim članom tek nakon plaćanja šest mjesečnih članarina ili na osnovi aktivnoga rada u NOJ-u. Ipak, ovakvi su prijedlozi odbačeni jer je prevladao stav da nečija neaktivnost unutar NOJ-a ili samoga Saveza može biti prouzrokovana različitim razlozima te da službenici ne bi trebali uvijek „polaziti sa loše strane”.<sup>46</sup> Jedino je eksplicitno naglašeno da „neprijatelji“ i „nenarodni elementi“ ne bi smjeli biti primljeni u ferijalne redove, dok je izvan ovih (nedovoljno definiranih) skupina ostavljena mogućnost vrlo inkluzivnoga obuhvata učenika i studenata.<sup>47</sup>

Pored fokusa na različite skupine omladine, druga *differentia specifica* ferijalstva nasuprot „klasičnome”, odnosno komercijalnom turizmu bila je vezana za njegovu društveno odgovornu ulogu. Ona je podrazumijevala „sve vrijednosti društveno-političkog organiziranja, te društvenog i materijalnog položaja mladih”, i kao takva je imala „nezamenjivu ulogu u odgoju i obrazovanju omladine” i u njezinome psihofizičkom razvoju.<sup>48</sup> Ipak, i ovako maglovito definirana društvena odgovornost organizatora omladinskih putovanja bila je podložna različitim tumačenjima, mada su njezine glavne značajke uvijek bile vezane za klasnu i nacionalnu uključivost. Zaključci savjetovanja o budućemu razvoju omladinskoga turizma održanom u Beogradu 1960. donijeli su podjelu ovoga oblika aktivnosti u tri podtipa: povijesno-patriotski, znanstveni i „čisto turistički” tip putovanja. Iako je naglašeno da bi fokus nadređenih institucija trebao biti na prvim dva-

---

<sup>44</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa savetovanja održanog u CK Narodne omladine Jugoslavije, 30.8.1952, 16-17.

<sup>45</sup> Beus Richembergh, 17.

<sup>46</sup> AJ, 733, 1, Stenografske beleške sa savetovanja održanog u CK Narodne omladine Jugoslavije, 30.8.1952, 23, 75.

<sup>47</sup> Isto, 38.

<sup>48</sup> FSH, Franjić, Zlatko, „Mladima svijet izostaje“, *Večernji list*, 29.5.1988.

ma tipovima, delegati su ipak priznali da i puka turistička putovanja mogu doprinijeti upoznavanju omladine s povijesnim i prirodnim ljepotama svoje zemlje. Taj je zaključak podržan i pozitivnom ocjenom aktivnosti privatnih turističkih agencija (koje su se počele javljati koncem 1950-ih), iako su njihova putovanja navodno patila od „izvesne anemije na vaspitnom polju“ jer su im aranžmani uglavnom bili preskupi za mlade.<sup>49</sup> Neki su dužnosnici FSJ-a čak smatrali da bi jezična korelacija s komercijalnim turizmom mogla imati i emancipacijske posljedice. Tako je Ivica Sušec, izvršni tajnik Ferijalnoga saveza Hrvatske, 1963. predložio da se ime saveza promijeni u Savez mladih turista ili Omladinski turistički savez jer je izraz *ferijalci*, naslijeđen iz međuratne Jugoslavije, bio baziran na privilegiranosti školske omladine što ga je činilo nepogodnim u socijalističkome kontekstu.<sup>50</sup>

Iako ime organizacije nije promijenjeno, njezin se institucionalni sustav na različite načine pokušavao prilagoditi sve većemu rastu turističkoga sektora i jačanju njegove financijske moći. U većim su urbanim središtima 1960-ih osnivane Omladinske turističke poslovnice kao turističke agencije koje su od „velikih“ turističkih poduzeća trebale preuzeti brigu nad omladinskim putovanjima. Ovaj je pothvat završio neuspjehom jer poslovnice nisu mogle opstati zbog nametnutih niskih marži koje su trebale privući siromašnije omladince, dok su istovremeno komercijalne agencije sabotirale njihove akcije upornim lobiranjem kod lokalnih vlasti da dobiju monopol na raspolaganje smještajnim kapacitetima za turiste.<sup>51</sup> Premda su njihove aktivnosti imale širu ciljanu publiku od omladine, slična je motivacija stajala i iza osnivanja turističkih saveza, lokalnih tijela koja su trebala balansirati između sudjelovanja u razvitku profesionalne turističke infrastrukture i doprinosa populariziranju društveno-politički značajnih tema. Politička se relevantnost najčešće ogledala u geografskoj orijentaciji brojnih „karavana bratstva i jedinstva“ prema najvažnijim lokacijama iz povijesti Narodnooslobodilačke borbe.<sup>52</sup>

<sup>49</sup> AJ, 733, 15, *Stanje i problemi razvoja omladinskog turizma*, Beograd, svibanj 1960, 38-41.

<sup>50</sup> Sušec, Ivica, „Ferijalni savez Jugoslavije – ili Turistički savez omladine Jugoslavije“, *Ferijalac*, 12, 1963, 5.

<sup>51</sup> „Tihi rat između malog i velikog turizma“, *Ferijalac*, 9, 1964, 8.

<sup>52</sup> Hrvatski državni arhiv (HDA), 1241 Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata SR Hrvatske, 210, Studijska karavana „Bratstvo-Jedinstvo 75 – Kroz Jugoslaviju“.

Polovicom 1970-ih već je i Savezni odbor SUBNOR-a prepoznao ovakve prakse kao veoma pogodan vid njegovanja revolucionarnih tradicija, tzv. partizanski turizam s kojim je omladinski turizam bio nepobitno povezan jer je upravo omladina najčešće prakticirala tu vrstu putovanja.<sup>53</sup>

Unatoč tome što su društveno-političke organizacije prepoznale značaj omladinskog turizma, uvođenje elemenata slobodnoga tržišta u jugoslavensko gospodarstvo početkom 1960-ih za posljedicu je imalo financijsko zanemarivanje „društveno odgovornih“ turističkih činilaca. Na samome početku velikih gospodarskih reformi, 1962. su godine ukinuti svi društveni doprinosi za FSJ što se izravno odrazilo na njihov rad jer je broj članova polovicom 1960-ih smanjen za trideset, a u Hrvatskoj za čak pedeset posto.<sup>54</sup> Kao protutežu ovim trendovima, nekoliko je republika osnovalo vlastite Omladinske turističke zajednice što je prouzročilo negodovanje ferijalnih, izviđačkih i planinarskih saveza koji su smatrali kako bi bilo probitačnije da su vraćena prethodno ukinuta sredstva za već postojeće organizacije.<sup>55</sup> Nakon ustavnih reformi 1974. stanje je privremeno popravljeno dobivanjem sredstava iz fonda IYHF-a *Richard Schirrmann* (nazvanog po osnivaču prvoga hostela u Njemačkoj), iako je podrška domaćih vlasti i dalje izostajala.<sup>56</sup> Brojni apeli ferijalnih družina lokalnim poduzećima i samoupravnim interesnim zajednicama za dodjelu materijalne pomoći nisu bili uslišeni. Stoga je Savez socijalističke omladine lobirao za usvajanje zakona koji bi ih primorao da pomažu lokalne ferijalne aktivnosti.<sup>57</sup> Hrvatska je postavila primjer usvajanjem novoga zakona o igrama na sreću 1983. koji je osigurao izdvajanje dijela sredstava dobivenih putem lutrije za društvene organizacije koje se bave djecom i omladinom.<sup>58</sup>

---

<sup>53</sup> AJ, 297/II Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, 136, Predlog orijentacionog programa rada za sednicu 18.12.1974.

<sup>54</sup> Beus Richembergh, 21.

<sup>55</sup> HDA, 1231 Republička konferencija Saveza socijalističke omladine SR Hrvatske, 235, Stenogram sednice CK NOH o pitanjima omladinskog turizma, Opatija, 25.4.1961, 25; HDA, 1228 Republička konferencija Saveza socijalističkog radnog naroda SR Hrvatske, 406, Motivi koji su uzrokovali formiranje Zajednice omladinskog turizma, 1968.

<sup>56</sup> Beus Richembergh, 20-22.

<sup>57</sup> FSH, A.C., „Tko će pomoći ferijalcima?“, *Vjesnik*, 20.5.1982.

<sup>58</sup> U pitanju su bili Savez socijalističke omladine, Savez izviđača, Savez pionira, Savez društava „Naša djeca“, Ferijalni savez, Muzička omladina, Savez esperantista. FSH,

U situaciji nedovoljne ili čak nepostojeće izravne financijske pomoći državnih institucija, društvena uključenost i emancipatorska misija ferijalstva bile su dovedene u pitanje, pogotovo nakon što su i prometna poduzeća počela uskraćivati podršku ferijalnim aktivnostima. Popusti na prijevozne karte bili su jedan od najvažnijih faktora koji su regulirali mehanizme uključenosti u ferijalne turističke prakse jer je sudjelovanje većine ferijalaca u turizmu bilo izravno ovisno o dostupnosti i dostatnosti jeftinih karti. Uobičajeni je popust na prijevoz željeznicom za članove FSJ-a iznosio pedeset posto, a u srpnju i kolovozu 75 posto. Ferijalno članstvo iz ruralnih područja ovakvu je praksu smatralo diskriminacijom seoske omladine koja uglavnom nije mogla putovati ljeti zbog poljskih radova.<sup>59</sup> S druge strane, iako su prema društvenome sporazumu usvojenom u svim republikama i pokrajinama 1976. autobusni prijevoznici trebali dotirati karte za ferijalce u iznosu od trideset posto, mnoga su poduzeća izbjegavala svoje obaveze na različite načine, poput ucjenjivanja ferijalaca kupnjom povratne karte ili povećavanjem broja putnika za ostvarenje grupnoga popusta. Kada je FSH 1979. apelirao hrvatskome Saboru, on je zauzeo stav da tvrtke imaju pravo investirati svoja sredstva kako one žele, iako je davanje popusta predstavljalo „društvenu obavezu“ prijevoznika.<sup>60</sup>

Problem ferijalnih popusta na prijevoz ticao se i decentralizacije jugoslavenske federacije uslijed prenošenja saveznih ovlasti iz područja prometa na republike i pokrajine. Usprkos učestalim apelima FSJ-a da se donese zakon o omladinskom turizmu na saveznoj razini, bavljenje ovim pitanjem spušteno je na razinu republika i pokrajina.<sup>61</sup> Pored različitih politika popusta, republike i pokrajine također su različito definirale minimalni broj putnika za ostvarivanje grupnoga popusta.<sup>62</sup> FSJ se tome uporno suprotstavljao tražeći da se

---

„Prekretnica u financiranju“, *Večernji list*, 24-25.5.1986, 38.

<sup>59</sup> AJ, 733, 15, Stanje i problemi razvoja omladinskog turizma, Beograd, svibnja 1960, 55-56.

<sup>60</sup> FSH, Crnjaković, Aleksa, „Šverc s povlasticama“, *Vjesnik*, 9.6.1982.

<sup>61</sup> AJ, 142 Savezna konferencija Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije, 382, Neka pitanja materijalne baze FSJ, studenog 1972; AJ, 733, 15, Stanje korišćenja povlastica dece i omladine Vojvodine u unutrašnjem putničkom saobraćaju i predlog za izmenu, Novi Sad, 25.1.1989.

<sup>62</sup> AJ, 733, 15, Povlastice u putničkom saobraćaju za organizovana putovanja dece i omladine (neki osnovni podaci – zapažanja – predlozi), 8.5.1990.

popusti reguliraju na saveznoj razini i predstavljajući ih kao poticaj „da se mlada generacija iz svih sredina i struktura međusobno zbližava, upoznaje, razume i vaspitava na jugoslovenskim osnovama i perspektivama bratstva i jedinstva“.<sup>63</sup> No, pored patriotski i didaktički motiviranih argumenata, FSJ je istovremeno pokušavao predstaviti nerentabilnost „mačehinskog“ odnosa političkih struktura prema Savezu, tvrdeći da je smanjenje ferijalnih kapaciteta bilo u izrazitoj suprotnosti s rastom potražnje za njihovim uslugama, procjenjujući tu potražnju kao barem sedmerostruko veću od ponude.<sup>64</sup> Na taj je način Savez pokušavao pomiriti stari diskurs o vlastitoj misiji društvene i nacionalne uključivosti i odgojne uloge s novim jezikom tržišne isplativosti i mjera štednje te ekonomske stabilizacije koje su uzele maha početkom 1980-ih.

### **Između otvaranja prema vani i zatvaranja prema unutra**

Relaksacija odnosa sa zemljama iz obaju blokova dovela je 1960-ih do otvaranja jugoslovenskih granica za strane posjetitelje, ali i omogućila samim Jugoslavenima da relativno nesmetano putuju i na Istok i na Zapad, što je postajalo još pristupačnije s istovremenim rastom životnoga standarda. Liberalizacija međunarodne mobilnosti za jugoslovenske građane omogućila je mnogim školama da organiziraju maturalna putovanja u inozemstvo uz pomoć neke od sve brojnijih turističkih agencija. FSJ je kritizirao takvu praksu iz dvaju razloga. Prvo, oslanjanje na komercijalno motivirane agencije bilo je percipirano kao uvlačenje pretjerano konzumerističkih utjecaja u obrazovni sustav. Na skupštini FSJ-a održanoj u Sarajevu 1963. zaključeno je da su turističke agencije često precjenjivale svoje usluge, smještajući putnike u odmarališta po daleko višim cijenama od onih koje bi FSJ naplatio. Mnogi su nastavnici bili „podmićeni“ za sudjelovanje u ovakvim makinacijama tako što bi im agencije pokrivale putne troškove. Pored cijene, problematičan je bio i sadržaj putovanja koji se često svodio na šoping.<sup>65</sup> Kao način da se tome stane na put, FSJ je 1967. osnovao vlastitu turističku agenciju Karavan koja je trebala

---

<sup>63</sup> AJ, 733, 15, Informacija o povlasticama dece i omladine u unutrašnjem putničkom saobraćaju, siječnja 1989.

<sup>64</sup> FSH, Treznier, Željko, „Ljeto s vrećom za spavanje“, *Polet*, 15.4.1988, 12.

<sup>65</sup> AJ, 733, 2, Magnetofonske beleške V redovne skupštine FSJ, Sarajevo, 4.2.1963, 11.

slati ferijalce u inozemstvo, ali i brinuti o dolasku stranih ferijalaca u Jugoslaviju.<sup>66</sup> Drugi razlog nezadovoljstva FSJ-a učeničkim putovanjima u inozemstvo bilo je njihovo uvjerenje da se ona prakticiraju nauštrb unutarjugoslavenskih ekskurzija i na njima upriličenih susreta omladine iz različitih republika.<sup>67</sup> Činjenica da su putovanja u inozemstvo češće bila organizirana u zapadne zemlje bila je dodatan razlog za brigu zbog mogućnosti moralnoga i ideološkog „kvarenja“ omladine, pogotovo jer je u mnogim školama sposobnost financiranja putovanja djece u inozemstvo smatrana statusnim simbolom, što je vodilo društvenome pritisku na roditelje koji to nisu mogli ili htjeli priuštiti svojoj djeci.<sup>68</sup>

Do 1980-ih, kada je komercijalni turizam okrenut gostima iz zapadnih zemalja naveliko predstavljao bitan faktor za ekonomsku održivost jugoslavenskoga gospodarstva, unutar nekomercijalnih turističkih organizacija više nije bilo suglasnosti o tome kako se pozicionirati unutar toga sektora. Neki su od čelnika omladinskih organizacija lobirali za pojačanu suradnju između dvaju institucionalnih aparata radi revitalizacije omladinskog turizma, s obzirom na to da je oko petnaest posto prihoda privatnih turističkih agencija potjecalo upravo od putovanja omladine.<sup>69</sup> Međutim, skupina dužnosnika FSJ-a je 1983. tražila da se Savez potpuno distancira od bilo kakve veze s „pravim“ turizmom, inzistirajući da se njihova djelatnost naziva „organizirano putovanje i odmor mladih“.<sup>70</sup> Istovremeno sa smanjenjem državnih subvencija, ferijalni turizam bio je pogođen i sve većim neprijateljstvom lokalnih sredina u kojima su se nalazili njihovi objekti. Brojne su općine, pogotovo na jadranskoj obali, ukidale dozvole za ferijalne logore i odmarališta kako bi taj prostor bio prenamijenjen za komercijalni turizam.<sup>71</sup> Kao dodatna uvreda za ferijalce uzimana je tendencija vlasti i javnosti da ovakve

<sup>66</sup> „Startuje Karavan“, *Ferijalac*, 1, 1967, 4.

<sup>67</sup> HDA, 1231, 601, Stenografske beleške, 6.2.1975, 30-31.

<sup>68</sup> Isto, 30.

<sup>69</sup> HDA, 1228, 406, FSH i omladinski turizam. Stanje i problemi razvoja.

<sup>70</sup> AJ, 733, 14, Uloga i značaj omladinskog turizma u vaspitanju mlade generacije – materijal za zajedničku sednicu Predsedništva FSJ i Predsedništva Turističkog saveza Jugoslavije, Beograd, lipnja 1983, 2.

<sup>71</sup> FSH, „Udarac – standardu mladih“, *Vjesnik*, 19.8.1986; FSH, Vlakić, Marina, „Kome smetaju ferijalci?“, *Slobodna Dalmacija*, 27.8.1987; FSH, Mrša, Stipe, „Nelogične zabrane gradnje“, *Šibenski list*, 24.12.1988.

pojave pravdaju „višim društvenim interesima“, iako je upravo FSJ u mnogima od tih mjesta postavio temelje za razvoj turističke infrastrukture.<sup>72</sup>

Tijekom 1980-ih svim su se navedenim problemima pridružili i sve otvoreniji sukobi republičkih i pokrajinskih političkih struktura, što je uz gospodarsku krizu vodilo gubitku legitimiteta same ideologije bratstva i jedinstva te njegovanja revolucionarnih teokovina među mladima na kojima je počivala društvena uloga brojnih društvenih organizacija, uključivši i FSJ. To je dovelo do otkazivanja brojnih partizanskih pohoda i zborova ferijalaca (prvo u Sloveniji, pa u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori), te do slabe posjećenosti onih koji su uspjeli biti održani. Tako je 1989. centralni zbor FSJ-a (koji je nekada okupljao više od 800 omladinaca iz svih republika) uspio sakupiti jedva pedeset sudionika iz triju republika.<sup>73</sup> Pritom, dok su stari oblici aktivnosti posustajali, novi su postajali sve popularniji, poput međunarodnih omladinskih kampova, *work & travel* programa za privremeni rad u zapadnim zemljama te tečajeva jezika ili „biznis menadžmenta“.<sup>74</sup> Praćenje zapadnih trendova u provođenju slobodnoga vremena omladine bilo je praćeno povećanim uključivanjem mladih stranaca koji su dolazili u Jugoslaviju na ferijalne aktivnosti.<sup>75</sup> Pojedina odmarališta pokušavala su se približiti komercijalnom funkcioniranju, orijentirajući svoju ponudu prema potrebama „boljestojećih“ i „starijih konzumenata turizma“ kao ciljne skupine.<sup>76</sup> Savezna je razina FSJ-a ovakve težnje promatrala sa zabrinutošću, upozoravajući da bi napuštanje jugoslavenske i socijalističke orijentacije Saveza moglo dati dodatni vjetar u leđa nacionalističkim tendencijama u društvu.<sup>77</sup>

Sinergija financijskih poteškoća i delegitimacije ideologije potaknula je omladinske organizacije da održe seriju okruglih stolova na temu budućnosti omladinskih putovanja. Tijekom jedne

<sup>72</sup> HDA, 1228, 406, Izvještaj o radu FSH između XII i XIII skupštine, 2.

<sup>73</sup> FSH, Vuko, Lj., „Bez zborovanja ferijalaca“, *Slobodna Dalmacija*, 22.7.1989.

<sup>74</sup> FSH, Ilić, Sofija, „Superlativci na severozapadu“, *Nove omladinske novine*, 24.8.1986, 18-19; FSH, „Ferijalci dobili avio-flotu“, *Vjesnik*, 17.4.1991.

<sup>75</sup> FSH, Trezner, Željko, „Ljeto s vrećom za spavanje“, *Polet*, 15.4.1988, 12.

<sup>76</sup> FSH, Kreča, Miroslava, „U sezonu s mladenačkim optimizmom“, *Poslovni vjesnik*, 22.4.1991.

<sup>77</sup> FSH, „Što se to događa s akcijama?“, *Ferijalni list*, lipnja 1989, 7-8.

takve diskusije sudionici su zaključili da bi se mladi mogli potpuno okrenuti profesionalnom turizmu ako vlasti ne budu pomogle financijsku revitalizaciju FSJ-a, što bi moglo imati vrlo ozbiljne moralne i političke posljedice.<sup>78</sup> Negativno je ocijenjen i stav mnogih općina koje su se riješile ferijalnih aktivnosti na svojem teritoriju, naglašavajući da je takva praksa škodila i komercijalnom turizmu jer je velik dio njihove radne snage dolazio iz omladinskih organizacija.<sup>79</sup> Stručnjaci su i kadrovsku situaciju ocijenili alarmantnom jer su mnogi iskusni ferijalci napuštali Savez i odlazili raditi u području komercijalnog turizma, dok je transfer znanja u obrnutom smjeru bio nepostojeći.<sup>80</sup> Pogotovo je opasnom ocijenjena smanjena podrška međurepubličkim putovanjima omladine u svjetlu rastućega etničkog partikularizma, dok je administrativna razjedinjenost sustava povlastica dovođena u izravnu vezu s autarkičnim ponašanjem republika i pokrajina.<sup>81</sup> Obrazovni aspekt ovoga problema ilustriran je besmislenošću učenja o povijesnim događajima poput desanta na Drvar ako omladina nikada neće taj Drvar i osobno vidjeti zbog nedostatka novca.<sup>82</sup> Drugi su delegati upozoravali da će zapostavljanje omladinskih organizacija dovesti do institucionalnoga vakuuma koji bi lako mogle popuniti vjerske udruge vodeći omladinu na vjerska hodočašća što se u praksi sve češće i događalo.<sup>83</sup>

Kako su savezne strukture bivale sve nemoćnijima u prebrođivanju ustavne krize koju su izazvale republičke elite, jugoslavenski se karakter ferijalnoga pokreta također počeo urušavati. Ferijalni se savez Slovenije prvi povukao iz saveznih aktivnosti u listopadu 1987. godine. Unatoč tome, FSJ je polovicom 1989. u svojem službenom diskursu i dalje ustrajavao u već zastarjeloj misiji „u ferijalnoj aktivnosti afirmisati uzvišeni cilj socijalističke revolucije – BRATSTVO I

<sup>78</sup> AJ, 733, 15, Predlog mera i daljih zadataka na unapređivanju uslova za organizaciju putovanja, odmor i rekreaciju dece i omladine, Beograd, ožujka 1984.

<sup>79</sup> AJ, 733, 15, Omladinski turizam, Beograd, 21.4.1976, 7.

<sup>80</sup> Savić, Siniša, „Ferijalni savez i omladinski turizam“, *Omladinski turizam i putovanja*, ur. Slobodan Popović i dr., FSS, Beograd, 1985, 26.

<sup>81</sup> AJ, 733, 16, Stenogram okruglog stola „Mladi i turizam“, Beograd, 18.4.1986, 42, 44-45.

<sup>82</sup> Isto, 98.

<sup>83</sup> Isto, 49; FSH, „Ferijalci dobili avio-flotu“, *Vjesnik*, 17.4.1991; FSH, Krajina, Mate, „Odgojna funkcija omladinskog turizma“, *Mi – list mladih*, 5, 1991.



JEDINSTVO“.<sup>84</sup> Međutim, unutarnja reforma je u ovome razdoblju uvelike bila u tijeku te je već u prosincu iste godine potpisan novi samoupravni sporazum između republičkih i pokrajinskih saveza. Iako je FSJ opstao kao jedinstvena organizacija, većina je slovenskih prijedloga bila usvojena.<sup>85</sup> U sporazumu je izostao bilo kakav spomen nekoć neizbježnih bratstva i jedinstva, socijalističke revolucije te njegovanja revolucionarnih tradicija.<sup>86</sup> Druga bitna novina bila je da je novi statut, usprkos proklamiranoj „jugoslavenskoj sintezi i vrijednostima“, zabranjivao svaku vrstu političkoga djelovanja unutar Saveza, kao i monopol „samozvanog starijeg političkog brata (Savez socijalističke omladine)“.<sup>87</sup> Hrvatski je savez sljedeći istupio sa svojim reformskim prijedlozima. Novo rukovodstvo FSH-a, izabrano početkom 1990, tražilo je individualizam umjesto kolektivizma, samofinanciranje umjesto državnih subvencija, profesionalizam umjesto amaterizma, te centralizaciju umjesto labave unije društva.<sup>88</sup> Izašli su s nekoliko modela za novi oblik Saveza (društvena organizacija, neovisna zaklada ili društveno poduzeće). Paradoksalno, pritom su kao „olakotnu okolnost“ naveli da je jugoslavensko ferijalstvo odavno napustilo ekonomske principe realnoga socijalizma u korist tržišne ekonomije.<sup>89</sup> Savezna je razina, s druge strane, inzistirala da u bilo kojoj budućoj reformi ferijalcima ne bi smjelo biti dozvoljeno da se unutar Saveza priklone ijednoj novostvorenoj političkoj organizaciji proizišloj iz republičkih Saveza socijalističke omladine.<sup>90</sup>

Svi spomenuti prijedlozi za reformu bili su zasjenjeni daleko dramatičnijim događajima vezanim za pobunu hrvatskih Srba uoči sve izglednijega proglašenja neovisnosti Hrvatske, prije svega oličenim u „balvan revoluciji“ kojom su srpske paramilitarne strukture

<sup>84</sup> FSH, „Stavovi i zadaci konferencije FSJ za realizaciju zaključaka I i II tematske sjednice“, *Ferijalni list*, 6, 1989, 11.

<sup>85</sup> Arhiv Republike Slovenije (ARS), 2087 Počitniška zveza Slovenije, 1, Zapisnik sastanka občinskih organizacija in mladinskih turističnih poslovalnic PZS, Ljubljana, 31.1.1990.

<sup>86</sup> ARS, 2087, 1, Samoupravni sporazum o udruživanju Ferijalnih saveza republika i ferijalnih saveza pokrajina u FSJ, Beograd, 23.12.1989.

<sup>87</sup> ARS, 2087, 2, Podsetnik za pojedina pitanja aktualna za sadržaj Druge sednice Izvršnog komiteta FSJ, 7. Ovime su okončani pokušaji integracije FSJ-a u Socijalistički savez omladine putem kolektivnoga u članjenja lokalnih ograna FSJ-a u omladinsku organizaciju 1970-ih, što je nailazilo na otpor ferijalaca u nekim sredinama.

<sup>88</sup> FSH, M.V., „Dovršiti promjene“, *Slobodna Dalmacija*, 10.4.1990.

<sup>89</sup> FSH, Vučagić, Stjepan, „Više je modela...“, *Ferijalni list*, 12, 1990, 6-7.

<sup>90</sup> AJ, 733, 21, Plavi informator FSJ, 1990, 107.

onemogućile pristup hrvatskoj policiji u mnoga područja nastanjena Srbima. S obzirom na to da su takve blokade postavljene i u Dalmatinskoj zagori na ljeto 1990, ferijalni objekti na jadranskoj obali bili su izravno pogođeni ovim događajima. Tako je odmaralište u Boriku okončalo sezonu već početkom rujna jer je svega dvadeset posto kapaciteta bilo popunjeno.<sup>91</sup> Uprava je odmarališta čak tvrdila da su pobunjeničke patrole maltretirale neke goste koji su se ipak usudili doputovati.<sup>92</sup> FSJ je nastavio isticati svoju projugoslavensku orijentaciju, ali je sve očiglednija bila njihova nemoć da utječu na širi otpor rastu nacionalnih tenzija.<sup>93</sup> Do kraja 1991. samo je jedno odmaralište u Hrvatskoj (u Zagrebu) bilo i dalje otvoreno, dok su druga uglavnom bila prenamijenjena za smještaj izbjeglica iz pobunjenih regija. Nakon sloma hrvatskih snaga kod Vukovara u studenome 1991, FSH je zamrznuo sve odnose s FSJ-om, te zatražio samostalno članstvo u IYHF-u.<sup>94</sup> Kada je otkazan tradicionalni zbor ferijalaca Jugoslavije koji je trebao biti održan u Ohridu,<sup>95</sup> zajednička je ferijalna organizacija Jugoslavena i *de facto* prestala postojati, označavajući konačni neuspjeh njezine nacionalne misije usmjerene k nacionalnoj i kulturnoj integraciji južnoslavenskih naroda.

### **Zaključak: prvo su došli po omladinski turizam**

Zbog vremenskoga opsega koji je zahvaćao postojanje obiju jugoslavenskih država institucionalna povijest ferijalnoga saveza predstavlja paradigmatičan primjer na čijoj se osnovi mogu uvidjeti diskontinuiteti, ali kontinuiteti između različitih političko-društvenih sustava u sferama građanskoga (samo)organiziranja, razvoja turističke djelatnosti, građenja lokalnih i nacionalnih identitetskih strategija te osmišljavanja i provođenja omladinskih odgojnih politika. U ovome je radu naglasak bio na dvjema „misijama“ ferijalnoga saveza kroz koje su se ti prijelomi i prijelazi manifestirali, nekada u sinergiji, a nekada u koliziji sa širim povijesnim procesima. Dok se „nacionalna“

<sup>91</sup> FSH, J.M., „U ‘Ferijalcu’ nikad slabije“, *Slobodna Dalmacija*, 9, 1990.

<sup>92</sup> FSH, *Ferijalni list*, 12, 1990, 17.

<sup>93</sup> FSH, *Večernje novosti*, 21.3.1991.

<sup>94</sup> FSH, *Ferijal servis*, ljeto 1991; FSH, „Ferijalci zamrzavaju odnose s FSJ“, *Vjesnik*, 24.12.1991.

<sup>95</sup> AJ, 733, 16, Dopis FSJ sredstvima javnog informisanja, 19.10.1991.

misija ticala kulturnoga zbližavanja jugoslavenske omladine iz različitih regija putem upriličenja translokalnih interakcija na lokacijama politički i simbolički bitnim za patriotsko samopoimanje, „socijalna“ je misija ferijalstva bila usmjerena prema omogućavanju ravnopravnoga sudjelovanja u prakticiranju turizma omladini iz siromašnijih ekonomskih okruženja kao potvrde poboljšanoga životnog standarda.

Od samoga se osnutka organizacije FSKJ snažno stavio u službu ostvarenja kulturnoga jedinstva jugoslavenskih stanovnika, doprinoseći tome cilju kroz okupljanje mladih ljudi iz različitih krajeva nove države na jednome mjestu u kontroliranim uvjetima. Time su se ferijalne aktivnosti lako uklopile u vladajuću ideološku matricu integralnoga jugoslavenstva, unatoč ljevičarskoj orijentaciji velikoga dijela članstva Saveza. Velik utjecaj komunista na ferijalce u međuratnom razdoblju ipak je predstavljao simbolički kapital koji je pomogao nesmetanu obnovu saveza nakon rata, za razliku od nekih drugih „kompromitiranih“ građanskih udruga. U svojoj poratnoj emanaciji jugoslavenski su ferijalci zadržali glavne obrise svoje nacionalne misije, diskurzivno je prilagodio narativu bratstva i jedinstva. Raniju misiju afirmacije nacionalnoga jedinstva troimenoga naroda (u jednini), putem posjećivanja prirodnih i kulturnih znamenitosti, socijalistički su ferijalci preobličili u upoznavanje jugoslavenskih naroda (u množini), gdje su uključeni omladinci bili simbolički predstavnici vlastite etničke skupine. Na praktičnoj je razini „međusobno upoznavanje“ mladih (a samim time i njihovih naroda) bilo usklađeno s administrativnom strukturom federacije, stavljajući naglasak na međurepubličku mobilnost i interakcije. Međutim, kako je od polovice 1960-ih politička i gospodarska moć postepeno premješтана na republike i pokrajine, svejugoslavenska koncepcija većine ferijalnih aktivnosti sve više dolazi u sukob s realnošću. To je naročito došlo do izražaja tijekom posljednjih godina federacije kada FSJ ne uspijeva naći prihvatljivu alternativu delegitimizirano narativu Narodnooslobodilačke borbe, čineći nacionalnu misiju ferijalstva uvelike anakronom.

I u socijalnoj misiji ferijalnoga pokreta vidljiv je kontinuitet između FSKJ-a i FSJ-a, iako je društveni kontekst u kojemu su dva saveza funkcionirala bio vrlo različit. U međuratnom je razdoblju težište aktivnosti bilo na školskoj i studentskoj omladini, dok je

ekonomska moć Saveza počivala na kombinaciji vlastitih sredstava i državne pomoći što je ograničavalo njegovu uključivost, ali i izravan upliv države. Socijalistička je inačica ferijalnoga saveza pak postojala u kontekstu daleko većih ovlasti države u svim društvenim sferama te je na taj način očekivano bila pod većim utjecajem političkih struktura, ali i u mogućnosti uživati materijalnu i drugu podršku državnih institucija. Druga je polovica 20. stoljeća donijela i globalni rast turističkih praksi pa se tako i razvoj ferijalnoga pokreta u socijalističkoj Jugoslaviji može staviti u širi kontekst demokratizacije „prava na putovanje”. Izgradnjom radničkih odmarališta te osiguranjem popusta na prijevoz i regresnih dodataka na plaće, kao i kroz propagandnu djelatnost „turističke edukacije”, jugoslavenska je vlast sudjelovala u ovome globalnom procesu, a FSJ je bio vrlo važan suplement spomenutih politika s fokusom na mlade ljude. Ipak, usprkos emancipatorskim ciljevima i nesumnjivo značajnim rezultatima, socijalistički su se ferijalci suočavali s praktičnim teškoćama u prebrođivanju socijalnih razlika, pogotovo u pogledu uključenosti ruralne omladine.

U razdoblju ranoga socijalizma činilo se da je pragmatična simbioza između društveno odgovornoga i komercijalnoga turizma bila postignuta, kao i relativno nesmetana integracija omladinskih putovanja i uz njih vezanih odgojnih aktivnosti u širi turistički institucionalni okvir i konceptualni aparat. Međutim, ova se kohabitacija početkom 1960-ih pretvorila u suprotstavljenost uslijed ekonomske liberalizacije i postepenog brendiranja Jugoslavije kao mediteranske turističke destinacije, ali i zbog toga što su političke strukture postepeno zanemarivale didaktički i patriotski značaj nekomercijalnih vidova turizma. Istovremeno, organiziranje domaćih omladinskih putovanja dodatno je podriveno sve većom dostupnošću inozemnih putovanja u zemlje koje su predstavljale ideološki antipod socijalističkome društvenom modelu. Uslijed ograničenih materijalnih resursa tijekom kriznih 1980-ih došlo je do otvorenoga sukoba između agencijsko-hotelijskoga sektora usmjerenoga prema uvećanju profita i ferijalnoga pokreta koji je ustrajavao na pedagoškoj ulozi kolektivnih putovanja. S druge strane, devolucija prometnih ovlasti na republike dodatno je pogoršala mogućnost sinkronoga djelovanja republičkih ferijalnih saveza. Čelnici, ali i dobar dio članstva FSJ-a ovakve su tendencije vidjeli kao pervertiranje demokratizacije

turizma, u konačnici neuspješno pokušavajući privući pažnju vlasti predstavljanjem svojih financijskih nevolja kao simptoma podrivanja solidarnosti svih jugoslavenskih građana.

Dok je turizam namijenjen odraslim konzumentima s vremenom oslobođen eksplicitno ideologizirajućega diskursa, omladinski je turizam, uslijed svoje ovisnosti o vanjskim subvencijama, tijekom čitavoga socijalističkog razdoblja ostao unutar konceptualnih okvira stvaranja novoga socijalističkog čovjeka. Nesretna okolnost, ali i svojevrsna ironija povijesti je da je ta erupcija konflikta unutar turističke djelatnosti vremenski koincidirala s porastom antagonizama između republičkih i pokrajinskih političkih elita. Na koncu, osvrt na povijest ferijalnoga saveza u dvjema Jugoslavijama navodi na pitanje regulacije odnosa između solidarnosti (nacionalne, klasne, regionalne) i komercijalnoga poslovanja u današnjim uvjetima.<sup>96</sup> Nakon pada socijalističkih sustava turistički je sektor u potpunosti komercijaliziran, čak i u domeni omladinskih putovanja, uslijed popularizacije privatnih hostela i online smještajnih oglasnika. Iz ovoga se rada vidi da je ferijalni pokret bio tek prva žrtva trke za profitom i komercijalnim iskorištavanjem prirodnih i kulturnih resursa koja vuče korijene još iz socijalističkoga razdoblja. Ostaje vidjeti hoće li recentni vapaji za promjenom neoliberalne paradigme, koji paradoksalno dolaze upravo s lokalne razine, dati rezultate i eventualno dovesti do neke vrste obnove „društveno odgovornih“ diskursa i turističkih politika, nezvanih uz jugoslavensko nasljeđe ili komunističku ideologiju.

## Bibliografija

### Izvori

*35 godina Ferijalnog saveza Hrvatske*, RK FSH, Zagreb, 1987.

Arhiva Ferijalnog saveza Hrvatske, isječki iz tiska.

Arhiv Jugoslavije

142 Savezna konferencija Saveza socijalističkog radnog naroda Jugoslavije 297/II Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata

733 Ferijalni savez Jugoslavije

---

<sup>96</sup> Za nedavnu analizu promjena u funkcioniranju građanskih udruga uzrokovanih krahom Jugoslavije i socijalizma, vidi Kladnik, Ana, ur., „Volunteering and Voluntary Associations in the Post-Yugoslav States“, *Südosteuropa Journal of Politics and Society*, 68, 2, 2020, 125-273.

Arhiv Republike Slovenije  
2087 Počitniška zveza Slovenije

*Ferijalac*, 1955-1972.

Hrvatski državni arhiv

1228 Republička konferencija Saveza socijalističkog radnog naroda SR Hrvatske

1231 Republička konferencija Saveza socijalističke omladine SR Hrvatske

1241 Republički odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata SR Hrvatske

Popović, Slobodan i dr., ur., *Omladinski turizam i putovanja*, FSS, Beograd, 1985.

## **Literatura**

Allcock, John, „Yugoslavia's Tourist Trade. Pot of Gold or Pig in a Poke“, *Annals of Tourism Research*, 13, 4, 1986, 565-588.

Apostolopoulos, Yorghos, Philippos Lokissas, Lila Leontidou, ur., *Mediterranean Tourism. Facets of Socioeconomic Development and Cultural Change*, Routledge, London – New York, 2001.

Buhin, Anita, *Yugoslav Socialism „Flavoured with Sea, Flavoured with Salt“. Mediterraneanization of Yugoslav Popular Culture in the 1950s and 1960s under Italian Influence*, doktorska disertacija, Firenca, European University Institute, 2019.

Crowley, David, Susan E. Reid, ur., *Pleasures in Socialism. Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, Northwestern University Press, Evanston, 2010.

Crumbaugh Justin, *Destination Dictatorship. The Spectacle of Spain's Tourist Boom and the Reinvention of Difference*, State University of New York, Albany, 2009.

Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.

Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.

Đurašković, Stevo, „Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 43, 1, 2011, 225-247.

Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker, ur., *Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*, Cornell University Press, Ithaca, 2006.

Gorsuch, A. E., *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

- Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker, ur., *The Socialist Sixties. Crossing Borders in the Second World*, Indiana University Press, Bloomington, 2013.
- Grandits, Hannes, Karin Taylor, ur., *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, CEU Press, Budapest, 2010.
- Kladnik, Ana, ur., „Volunteering and Voluntary Associations in the Post-Yugoslav States“, *Südosteuropa Journal of Politics and Society*, 68, 2, 2020, 125-273.
- Koenker, Diane P., *Club Red. Vacation Travel and the Soviet Dream*, Cornell University Press, Ithaca, 2013.
- Luthar, Breda, Maruša Pušnik, ur., *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, New Academia, Washington, 2010.
- Matthews, Mervyn, *The Passport Society. Controlling Movement in Russia and the USSR*, Westview, Boulder, 1993.
- Pack, Sasha, *Tourism and Dictatorship. Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*, Palgrave Macmillan, New York, 2006.
- Patterson, Patrick Hyder, *Bought & Sold. Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, 2012.
- Patterson, Patrick Hyder, „Dangerous Liaisons. Soviet-Bloc Tourists and the Temptations of the Yugoslav Good Life in the 1960s and 1970s“, *The Business of Tourism. Place, Faith, and History*, ur. Philip Scranton, Janet F. Davidson, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007, 186-212.
- Patterson, Patrick Hyder, „Yugoslavia as It Once Was: What Tourism and Leisure Meant for the History of the Socialist Federation“, *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, CEU Press, Budapest, 2010, 367-402.
- Shaffer, Marguerite S., *See America First. Tourism and National Identity, 1880-1940*, Smithsonian Institution, Washington, 2001.
- Tchoukarine, Igor, „Yugoslavia's Open-Door Policy and Global Tourism in the 1950s and 1960s“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 29, 1, 2015, 168-188.
- Tchoukarine, Igor, „To Serve the King, the State and the People. The Adriatic Guard's Ambiguous Position in Interwar Yugoslavia“, *European Review of History*, 26, 1, 2019, 121-140.
- Yeomans, Rory, „From Comrades to Consumers. Holidays, Leisure Time, and Ideology in Socialist Yugoslavia“, *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s)*, CEU Press, Budapest, 2010, 69-106.
- Zimmerman, William, *Open Borders, Nonalignment, and the Political Evolution of Yugoslavia*, Princeton University Press, Princeton, 1987.
- Žutić, Nikola, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929-1941*, Angrotrade, Beograd, 1991.

## **Sažetak**

Za vrijeme postojanja obiju Jugoslavija, a pogotovo pred krah ovoga državnog projekta, u javnom je diskursu vrlo prominentna bila teza da se jugoslavenski narodi međusobno nedovoljno ili čak uopće ne poznaju, te da je ispravljanje ove „greške“ od ključne važnosti za opstanak zajedničke države. Jedan od najizravnijih i najpraktičnijih mehanizama za poticanje „upoznavanja domovine“ bio je turizam, pogotovo onaj okrenut ekonomski slabije stojećim građanima i, prije svega, omladini. Funkciju promoviranja „omladinskog turizma“ još je od međuratnoga razdoblja u Jugoslaviji obavljao ferijalni savez, po ugledu na slične pokrete u drugim zemljama. U članku je izložena povijest međuratnoga i poratnog razvoja ferijalnoga pokreta i uloga koju su ferijalci igrali u širim društvenim procesima, prije svega kroz svoju „nacionalnu“ misiju kulturnoga zbližavanja jugoslaven-ske omladine iz različitih regija, te „ekonomsku misiju“ demokratizacije pristupa turističkim praksama i infrastrukturi. Posebno se osvrnulo na diskontinuitete i kontinuitete vezane za smjenu društveno-političkih sustava tijekom 20. stoljeća. Kao paradigmatičan primjer paradoksa jugoslaven-skoga socijalizma analiziran je tinjajući sukob između „omladinskoga“ i „profesionalnog“, odnosno komercijalnoga turizma, kroz koji se reflektirala nesuglasnost između deklariranih ciljeva sustava i konkretno poduzimanih mjera u sferi gospodarstva, te se kanalizirala tenzija između namjera političkoga centra i ekonomskih potreba lokalnih zajednica.





# Od „doživotnog strogog zatvora“ do kućanskih poslova „bez velikog napora“: reformiranje jugoslavenskog domaćinstva u 1950-ima i 1960-ima

LEA HORVAT

„Da se u praksu provodi ideja kojoj je za cilj bilo upoznavanje s pravilima o tome kako treba rasporediti aparate u stanu, kako se kuha i čisti, odnosno kako funkcionira moderno kućanstvo, to razumijem – tako je nešto vjerojatno bilo potrebno našem još neurbaniziranom narodu 1950-ih godina, u doba golemih migracija selo/grad – ali da se 1980-ih godina ne samo cure, buduće žene, nego i nas – ironične, mas-medijski svjesne, visoko urbane dečke, još k tome u pubertetu, podučava kako se koristi krojni arak, miješa zaprška i prave palačinke s nadjevom od šlaga i kore od limuna – za to je bila potrebna zapanjujuća količina gluposti i generalno naročit nedostatak osjećaja za realnost i za vrijeme. Još kad se uzme u obzir da je materiju, u maloj učionici što se nalazila tik uz školsku kuhinju, predavala žena lišena bilo kakva šmeka, bez stila, neistesana i bolno surova akcenta u govoru, onda je jasno zašto su satovi domaćinstva petkom bili sinonim za onu vrstu naročite ludnice koju su mlada čista srca mogla proraditi jedino kroz kataraktički smijeh, smijeh proizašao iz one posebne vrste kasnosocijalističkoga nadrealnog humora.“<sup>1</sup>

Glazbeni kritičar Đorđe Matić u *Leksikonu YU mitologije* nastavu domaćinstva, njemu morskog predmeta kojem ne može umaknuti, doživljava kao anakronu iritaciju smisleni jedino za seosko stanovništvo i žene. U seksističkom tonu Matić kontrastira stereotipnu senzualnost nastavnice francuskoga s neuglednom nastavnicom domaćinstva koja odgovara zapadnjačkom klišeju neprivlačne, nedotjerane socijalističke žene. Pritom se zaoštava i konflikt na liniji grad – selo: „visoko urbani“ tinejdžer odbija autoritet osobe koja je prošla tipičnu migraciju socijalističke modernizacije iz sela u grad.

<sup>1</sup> Matić, Đorđe, „Domaćinstvo“, *Leksikon YU mitologije*, [www.leksikon-yu-mitologije.net/domacinstvo/](http://www.leksikon-yu-mitologije.net/domacinstvo/), 2.7.2020.

Kad sam u Narodnoj i sveučilišnoj knjižnici u Ljubljani tražila socijalističke udžbenike iz domaćinstva, pogled na naručenu građu vidljivo je razveselio knjižničara – podsjetio na prvu pizzu koju je ispekao upravo na nastavi domaćinstva u 1980-ima što mi je entuzijastično ispričao. Ova oprečna iskustva u kasnom socijalizmu ne bi bila moguća bez jedne od ključnih sastavnica reforme jugoslavenskog domaćinstva u 1950-ima – uvođenja domaćinstva kao obaveznog predmeta u kurikulum osnovnih škola.

Uslijed epistemiološkog obrata potaknutog industrijskom revolucijom i kapitalističkom logikom odvajanja doma i radnog mjesta u 19. stoljeću, kućanstvo postaje „mjesto za klasifikaciju“,<sup>2</sup> predmet razgovora, istraživanja i, u konačnici, tajlorističke optimizacije po uzoru na tvornice. „Studije efikasnosti“ etablirale su se kao presudna metodologija koja obećaje ugodan dom, racionalnu potrošnju te vrijeme za razvoj „individualnosti i neovisnosti“ domaćica.<sup>3</sup> Ekonomika domaćinstva (*domestic science*) nakon Prvoga svjetskog rata sve je utjecajnija i u Europi. Među prvim sustavnim primjenama izdvaja se frankfurtska kuhinja arhitektice i dizajnerice Margarete Schütte-Lihotzky iz 1926. koja je implementirana u stanove modernističko-reformatorskog projekta Novog Frankfurta. Iako se od početka oslanja na rodne stereotipe (žene su podučavale domaćinstvo druge žene), institucionalizacija domaćinstva imala je i emancipatorne crte: osnažila je žensku prisutnost u javnom životu, obrazovanju i znanosti.

Brojne su studije istaknule kako je u socijalizmu domaćinstvo u teoriji prepreka punom potencijalu zaposlene žene, a u praksi prešutno ženska zadaća, što odražavaju „konfliktne poruke“ o rodnim i društvenim ulogama koje šalju tadašnji popularni mediji.<sup>4</sup> Nadalje, u izvorima iz 1950-ih često se javlja pojam „domaćičko prosvjećivanje“ koji implicira da je modernizacija domaćinstva u ženskim rukama. U najtiražnijem jugoslavenskom priručniku za domaćinstvo inzistira se na tome da je ono „zajednička briga cijele porodice“, a

<sup>2</sup> Smith, Bonnie G., *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*, Harvard University Press, Cambridge, 2000, 175.

<sup>3</sup> Frederick, Christine, *The New Housekeeping: Efficiency Studies in Home Management*, Doubleday, Page & Company, Garden City – New York, 1918, VIII.

<sup>4</sup> Horvat, Lea, „Neka proturječja u slici obitelji u 1960-ima: jugoslavenski časopisi *Bazar* i *Svijet*“, *Kako će to biti divno! Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*, ur. Anita Dremel i dr., Centar za ženske studije – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2016, 233-244.

istovremeno već u naslovu, *Knjiga za svaku ženu*, „još traju stare predrasude“ koje tekst navodno prokazuje.<sup>5</sup> U anketi o kolektivnom stanovanju France Ivanšek ispituje isključivo domaćice implicitno legitimirajući njihovu odgovornost za domaćinstvo, ali i dokazuje da zaposlene žene u kuhinji provode manje vremena od nezaposlenih.<sup>6</sup> Pitanje kućanstva morilo je i drugovalni feminizam na Zapadu te je dovelo do modeliranja figure feministkinje kao antipoda kućanici, anakronom Drugom,<sup>7</sup> ali i razrađivalo ideje plaćanja reproduktivnog rada.<sup>8</sup> I unutar Saveza ženskih društava (SŽD), ženske organizacije koja je naslijedila Antifašistički front žena nakon njegova ukidanja 1953. godine, vodile su se rasprave o položaju domaćinstva. Dok su neke članice upozoravale na to da su tematika kuhanja, uređenja doma i brige za djecu konstantno prezastupljene, druge su inzistirale na tome da su upravo ta pitanja glavna prepreka sudjelovanju žena u političkom životu.<sup>9</sup>

Ovaj tekst prati formiranje domaćinstva kao istraživačkoga i nastavnog kompleksa koji se na teritoriju Jugoslavije širi nakon Drugoga svjetskog rata. Istražit će se koliko je koncept domaćinstva bio oblikovan u socijalizmu, a u kojim se aspektima naslanja na međuratnu kulturu stanovanja, kakve emancipacijske ambivalencije nosi sa sobom i kako je tekla njegova institucionalizacija. Glavni su izvori priručnici za domaćinstvo, popularna periodika (ženski časopisi, publikacije o stanovanju) te arhivski materijali o aktivnosti ženskih društava. U prvome se dijelu istražuju promjene u društvenom idealu domaćinstva od 1920-ih do 1960-ih. Drugi dio analizira

<sup>5</sup> Chloupek, Drago, ur., *Knjiga za svaku ženu*, Znanje, Zagreb, 1962, 6-7. Za iscrpniju analizu *Knjige za svaku ženu* usp. Bracewell, Wendy, „Eating Up Yugoslavia: Cookbooks and Consumption in Socialist Yugoslavia“, *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren, Mary Neuburger, Oxford University Press, Oxford, 2012, 178-185; Horvat, Lea, „Figura domaćice u šezdesetima: *Knjiga za svaku ženu*“, *Quorum*, 29, 4-5-6, 2013, 323-341.

<sup>6</sup> Ivanšek, France, *Družina, stanovanje in naselje: Anketna raziskava 195 stanovanj v Savskem naselju v Ljubljani (1961)*, Ambient, Ljubljana, 1988, 55.

<sup>7</sup> Johnson, Lesley, Justine Lloyd, *Sentenced to Everyday Life: Feminism and the Housewife*, Berg, Oxford/New York, 2004, 15.

<sup>8</sup> Usp. Toupin, Louise, *Wages for Housework: A History of an International Feminist Movement, 1972-77*, Pluto Press, Vancouver – Toronto, 2018.

<sup>9</sup> Tešija, Jelena, *The End of the AFŽ — The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953—1961*, diplomski rad, Central European University, 2014, 58.

doprinos ženskih društava osmišljavanju komunalnih servisa koji bi rasteretili individualna domaćinstva. Treći je dio posvećen podučavanju domaćinstva, prije svega u obliku općega, obaveznog predmeta u osnovnim školama.

Promocija i razrada domaćinskih servisa te zalaganje za univerzalnu nastavu domaćinstva u osnovnim školama identificiraju se kao ključni doprinos ženskih društava reformiranju jugoslavenskih domaćinstava koje je počelo sredinom 1950-ih. Njihovi uspjesi i problemi smještaju se u kontekst tenzije između modernizacije individualnog domaćinstva novim kućanskim uređajima i namještajem te podružljavanja funkcija domaćinstva. Uz dimenziju roda, pokazuje se da je klasa imala važnu ulogu u perpetuiranju domaćinskih nejednakosti.

### **Domaćinski ideal između poziva i nužnog zla**

Idealno domaćinstvo možda postoji samo na papiru, ali istovremeno govori o vrijednostima, očekivanjima i normama društvenih skupina (stručnjakinja i stručnjaka za domaćinstvo) te društva u kojem je oblikovano. Na temelju izvoda iz domaćinske literature u nastavku će se usporediti vizija uzornoga domaćinstva u međuratnoj jugoslavenskoj monarhiji s onom u prvim desetljećima jugoslavenskoga socijalizma. U obzir će se uzeti rodna i klasna optika, higijenski standardi te eksplicitne ideološke poruke.

U jugoslavenskom međuraću utjecaj austrougarske kulture na domaćinstvo i dalje je bio zamjetan: u Ljubljani je 1935. izašao *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov*, prijevod djela Katharine Prato, glasovite kuharice iz Graza koja je djelovala u drugoj polovici 19. stoljeća. Istovremeno se popularizira američka ekonomika domaćinstva koju nastavnica engleskog jezika i aktivna članica Crvenog križa Jelena Kolin 1929. sažima u udžbeniku *Čitanaka za domaćinstvo za I.-IV. razred ženskih građanskih škola*.<sup>10</sup>

<sup>10</sup> Kolin se kao pedagoginja angažirala kao pobornica progresivne škole (nastava na otvorenom, njegovanje dječje individualnosti) i veće socijalne uloge obrazovnih institucija (etabliranje toplog obroka u školi). Usp. Šiprak, Ivana, „KOLIN, Jelena“, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9765>.

Dok se domesticitet u obrazovanju dječaka od 19. stoljeća zdušno potiskivao,<sup>11</sup> djevojčice se jednako sustavno učilo da prigrle kućevnost. Pojačani program ručnog rada i domaćinstva implicirao je pripremu djevojaka iz građanske klase za ulogu upraviteljice kućanstva koja uz ograničenu pomoć posluge vodi svoje domaćinstvo. Domaćica je imala zadaću nadziranja i reprodukcije postojećih klasnih i rodnihi hijerarhija te je upozorena da svoju poziciju ne predaje olako. Prato savjetuje bolesnici da i iz svoje bolesničke postelje budno nadzire funkcioniranje domaćinstva.<sup>12</sup> Kolin piše:

„Gde ima posebna soba za mlade, tamo neka domaćica često ulazi i nju nadgleda, da li je u redu i da li je sluškinja prozračila posteljinu i namestila krevet te drži li svoje haljine uredno obešene, a ne naokolo razbacane. Po izgledu ove sobe najbolje će domaćica moći prosuditi urednost sluškinje.“<sup>13</sup>

U toj perspektivi posluga postoji samo kao radna snaga koja nema pravo na privatni prostor i identitet te je konstantno infantilizirana, o čemu svjedoči i tada za poslugu ustaljeni pojam „mlade“. Nešto nježnije, ali s istom namjerom održavanja domaćinskoga *statusa quo*, promovira se prenošenje dužnosti za vođenje domaćinstva s majke na kćer: „Svaka pametna djevojčica i dobra kćerka shvaća sama, da je i ona odgovorna za red u kući i za vođenje domaćinstva.“<sup>14</sup> Domaćinstvo je u međuraću upakirano i kao patriotski poziv. Tekstovi o domoljublju i narodnim običajima uz savjete za obavljanje i organizaciju kućanskih poslova povezali su dom s domovinom uklopivši održavanje domaćinstva u nacionalni projekt.<sup>15</sup>

Iako je ideal međuratnog domaćinstva na prvi pogled bastion tradicije, on je osvježen modernističkim predodžbama dobrog stanovanja temeljenima na zahtjevu „Luft, Licht, Sonne“ (zrak, svjetlo,

---

<sup>11</sup> Smith, 73.

<sup>12</sup> Prato, Katharina, *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov*, Založba umetniška propaganda, Ljubljana, 1935, 10.

<sup>13</sup> Kolin, Jelena, *Čitanka za domaćinstvo za I.-IV. razred ženskih građanskih škola*, St. Kugli, Zagreb, 1929, 25.

<sup>14</sup> Kolin, 30.

<sup>15</sup> Čitanka za 2. razred među ostalim sadrži nastavne jedinice „Rodoljublje“ s tekstovima kao što su „Otadžbina“ Riste Spasića i „Biskup Strossmayer o jedinstvu naroda“. U segmentu „Narodni običaji“ pojavljuju se tekstovi Vuka Karadžića o krsnom imenu i svatovskim običajima u Srijemu te prilog „Držanje narodnih običaja“.

sunce), kritici afunkcionalne dekoracije i reprezentativne estetike građanskog historicizma. „[J]astuci i pojestučeni namještaj te razni kipovi, sličice, vazice“ denunciraju se kao viškovi koji „nimalo ne doprinose lepoti stana“, „služe samo za sakupljanje prašine“ i „na njih domaćica uludo troši svoje skupoceno vreme“. <sup>16</sup> „Neka svaka devojčica učini nacrt kako bi spremala stan da ga što brže i bolje očisti. Jeste li kadgod pazile na to, koliko vam vremena treba da načinite krevete“, stoji u prijedlogu zadaće koji nudi Kolin. <sup>17</sup> Modernistički higijeničarski elan zahtijevao je površine koje se lako čiste i racionalnu upraviteljicu domaćinstva koja identificira zadatke te razrađuje optimalan plan njihova obavljanja.

Domaćinska literatura u ranom socijalizmu redovito (pre)naglašava rez s reakcionarnom prošlošću. Za razliku od građanske kućanice-upraviteljice iz međuraća u socijalističkom je razdoblju glavni adresat bila zaposlena žena. Kućanski se poslovi u ranom socijalizmu shvaćaju kao nužno zlo i ponekad prikazuju doslovno kao okovi kojima su žene „osuđene na doživotni, strogi zatvor“. <sup>18</sup> U tom su se tonu izjašnjavale i institucije domaćinstva. „Mi smo hteli ranije našu ženu vezati za kuću, sada hoćemo je osloboditi od kuće“, istaknula je upraviteljica vukovarske domaćinske škole 1954. na savjetovanju SŽD-a. <sup>19</sup>

Pedagogije domaćinstva lišavaju se kršćanski obojenog domoljubnog folklora efemernih žanrova (patriotskih pjesama, poruka o Bogu i domovini). Zadaće domaćice ne razlikuju se bitno od djelatnosti zaposlenih u menzama i svode se na „razumijevanje nutritivnih potreba kako malih tako i velikih kolektiva i njihove opskrbe uz najmanji mogući gubitak vremena, materijala i energije“, piše povjesničarka Wendy Bracewell. <sup>20</sup> Patriotska potka domaćinstva ne nestaje, ali se interpretira u osjetno pragmatičnijem ključu – kao ulaganje u zdravlje i radnu snagu populacije, domaću industriju te racionalno raspolaganje resursima. <sup>21</sup>

<sup>16</sup> Kolin, 13.

<sup>17</sup> Isto, 30.

<sup>18</sup> Accetto, Jakica, *Opremljamo stanovanje toda kako*, Centralni zavod za napredek gospodinjstva, Ljubljana, 1964, 15.

<sup>19</sup> Arhiv Jugoslavije (AJ), 354 Savez ženskih društava Jugoslavije (1954–1961), fascikla 1, Zapisnik savetovanja Saveza ženskih društava Jugoslavije, 28.6.1954.

<sup>20</sup> Bracewell, 173.

<sup>21</sup> Usp. Tivadar, Blanka, Andreja Vezovnik, „Cooking in Socialist Slovenia: Housewives on the Road From a Bright Future to an Idyllic Past“, *Remembering Utopia: The Culture*

Socijalistička savjetodavna literatura 1950-ih i 1960-ih jednako je oštro, nerijetko s mizoginim prizvukom, kritizirala kićene predmete u kućanstvu („girlande, vitice, cvjetice i bukete“) koji su se više ili manje eksplicitno identificirali kao plod femininog (malo) građanskog ukusa i senzibiliteta, ali uz tvrdnju da su racionalizacija, optimizacija i higijenizacija novitet koji reagira na predsocijalističku reakcionarnost.<sup>22</sup> Da bi rez i kontrast bili još istaknutiji, međuratna situacija u zabačenim, ruralnim regijama poput „Dalmatinske Zagore ili hercegovačkog kamenjara“ uspoređuje se sa socijalističkim urbanim predjelima.<sup>23</sup> Dok stoji da su stambeni uvjeti većine stanovništva bili daleko od zahtijevanih standarda, oni su u domaćinskoj literaturi bili artikulirani već u međuraću.

Razlike između međuraća i socijalizma ponekad su neznatne na razini preporučenog djelovanja i vidljive tek u obrazloženju pojedinih normi. Kada se u međuratnom udžbeniku upozorava na bacanje opušaka, šibica i kose u zahod, ova se praksa kritizira kao potencijalni uzročnik skupog kvara odvoda i, posljedično, veliki trošak za obitelj.<sup>24</sup> U socijalističkom se priručniku isti primjer interpretira primarno kao problem za susjede, naime u prvom su planu solidarnost i odgovornost prema kolektivu, briga ne samo za sebe, već i „za zdravlje i imovinu drugih“. <sup>25</sup> Ideal racionalne potrošnje u osnovnim je crtama definiran u međuraću, a u socijalizmu je dobio novi kolektivni naboj.

### **Domaćinstvo u servisu: 1950-e**

Pitanje domaćinstva u socijalističkoj Jugoslaviji je došlo na dnevni red u 1950-ima, kada se socijalistički sustav konsolidirao na temeljima radničkog samoupravljanja i začetku politike nesvrstanosti, a Jugoslavija se počela oporavljati od Drugoga svjetskog rata i raskida sa Staljinom 1948. godine. Uslijed intenziviranja stambene izgradnje,

---

*of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik, New Academia, Washington, 2010, 389-395.

<sup>22</sup> Mutnjaković, Andrija, „Socijalistički rokoko“, *Čovjek i prostor*, 33, 2, 1955, 6.

<sup>23</sup> Chloupek, 5-6.

<sup>24</sup> Kolin, 26.

<sup>25</sup> Mirković, Melita i dr., *Kako održavati savremeni stan?*, Gradski zavod za unapređenje domaćinstva, Sarajevo, 1967, 59.



nova su naselja tražila konkretne koncepte obavljanja reproduktivnog rada. Masovne, iznimno posjećene izložbe stanovanja i popularne tiskovine (posebice ženski časopisi) u drugoj su se polovici 1950-ih profilirale kao arena za raspravu o poželjnoj stambenoj kulturi.<sup>26</sup> Dosad je istražen doprinos modernističkih arhitekata poput Bernarda Bernardija domaćinstvom prosvjetiteljstvu,<sup>27</sup> dok su uloga ženskih društava i konkretna rješenja servisa dobili manje analitičke pažnje.

Zahvaljujući obilnoj arhivskoj dokumentaciji, izložba *Porodica i domaćinstvo*, održana od 7. do 22. srpnja 1957. u Zagrebu, nameće se kao primjer za analizu djelovanja ženskih društava u reformiranju jugoslavenskog domaćinstva. U nepuna dva tjedna pogledalo ju je oko 450 000 posjetiteljica i posjetitelja iz cijele Jugoslavije, a za ilustraciju dometa može poslužiti napomena organizacijskog odbora koji je istaknuo da su „ljudi iz svih srezova u Srbiji izuzev Titovog Užica kolektivno i u grupama posetili izložbu“.<sup>28</sup> SŽD, jedan od glavnih organizatora, 1953. je naslijedio AFŽ te se često navodi kao primjer (pri)gušenja radikalno-emancipatorske politike. Povjesničarka Chiara Bonfiglioli dokazuje da ženska društva nakon AFŽ-a nisu izgubila autonomiju te, oslanjajući se na historiografsku analizu feministkinje Lydije Sklevicky iz 1970-ih, predlaže shvaćanje restrukturiranja kao usuglašavanje s decentraliziranim karakterom socijalističkog samoupravljanja.<sup>29</sup> Kako ističe istraživačica povijesti feminizma Jelena Tešija, članice SŽD-a identificirale su se „kao dio kontinuuma“ s AFŽ-om, ali njihov je rad od drugovalnog feminizma naovamo kontinuirano podcjenjivan i previđan.<sup>30</sup> Članice upravnog odbora SŽD-a od početka su tražile „politička osjećanja“, kritizirale apolitične aktivnosti, ali su ih istovremeno brižljivo kontekstualizirale. „[N]ije čudo što [članice u pojedinim sredinama] prave razne

<sup>26</sup> Najveće izložbene manifestacije koje je posjećivala publika iz cijele Jugoslavije bile su *Stan za naše prilike* (Ljubljana, 1956.) te ciklus izložbi *Porodica i domaćinstvo* (1957-1960.).

<sup>27</sup> Usp. Ceraj, Iva, Jasna Galjer, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama *Porodica i domaćinstvo* 1957.-1960. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011, 282-291.

<sup>28</sup> AJ 117-236-437, Stenografske beleške sa sastanaka učesnika međunarodne revijalne izložbe *Porodica i domaćinstvo* 1957, 1958, Izveštaj o organizaciji I međunarodne revijalne izložbe „Porodica i domaćinstvo 1957“ sa Dečjim sajmom, 1957.

<sup>29</sup> Bonfiglioli, Chiara, „Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia“, *Aspasia*, 8, 2014, 14-15.

<sup>30</sup> Tešija, 68.

čajanke i zabave da bi došle do materijalnih sredstava“, upozorile su na prekaru finansijsku bazu i nesigurne izvore financiranja aktivnosti Društva.<sup>31</sup>

Izložba *Porodica i domaćinstvo* bila je prva masovna manifestacija koja je odlučno stavila naglasak na podruštvljavanje u obliku servisa i ponudila niz konkretnih rješenja.<sup>32</sup> Predsjednica organizacijskog odbora, Pepca Kardelj, jasno je iznijela poziciju SŽD-a:

„Mi nismo zato da na ovom Velesajmu demonstriramo sa stvarima koje ulepšavaju život jedne kuće, privatne kuće, nego hoćemo da pokažemo da je nama cilj da industrijaliziramo naše domaćinstvo, da što više izbacimo iz kuće vani. To je nama cilj. Ne da propagiramo za male strojeve, koji će samo strogo služiti jednoj porodici, nego da što više bude propagande za dečje kuhinje, menze, zajedničke kuhinje itd.“<sup>33</sup>

Prijedlozi za izložene domaćinske servise, od pranja i glačanja rublja preko konzerviranja voća i povrća do šivanja odjeće, bili su temeljito istraženi.<sup>34</sup> Maja Jankez, zaposlenica Instituta za prouča-

<sup>31</sup> AJ, 354 Savez ženskih društava Jugoslavije (1954–1961), fascikla 1, Zapisnik upravnog odbora Ženskih društava Jugoslavije, 6.3.1954.

<sup>32</sup> *Stan za naše prilike*, prva velika izložba stanovanja koja je održana godinu ranije u Ljubljani donosi rezultate natječaja za kuću u nizu, prototipe masovno proizvodivih sanitarnih čvorova i pokućstva. Centralni zavod za napredak domaćinstva predstavio se suvremenom kuhinjom autorice Branke Tancig u kojoj su se tijekom izložbe održavale praktične demonstracije. Servisi se nisu pojavili kao zasebna cjelina ili u detalje razrađena ideja. Tepina, Marjan, ur., *Stan za naše prilike: izložba i savetovanje, Ljubljana, 26. V.-3. VI. 1956*, Stalna konferencija gradova Jugoslavije, Ljubljana, 1957, 130.

<sup>33</sup> AJ, 117 Komisija za žene u radnom odnosu i porodici, 236 Materijali o revijalnim izložbama, 437 Stenografske beleške sa sastanaka održanih u CV SSJ u vezi organizovanja izložbe za unapređenje domaćinstva, Konferencija za štampu, 13.6.1957.

<sup>34</sup> Servisi su bili podijeljeni u tri kategorije. Servisi u sklopu stambene zajednice uključivali su jedinice za krpanje, pranje i glačanje, servisne kuhinje, servisne praonice i sušionice u sklopu zgrade, servise za prodaju polugotovih namirnica za kuhanje s radionicama za konzerviranje voća i povrća, servise za zdravstvene usluge (skrb za roditelje i bolesne). U samostalnim servisima ubrajali su se prodaja i dostava gotovih obroka, prodaja kruha, mliječnih i voćnih proizvoda (dostava po narudžbi), čišćenje i održavanje odjeće za dojenčad, servis za dječju konfekciju (šivanje od vlastitog materijala ili materijala izabranog u servisu), servisne hladnjače (najam odjeljaka). Skup posebnih servisa bio je namijenjen „razvijenim selima“: konzerviranje voća i povrća (od plodova vlastita seoskog imanja), električna pekara, praonica rublja, seoska kupaonica (s uređajima za crpljenje vode), servis za krpanje i glačanje te sušionica voća i povrća. AJ, 354 Savez ženskih društava Jugoslavije (1954–1961), fascikla 1, PROGRAM I Međunarodne revijalne izložbe PORODICA I DOMAĆINSTVO sa Dečjim sajmom, 1957.

vanje produktivnosti rada, na studijskim je boravcima u sjevernoj i zapadnoj Europi u praksi skupljala i analizirala moguća rješenja. Umjesto kopiranja jednog modela Jankež je, ističući da „ne bi bilo nikakve koristi da dovedemo nekog iz inostranstva“, u dogovoru s proizvođačima strojeva za domaćinstvo razvila hibridnu verziju koja bi odgovarala jugoslavenskom kontekstu. Predložila je više manjih servisa s manjim strojevima koje domaća industrija bez problema može proizvesti te dopuštanje mješovitih praksi i prijelaznih oblika kao što je donošenje vlastita materijala i namirnica u servise: „Recimo treba da se vidi da ja mogu da kupim jevtinije na pijaci boraniju, da je odnesem u jedan servis koji će pripremiti, nego da ja to kupim gotovo i da platim ambalažu.“<sup>35</sup>

Nakon izložbe *Porodica i domaćinstvo* iz 1957. servisi su sljedećih nekoliko godina bili u središtu interesa SŽD-a: dobili su puno prostora i na istoimenoj izložbi 1958. godine<sup>36</sup> te u *Stambenoj zajednici*, novoosnovanom mjesečniku za kadrove u stambenim zajednicama, školama, narodnim odborima i sličnim lokalnim institucijama. Izložba iz 1957. dala je i opipljive rezultate: gradovi Ljubljana, Zagreb, Videm (Krško), Kopar, Beograd, Zrenjanin i Titograd na izložbi su kupili servise za svoje lokalne zajednice.<sup>37</sup> Razlozi za promoviranje njihova razvoja bili su dvojaki. S jedne strane, oni smanjuju opterećenje zaposlene žene i jasnije se distanciraju od kapitalističkog modela mehanizacije individualnih domaćinstava, poticanja individualne potrošnje i hladnoratovske tenzije koja je postala medijski prisutna u sovjetsko-američkoj „kuhinjskoj debati“ između Richarda Nixona i Nikite Hruščova na Američkoj nacionalnoj izložbi u Moskvi 1959. godine.<sup>38</sup> S druge strane, organizatorice

<sup>35</sup> AJ, 117-236-437, Sastanak grupe o servisima, 15.7.1957.

<sup>36</sup> Servisi su na izložbi 1958. uključivali servise za pranje i glačanje rublja, servise za pospremanje i čišćenje stana, za kemijsko čišćenje i krojačke preinake te za popravak kućanskih aparata i instalacija. Potonji je nudio mogućnost popravka po principu „uradi sam(a)“ kao i plaćeni uslužni rad. Servis za rublje također je došao s ugrađenom fleksibilnošću: mogao se naći u pojedinim stambenim zgradama (samoposlug), u stambenoj zajednici (uslužna praonica) i u sklopu tvornice. AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, PROGRAM II Međunarodne revijalne izložbe PORODICA I DOMAĆINSTVO, 1958.

<sup>37</sup> AJ 117-236-437, Stenografske beleške sa sastanaka učesnika međunarodne revijalne izložbe Porodica i domaćinstvo 1957, 1958, Izveštaj o organizaciji I međunarodne revijalne izložbe, 1957.

<sup>38</sup> Greg Castillo na primjeru manifestacija u Istočnom i Zapadnom Berlinu pokazuje da su izložbe stanovanja i domaćinstva već od 1950. godine bile popularno „sredstvo vođenja

su bile svjesne ekonomskih ograničenja prosječnog jugoslavenskog kućanstva. Promicale su financijski pristupačniju kolektivnu kupnju uređaja koji bi se mogli posuđivati i pojavu „nove kategorije potrošača“ (više udruženih domaćinstava u istoj zgradi, stambena zajednica).<sup>39</sup> Također su predložile davanje potrošačkih kredita stambenim zajednicama kao rješenje za brzo širenje servisa jugoslavenskim gradovima.<sup>40</sup> Počevši s izložbom *Porodica i domaćinstvo* 1958. servisi su se sve eksplicitnije promovirali kao „samoudruživanje građana“, oblik samoupravljanja prilagođen razini stambene ili mjesne zajednice.<sup>41</sup>

Dok su se članice SŽD-a slagale oko servisa kao optimalnog smjera razvoja jugoslavenskog domaćinstva, njihova su se mišljenja oko eksplicitnog povezivanja žena i domaćinstva razilazila. Istaknuta članica Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), Pepca Kardelj, odlučno se protivila retorici ženskih prava i ženske potlačenosti predlažući da se govori o „pomoći porodici“. Jankez je kritizirala takvo terminološko okolišanje: „Ne možeš da mimoiđeš činjenicu da je žena nosilac domaćinstva. Kada se govori o domaćinstvu, govori se ustvari o ženi.“ Na strani Jankez bila je i Branka Savić: „Jer ako nećete ići na ženu, onda ne znam na šta drugo.“<sup>42</sup> Simptomatično je da se upravo Pepca Kardelj kao članica SKJ protivila spomenu žena kao potencijalno zapaljivom pitanju i konstantno vodila računa o tome da se izložba prezentira kao intervencija u skladu sa zaključcima 5. plenuma Saveznog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije koji se održao na Brijunima 1957. godine. Kardelj je naglasila taj aspekt i na konferenciji za tisak koja je prethodila izložbi:

„Vas smo ovde danas pozvali više da nam pružite permanentnu pomoć, da nas ne zaboravite kao što ste zaboravili na brionski plenum, da se zainteresujete za naše probleme, možda da se osvrnete malo

---

Hladnog rata“. Usp. Castillo, Greg, „Das ‘ausgestellte’ Haus und seine politische Rolle im Kalten Krieg“, *Wohnen Zeigen: Modelle und Akteure des Wohnens in Architektur und visueller Kultur*, ur. Irene Nierhaus, Andreas Nierhaus, Transcript Verlag, Bielefeld, 2014, 57-80.

<sup>39</sup> AJ, 354 1, PROGRAM I Međunarodne revijalne izložbe PORODICA I DOMAĆINSTVO, 1957.

<sup>40</sup> Isto.

<sup>41</sup> AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, PROGRAM II Međunarodne revijalne izložbe PORODICA I DOMAĆINSTVO, 1958.

<sup>42</sup> AJ, 117-236-437, Stenografske beleške sastanka rukovodilaca komisija sa arhitektima iz Zagreba, 28.6.1957.

unazad i sve to povežete sa Brionskim plenumom. Da kažete, naprimjer, da je taj problem postavljen na Brionskom plenumu, da se toj stvari da veći značaj, da se ona populariše.“<sup>43</sup>

Slična se dinamika političkog opreza razvila i oko planirane dekoracije na ulazu. Arhitekti su predložili dvije ženske ruke, „jednu čistu i negovanu, a drugu zapuštenu i ogrubelu od rada“, ali organizacijski se odbor žestoko usprotivio. Kardelj je upozorila na uvredljivost poruke: „To bi bilo pogrešno potcenjivati ženine žuljevite ruke koje je dobila teškim radom kući. Mi smo još daleko od toga da takvih žena nemamo. To nam ne treba da bude simbol.“<sup>44</sup>

Povjesničarka Zsófia Lóránd konceptualizira odnos između jugoslavenkih feministkinja i socijalističke države kao „neslaganje“ ističući da su, za razliku od drugih socijalističkih zemalja, „jugoslavenske feministkinje pokušavale uvući državu u dijalog umjesto da je odbacuju samu po sebi“ odbijajući disidentsku poziciju.<sup>45</sup> Užarene rasprave unutar organizacijskog odbora primjer su neslaganja u praksi ranog socijalizma, prije konsolidacije domaćeg feminističkog pokreta. Dok su istaknute članice Partije zagovarale taktiziranje, stručnjakinje za domaćinstvo u užem smislu su se priklonile izravnijoj retorici. Kako Chiara Bonfiglioli pokazuje na primjeru Vide Tomšič, visokopozicionirane članice Partije deklarativno su odbacivale feminizam kao buržoaski pokret, ali istovremeno su podržavale njegove ključne zahtjeve (reproduktivna prava, podruštvljavanje kućanstva i brige za djecu, sudjelovanje žena u političkom životu), balansirale između marksizma i *gender mainstreaminga* (zagovaranje legislative i mjera koje smanjuju rodne nejednakosti) te tražile načine najefikasnijeg dopiranja tih ideja u arene političkog odlučivanja.<sup>46</sup> Djelatnost SŽD-a možda najbolje sažima pojam „prakticizam“, odrednica kojom su članice upravnog odbora u analizi svojega djelovanja 1959. kritizirale povremenu prevagu pragmatizma nad teorijskom bazom.<sup>47</sup>

<sup>43</sup> AJ, 117-236-437, Konferencija za štampu, 13.6.1957.

<sup>44</sup> Isto.

<sup>45</sup> Lóránd, Zsófia, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, Fraktura, Zaprešić, 2020, 25-26.

<sup>46</sup> Bonfiglioli, Chiara, „On Vida Tomšič, Marxist Feminism, and Agency“, *Aspasia*, 10, 2016, 146.

<sup>47</sup> AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, Zapisnik sa sastanka Upravnog odbora Saveza ženskih društava Jugoslavije, 20.3.1959.

U orijentaciji na praktične zadatke, konkretna rješenja za konkretne probleme, ležala je snaga organizacije, ali je istovremeno rezultirala manjom zastupljenošću teoretizacije rada te zapostavljanjem eksplisitno političkog rada sa ženama na terenu.

Reproduktivni rad kod kuće ni u idealnom slučaju (postojanje i glatko funkcioniranje servisa) nije eliminiran. Shodno pomaku percepcije rada u individualnom domaćinstvu kao nužnog zla, on se maskira u usputne, navodno zanemarive i neznatne kućne poslove. U publikaciji *Stambena zajednica*, popratnom materijalu uz izložbu *Porodica i domaćinstvo* 1958. godine, fotostrip prati dan u životu idealtipske obitelji: mladog bračnog para s dvoje (pred)školske djece. U uvodnom portretu tata čita novine, a mama je „i pored postojećih servisa za pomoć domaćinstvu našla nešto što ipak mora sama da uradi“. <sup>48</sup> Majčin dan počinje u pet ujutro, sat vremena prije odlaska na posao koristi za skupljanje mlijeka ispred ulaza, pripremu doručka za obitelj i užine koju će suprug i ona jesti u pauzi, razvrstavanje rublja i odlazak u praonicu gdje se i posavjetovala s radnicom. U isto vrijeme otac spava, a oblačenje za posao njegov je jedini jutarnji zadatak. Pripovjedna instanca na svakom koraku naglašava koliko je opterećenje žene neznatno: „evo ih vidimo za doručkom koji je majka pripremila bez velikog napora i izlaženja iz kuće. Ovako spremljen doručak nije joj oduzeo mnogo vremena, niti je angažovao toliko da se smatra robom svoje kuhinje.“ <sup>49</sup> Kad su roditelji otišli, kći „je preuzela ulogu male domaćice“, spremila brata za vrtić i sebe za školu. <sup>50</sup> Pitanje rodne neravnopravnosti vješto je eliminirano dobrim alibijem – starije dijete samorazumljivo se brine za mlađe. Ipak, predaja domaćinske štafete nedvojbeno podsjeća na neformalnu pripremu za ulogu domaćice, uhodanu praksu u međuraću.

Iako su članice SŽD-a jednoglasno stale na stranu servisa, individualno domaćinstvo i dalje je uživalo popularnost. U anketi provedenoj na izložbi *Porodica i domaćinstvo* 1957. na zavidnom uzorku od 257 052 posjetiteljica i posjetitelja na pitanje „Navedite neki od izloženih servisa za koji smatrate, da bi Vam mogao biti od koristi“, 38,2 posto ispitanih odgovara „sve ili pojedine servise u

---

<sup>48</sup> Novak, Vojko, ur., *Stambena zajednica*, Gospodarsko razstavišče, Ljubljana, 1958, 2.

<sup>49</sup> Novak, ur., 9.

<sup>50</sup> Novak, ur., 10-11.

okviru stambene zajednice“, 42,6 posto navodi kućanske aparate, a 19,2 posto ističe „samo uređaje savremene kuhinje“. <sup>51</sup> Autorski tim ankete ističe da je „postojeće zanimanje za probleme individualnog domaćinstva još uvek znatno veće od interesa za servise“, zaključivši da je nužno „pojačati propagandu i objašnjavanje u vezi servisa“ jer dio anketiranih „nije razumeo pravo značenje izraza ‘servis’“ i umjesto podruštvljavanja pod tim pojmom podrazumijeva kućanske aparate i namještaj. <sup>52</sup> Čak i uz sugestivno postavljeno pitanje, podrška izmještanju kućanskih poslova u servise izvan stana bila je ispod 40 posto. Iscrpna anketa o stanovanju u novom ljubljanskom naselju 1961. pokazala je da 70 posto domaćica želi vlastiti stroj za pranje rublja, iako je više od 65 posto zadovoljno kvalitetom usluge mjesnog servisa za pranje rublja. <sup>53</sup>

Opremanju individualnoga domaćinstva pogodovala je i reorijentacija jugoslavenske industrije u smjeru lake industrije i robe široke potrošnje (a samim time i proizvodnje kućanskih aparata), rast standarda te medijska eksponiranost ideala individualnoga domaćinstva u individualnom obilju poput uzbuđenja oko uvođenja samoposluže, <sup>54</sup> hladnjaka punih raznolikih namirnica ili radnih površina novih kuhinja koje krase kućanski aparati jarkih boja. Povjesničarka Brigitte Le Normand na primjeru stanovanja pokazuje kako je na krilima ekonomske liberalizacije 1965. jačala retorika slobode izbora nauštrb zahtjeva za jednakošću. <sup>55</sup> Dok je *Stambena zajednica* početkom 1960-ih u rubrici „Od zamisli do ostvarenja“ entuzijastično izvještavala o uspjesima novih servisa, njihovim uslugama i konkretnim oblicima, <sup>56</sup> jugoslavenski su ženski časopisi u isto vrijeme, a s novim intenzitetom nakon 1965, pretežno objavljivali

<sup>51</sup> AJ, 117-236-437, Anketa o mišljenju posjetilaca sa I. međunarodne revijalne izložbe Porodica i domaćinstvo 1957.

<sup>52</sup> Isto.

<sup>53</sup> Ivanšek, 81-83.

<sup>54</sup> Usp. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, 350-375.

<sup>55</sup> Le Normand, Brigitte, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2014, 187.

<sup>56</sup> Neki od članaka s ovom tematikom uključuju: „Preko 60 servisa na području novosadske komune“, *Stambena zajednica*, 2, 11, 1960, 4-7; „Nekoliko ustanova i servisa u stambenim zajednicama koji uspješno posluju“, *Stambena zajednica*, 2, 12, 1960, 16-17; Tomičević, Fani, „Servis za pranje rublja u ljubljanskoj stambenoj zajednici Novi Vodmat-Moste“, *Stambena zajednica*, 3, 1, 1961, 14.

reklame za kućanske uređaje i namještaj – od perilica rublja Gorenje preko Meblo kuhinja do hladnjaka Obodin. Ti su komadi kućanske opreme bili namijenjeni individualnim kućanstvima, a reklame su nerijetko ponavljale patrijarhalne obrasce. Prikazivale su žene kako obavljaju kućanske poslove i pritom izgledaju dotjerano, (muškom) oku ugodno, dok su muškarci ili odsutni ili se pojavljuju u svojstvu kupaca uređaja koji više kupovnom moći, a manje vlastitim rukama „pomažu“ rasterećenju partnerice.<sup>57</sup>

Neuralgične točke servisa domaćim su stručnjakinjama bili vidljive već u 1950-ima. Budući da su „[s]ve usluge jezovito skupe“, umjesto zaposlene žene koristile su ih pretežno „žene kojima uopšte nisu namenjeni [...], žene zubara, lekara, profesora, čiji muževi dobro zarađuju“, a primijećena je i problematična „eksploatacija radne snage u servisima“ – žena koje doduše ne rade neplaćeno kao domaćice u individualnim kućanstvima, ali su ozbiljno potplaćene.<sup>58</sup> Nejednako opterećenje nije bilo samo rodno, već sve očitije i klasno pitanje, a nejasno pitanje izvora financiranja servisa (općinska davanja, samofinanciranje građana ili društvene organizacije)<sup>59</sup> intenziviralo je problem te je servisima prijetilo pretakanje postojećih problema kućanstva (neplaćeni ženski rad u individualnom kućanstvu) u novu formu – potplaćeni ženski rad u kolektivnom domaćinstvu.

### Domaćinstvo i obrazovanje

U međuratnom razdoblju nastava domaćinstva bila je rezervirana samo za djevojke iz građanske klase. Održavala se u ženskim građanskim školama nastalima u 19. stoljeću po austrijskom uzoru kao niže srednje škole koje ne omogućavaju upis na fakultet.<sup>60</sup> Modernizacija domaćinstva u socijalizmu dijelom se preklapala s međuratnim inicijativama i surađivala s njima. Crveni križ bio je u organizacijskom odboru izložbe *Porodica i domaćinstvo* 1957. godine. Liječnik Drago Chloupek u 1930-ima je sudjelovao u izradi propagandnih videa za

<sup>57</sup> Horvat, 233-235.

<sup>58</sup> AJ, 117 Komisija za žene u radnom odnosu i porodici, 236 Materijali o revijalnim izložbama, Stenografske beleške, 15.7.1957.

<sup>59</sup> AJ 117-236-437, Stenografske beleške sa sastanaka učesnika međunarodne revijalne izložbe *Porodica i domaćinstvo* 1957, 1958, Anketna komisija izložbe, P. i D., 10.5.1958.

<sup>60</sup> Vidi Miljković, Dubravka, Štefka Batinić, „Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918.-1940.“, *Napredak*, 3-4, 152, 2011, 497-500.



promicanje higijene pri Školi narodnog zdravlja „Andrija Štampar“, a u poslijeraću je uredio *Knjigu za svaku ženu*. Istovremeno se formirala mreža novih institucija – centara za unapređenje domaćinstva koji su vršili istraživanja,<sup>61</sup> izdavali popularne priručnike, organizirali tečajeve i obučavali kadar za p(r)oučavanje domaćinstva. U ranim 1950-ima domaćinstvo je, kao u međuraću, u praksi još uvijek bilo „samo za ženske“, kao što stoji u planu AFŽ-a za kurikulum seljačkih gospodarskih škola.<sup>62</sup> Ovaj primjer komplicira pretpostavljeni oštri rez između patrijarhalnih predsocijalističkih praksi i emancipiranoga socijalističkog pristupa domaćinstvu. S jedne strane ukazuje na mjestimično opipljivi personalni i institucionalni kontinuitet emancipatorskih praksi iz međuraća u socijalizmu, a s druge strane upućuje na mjestimične neujednačenosti u djelovanju AFŽ-a i neizbježne patrijarhalne zaostatke.

Nastava domaćinstva od sredine 1950-ih odvijala se na tri kolosijeka: osnovnoškolski predmet, programi za osposobljavanje nastavnica domaćinstva i profesionalnih kućnih pomoćnica te fakultativni tečajevi za domaćinstvo namijenjeni zaposlenim ženama i ruralnom stanovništvu. Programi za izobrazbu u podučavanju, istraživanju i praktičnom domaćinskom radu održavali su se u specijaliziranim školama poput novootvorene Više domaćinske škole u Groblju pri Domžalah (1952.) i Više pedagoške škole za ekonomiku domaćinstva u Zemunu (1954.). SŽD je upozoravao na izrabljivanje, manjak socijalne zaštite i problem priznavanja kvalifikacija kojemu su izložene kućne pomoćnice te poticao postupnu zamjenu individualnog domaćinstva kolektivnim, tj. pretvaranje kućnih pomoćnica u radnice u servisima.<sup>63</sup>

Podučavane teme na pojedinim fakultativnim tečajevima nisu uvijek bile u skladu s idealom socijalističkoga domaćinskog prosvjedičivanja. Članice SŽD-a kritizirale su zadatke poput izložbe torti,

<sup>61</sup> Istraživačka djelatnost bila je posebno razvijena u Sloveniji. Jedan od najvidljivijih rezultata bila je moderna kuhinja koju je dizajnirala arhitektica Branka Tancig. Inspirirana švedskim primjerima, analizom kretanja u domaćinstvu i optimizacijom rutina, arhitektica se posvetila skraćivanju vremena potrebnog za obavljanje kućanskih poslova i radila na rješenjima za individualna kućanstva. Usp. Tancig, Branka, *Kuhinja: planiranje i oprema*, Centralni zavod za unapređenje domaćinstva NRS, Ljubljana, 1958, 8-15.

<sup>62</sup> Arhiv Republike Slovenije (SI AS), 1800-48 AFŽ, 445 Tematika gospodinjstva, Učni načrt za kmetijske gospodarske škole, 1952.

<sup>63</sup> AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, Zapisnik savetovanja, 28.6.1954.

pravljenja svatovskog reprezentativnog ručka i natjecanja u ukrašavanju jela kao malograđanske aktivnosti.<sup>64</sup> Kako je navedeno u kurikulumu jednoga od tečajeva, tromjesečnoga seljačko-domaćinskog tečaja koji se 1954. održavao u Sloveniji, organizatoricama je bilo važno da se domaćinstvo ne predstavlja kao „najvažnije i jedino“ područje djelovanja žena.<sup>65</sup> Ipak, za program koji teži rasterećenju žena, tečaj je bio intenzivan. Održavao se triput tjedno u blokovima od 6,5 sati te se smjestio na granici neplaćene druge (reproduktivni rad) i „treće smjene“ (usavršavanje, politička aktivnost).<sup>66</sup>

SŽD je od 1954. lobirao za pristup nastavi domaćinstva kao „obaveznom ekonomsko-domaćićkom vaspitanju građana“ i njegovo uvođenje u osnovne škole.<sup>67</sup> Dok su detalji kurikuluma i provedbe nastave još nedefinirani, SŽD u obraćanju Komisiji za reformu školstva pri Odboru za prosvjetu Savezne narodne skupštine ističe rodnu ravnopravnost kao prioritet:

„U kome bi se obimu rad na vaspitanju iz domaćinstva uveo u škole i koji uzrast dece bi on obuhvatio, svakako je stvar za diskusiju i Savez ženskih društava bi vrlo rado učestvovao u konkretnim diskusijama po tim pitanjima. Sistematska obuka iz domaćinstva u školama trebalo bi, međutim, da bude obavezna za dečake kao i devojčice. Jednako vaspitanje u kući i školi muške i ženske dece, svakako će biti jedan od uslova za stvaranje novih odnosa u našoj porodici i pravilnog odnosa prema ženi.“<sup>68</sup>

U ranim 1950-ima dio škola je u sklopu eksperimentalnog programa u ograničenom opsegu uveo domaćinstvo kao nastavni predmet. One su bile iznimke, a nastavni program je uvelike bio improvizacija lokalnoga nastavnog kadra.<sup>69</sup> U jednoj osnovnoj školi u Vukovaru, prema navodima uprave, i dječaci su se samoinicijativno uključili kada su vidjeli „kako su one uredne, kako dođu očišćenih cipela,

<sup>64</sup> Isto.

<sup>65</sup> SI AS, 1821-4, „Poročilo o stalnih gospodinjskih tečajih“, 1954.

<sup>66</sup> Isto.

<sup>67</sup> AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, Odboru za prosvetu Savezne narodne skupštine, 24.7.1954.

<sup>68</sup> Isto.

<sup>69</sup> U Bosni i Hercegovini domaćinstvo se 1956. godine predavalo u 24 od 111 osnovnih škola. AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 4, Izvještaj o radu Saveza ženskih društava BiH za 1956. god, 1957.

lepih ruku u školu“.<sup>70</sup> Nastavnica je ustvrdila da su mlađa djeca posebno prijemčiva i otvorena što je ukazivalo na dugoročni potencijal odgoja za razvoj rodne ravnopravnosti među generacijama rođenima u socijalizmu.

Drugi važni zahtjev SŽD-a bilo je inzistiranje na nastavnim sadržajima koji bi se doticali ne samo šivanja i kuhanja, već „svih postignuća nauke i tehnike za bolji život porodice“.<sup>71</sup> Domaćinstvo se etablaralo kao predmet tijesno povezan s aktualnim tehničkim napretkom u društvu. Kada je 1959. uvedeno kao obavezni predmet za 7. i 8. razred osnovne škole s praktičnim predmetima kao što je OTO (opće tehničko obrazovanje), uklopilo se u koncept „radne škole“.<sup>72</sup>

Ideali standardizacije, kvantifikacije i racionalizacije domaćinstva prelili su se u osnovnoškolsku nastavu domaćinstva. U radnoj bilježnici s kraja 1960-ih zadaci se uvelike oslanjaju na prirodoslovne pokuse i kalkulacije (ispitivanje reakcije deterdženta s različitim tipovima vode, računanje potrebne dužine zavjesa i njihove cijene), ali od učenica i učenika se očekivalo i da argumentirano odluče o sagu za dnevnu sobu, optimalnom osvjetljenju, rasporedu prostorija u stanu, izboru namještaja, slika i podnih obloga.<sup>73</sup> Iako je naglasak bio na stjecanju vještina za organizaciju individualnog kućanstva, ono nije bilo izolirani univerzum. U udžbenicima se promoviralo stjecanje bazične, funkcionalne domaćinske pismenosti koja olakšava život zaposlenim ukućanima i poticala se zahvalnost za društveno organizirane oblike rasterećenja poput prehrane u školi te se djecu ohrabrivalo da te usluge koriste.<sup>74</sup>

Uvođenje opće nastave domaćinstva u osnovne škole moglo bi se učiniti najneznatnijom, simboličkom gestom u afirmaciji modernoga domaćinstva, ali ono je bilo ključno za potvrđivanje statusa domaćinstva kao sklopa znanja i vještina koje su društveno relevantne.

<sup>70</sup> AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, Zapisnik savetovanja, 28.6.1954.

<sup>71</sup> AJ, 354 SŽDJ (1954–1961), fascikla 1, Odboru za prosvetu Savezne narodne skupštine, 24.7.1954.

<sup>72</sup> Petrović Todosijević, Sanja, *Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959*, doktorska disertacija, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2016, 285.

<sup>73</sup> Gun, Olga, Anđela Šarić, *Stanovanje: radna bilježnica za domaćinstvo u VI razredu osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1970, 4-20.

<sup>74</sup> Brodnik-Malešić, Cilka, Viktor Lindtner, Branka Tancig-Novak, *Gospodinjstvo za 7. razred osnovne škole*, Centralni zavod za napredek gospodinjstva, Ljubljana, 1977, 8.

Domaćinstvo je postalo predmetom sistematskoga proučavanja, a ne intuitivnosti ili „prirodne“ sklonosti kućevnosti. Inzistiranjem na okončavanju rodne podjele učeničkoga tijela kontriralo se naturalizaciji kućanskih poslova kao ženskoga rada te su se i dječaci, neki od njih prvi put, našli za štednjakom. Mada su se domaćinstvom i dalje pretežno bavile žene, nada u kućnu ravnopravnost polagala se u generacije koje tek dolaze.

### **Zaključak**

U socijalističkoj Jugoslaviji domaćinstvo se lišava višega, eksplicitno patriotskoga i rodno esencijalističkog smisla koji je imalo u međuraću i pretežno se interpretira kao nužno zlo, zadaća koju valja obaviti što je brže moguće i nakon toga se posvetiti drugim aktivnostima. Glavni adresat savjetodavne literature više nije građanska kućanica koja zapošljava poslugu, već zaposlena žena. Istovremeno, socijalistički domaćinski ideal od međuraća preuzima elemente modernističkoga prosvjetiteljstva, kao primjerice higijenske standarde i rutine, optimizaciju radnih faza inspiriranu tajlorističkom intervencijom u tvornice, odbacivanje afunkcionalne dekoracije i pretrpanih interijera kao statusnoga simbola. Racionalizacija domaćinstva inspirirana američkom ekonomikom domaćinstva i europskim eksperimentima poput frankfurtske kuhinje krajem 1920-ih našla je mjesto u jugoslavenskim udžbenicima domaćinstva za djevojčice. Ipak, socijalistička savjetodavna literatura često je upadljivo isticala rez 1945. i umanjila ili izostavila prisutnost modernističke racionalizacije u međuraću.

Sredinom 1950-ih organizacija domaćinstva putem izložbi, popularnih napisa, priručnika i rada ženskih društava došla je u središte pažnje. SŽD je zdušno podupirao ideju podruštvljavanja kućanskih poslova servisima, razradio konkretne modele koji bi bili primjereni jugoslavenskome kontekstu i osmislio njihovu popularizaciju. Aktivni „prakticizam“ članica SŽD-a dao je dva ključna rezultata njihova rada: poticanje i pripremanje opće nastave domaćinstva u trajanju od dvije školske godine obavezne za svu osnovnoškolsku djecu te koncipiranje i promoviranje komunalnih servisa i podruštvljavanja funkcija domaćinstva. Iako su članice jednoglasno bile na strani razvoja mreže servisa u lokalnim zajednicama, sukobljavale su se oko

najprimjerenijeg i najefikasnijeg nastupa u javnosti – borbenosti koja bi istaknula kontinuiranu potlačenost žena koja u socijalizmu nije iskorijenjena ili manje konfrontativne retorike koja naglašava boljitak obitelji u cjelini.

Dok su klasne razlike sve do raspada Jugoslavije opterećivale dio servisa,<sup>75</sup> a u kasnome socijalizmu retradicionalizacija kućanstva uzimala sve više maha,<sup>76</sup> zasade rodne ravnopravnosti u domaćinstvu, položene u 1950-ima i ranim 1960-ima, ostavile su traga u medijima. U časopisu *Sam svoj majstor* tijekom 1970-ih i 1980-ih radove je na ilustracijama dijelio muško-ženski par,<sup>77</sup> a muško-ženski tim u udžbeniku za domaćinstvo iz 1970-ih podcrtava važnost sudjelovanja svih članova obitelji u obavljanju kućanskih poslova.<sup>78</sup> Na natjecanju časopisa *Naš dom* u aranžiranju stola (Zagreb, 1971.) sudjelovali su i muškarci i žene, a i nagrade su bile rodno ravnomjerno raspoređene (dva muškarca i dvije žene).<sup>79</sup> Činjenica da su reviju o uređenju doma čitali i muškarci (te su se redovito javljali pismima) također svjedoči o normalizaciji veze između muškaraca i domaćinstva. Iako budućim istraživanjima ostaje da detaljnije i sustavnije pristupe življenome iskustvu i praksi nastave domaćinstva u osnovnim školama, ženski doprinos stvaranju bazične domaćinske pismenosti poljuljao je patrijarhalnu podjelu poslova u kućanstvu i ponudio ozbiljnu alternativu.

<sup>75</sup> Usp. Archer, Rory, Goran Musić, „‘Not All Canteens are Created Equal’: Food Provision for Yugoslav Blue-Collar Workers in Late Socialism“, *Brotherhood and Unity at the Kitchen Table: Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović, Radina Vučetić, Srednja Europa, Zagreb, 2019, 73-93.

<sup>76</sup> Wendy Bracewell ističe shvaćanje domaćinstva kao „prilike za samoizražavanje“ domaćice, odnosno identitetsku ponudu koja prelazi okvire konkretnog, ispravnog obavljanja kućanskih poslova. Blanka Tivadar i Andreja Vezovnik pokazale su kako su domaćinstvo i prehrambena kultura u 1980-ima reciklirali tradicionalne recepte i vještine poput vlastoručnog pečenja kruha. Usp. Bracewell, 182; Tivadar, Vezovnik, 395-397.

<sup>77</sup> Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014, 125.

<sup>78</sup> Brodnik-Malešić, Lindtner, Tancig-Novak, 14.

<sup>79</sup> „Aranžirani stolovi iz Zagreba“, *Naš dom*, 8, 5, 1971, 37.

## Bibliografija

### Izvori

- Arhiv Jugoslavije, 117 Komisija za žene u radnom odnosu i porodici, 236 Materijali o revijalnim izložbama.
- Arhiv Republike Slovenije, 1800-48 AFŽ, 445 Tematika gospodinjstva. „Aranžirani stolovi iz Zagreba“, *Naš dom*, 8, 5, 1971.
- Brodnik-Malešič, Cilka, Viktor Lindtner, Branka Tancig-Novak, *Gospodinjstvo za 7. razred osnovne škole*, Centralni zavod za napredek gospodinjstva, Ljubljana, 1977.
- Chloupek, Drago, ur., *Knjiga za svaku ženu*, Znanje, Zagreb, 1962.
- Frederick, Christine, *The New Housekeeping: Efficiency Studies in Home Management*, Doubleday, Page & Company, Garden City – New York, 1918.
- Gun, Olga, Anđela Šarić, *Stanovanje: radna bilježnica za domaćinstvo u VI razredu osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Kolin, Jelena, *Čitanka za domaćinstvo za I.-IV. razred ženskih građanskih škola*, St. Kugli, Zagreb, 1929.
- Prato, Katharina, *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov*, Založba umetniška propaganda, Ljubljana, 1935.

### Literatura

- Accetto, Jakica, *Opremljamo stanovanje toda kako*, Centralni zavod za napredek gospodinjstva, Ljubljana, 1964.
- Archer, Rory, Goran Musić, „‘Not All Canteens are Created Equal’: Food Provision for Yugoslav Blue-Collar Workers in Late Socialism“, *Brotherhood and Unity at the Kitchen Table: Food in Socialist Yugoslavia*, ur. Ruža Fotiadis, Vladimir Ivanović, Radina Vučetić, Srednja Europa, Zagreb, 2019, 73-93.
- Bonfiglioli, Chiara, „Women’s Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia“, *Aspasia*, 8, 2014, 1-25.
- Bonfiglioli, Chiara, „On Vida Tomšič, Marxist Feminism, and Agency“, *Aspasia*, 10, 2016, 145-151.
- Bracewell, Wendy, „Eating Up Yugoslavia: Cookbooks and Consumption in Socialist Yugoslavia“, *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren, Mary Neuburger, Oxford University Press, Oxford, 2012, 169-196.
- Castillo, Greg, „Das ‘ausgestellte’ Haus und seine politische Rolle im Kalten Krieg“, *Wohnen Zeigen: Modelle und Akteure des Wohnens in*

- Architektur und visueller Kult* ur. Irene Nierhaus, Andreas Nierhaus, Transcript Verlag, Bielefeld, 2014, 57-80.
- Ceraj, Iva, Jasna Galjer, „Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama *Porodica i domaćinstvo* 1957.-1960. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, 2011, 277-296.
- Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- Horvat, Lea, „Figura domaćice u šezdesetima: *Knjiga za svaku ženu*“, *Quorum*, 29, 4-5-6, 2013, 323-341.
- Horvat, Lea, „Neka proturječja u slici obitelji u 1960-ima: jugoslavenski časopisi *Bazar* i *Svijet*“, *Kako će to biti divno! Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*, ur. Anita Dremel i dr., Centar za ženske studije – Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2016, 231-244.
- Ivanšek, France, *Družina, stanovanje in naselje: Anketna raziskava 195 stanovanj v Savskem naselju v Ljubljani (1961)*, Ambient, Ljubljana, 1988.
- Johnson, Lesley, Justine Lloyd, *Sentenced to Everyday Life: Feminism and the Housewife*, Berg, Oxford – New York, 2004.
- Lóránd, Zsófia, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*, Fraktura, Zaprešić, 2020.
- Matić, Đorđe, „Domaćinstvo“, *Leksikon YU mitologije*, [www.leksikon-yu-mitologije.net/domacinstvo/](http://www.leksikon-yu-mitologije.net/domacinstvo/), 29.7.2020.
- Miljković, Dubravka, Štefka Batinić, „Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918.-1940.“, *Napredak*, 3-4, 152, 2011, 495-520.
- Mirković, Melita i dr., *Kako održavati savremeni stan?*, Gradski zavod za unapređenje domaćinstva, Sarajevo, 1967.
- Mutnjaković, Andrija, „Socijalistički rokoko“, *Čovjek i prostor*, 33, 2, 1955, 6.
- Le Normand, Brigitte, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2014.
- Novak, Vojko, ur., *Stanbena zajednica*, Gospodarsko razstavišče, Ljubljana, 1958.
- Petrović Todosijević, Sanja, *Socijalizam u školskoj klupi. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959*, doktorska disertacija, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2016.
- Smith, Bonnie G., *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*, Harvard University Press, Cambridge, 2000.

- Šiprak, Ivana, „KOLIN, Jelena“, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2009, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9765>
- Tancig, Branka, *Kuhinja: planiranje i oprema*, Centralni zavod za unapređenje domaćinstva NRS, Ljubljana, 1958.
- Tepina, Marjan, ur., *Stan za naše prilike: izložba i savetovanje*, Ljubljana, 26.V.-3.VI.1956, Stalna konferencija gradova Jugoslavije, Ljubljana, 1957.
- Tešija, Jelena, *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953—1961*, diplomski rad, Central European University, 2014.
- Tivadar, Blanka, Andreja Vezovnik, „Cooking in Socialist Slovenia: Housewives on the Road From a Bright Future to an Idyllic Past“, *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik, New Academia, Washington, 2010. 379-405.
- Toupin, Louise, *Wages for Housework: A History of an International Feminist Movement, 1972-77*, Pluto Press, Vancouver – Toronto, 2018.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

### Sažetak

Kućanski poslovi i organizacija domaćinstva u socijalističkoj su Jugoslaviji bili shvaćeni kao prepreka punom potencijalu zaposlene žene, ali i još uvijek kao primarno ženska zadaća. Na temelju arhivskih materijala, udžbenika i popularnih priručnika za domaćinstvo istražuje se specifikum institucionalno promovirane vizije domaćinstva u ranom socijalizmu: zaokret od nacionalističko-patriotističkoga poziva koji „prirodno“ obuhvaća žene prema opterećenju, dosadi i nužnom zlu, te centriranje kolektivnoga umjesto individualnog domaćinstva. Istovremeno se upućuje na tihe podudarnosti s međuratnim modernističkim idealom – novo shvaćanje higijene, imperativ racionalnosti u potrošnji i radnim rutinama – kao i na personalne, a dijelom i institucionalne kontinuitete. Sredina 1950-ih i rane 1960-e identificiraju se kao posebno dinamičan trenutak u definiranju smjera razvoja jugoslavenskoga domaćinstva u kojem i individualno domaćinstvo i područstvljavanje kolaju kao moguće opcije. Doprinos Saveza ženskih društava (SŽD) Jugoslavije te novoosnovanih centara za



unapređenje domaćinstva pitanju podjele i obavljanja kućanskih poslova vidi se u dva aspekta: uspješnom lobiranju za uvođenje domaćinstva kao obaveznog predmeta u osnovne škole i detaljnoj razradi servisa za jugoslavenske prilike koji su bili prikazani na izložbi *Porodica i domaćinstvo*. Napetosti između konfrontativne borbe za ženska prava i pomirljivoga tona stavljaju se u okvir neslaganja oko najuspješnije taktike u promoviranju socijalistički reformiranoga koncepta za jugoslavensko domaćinstvo bez dovođenja njegovih ključnih odrednica u pitanje. Istražuju se efekti „practicizma“ SŽD-a na njihove politike domaćinstva. Objašnjenje za postupnu prevagu mehanizacije individualnog domaćinstva od početka 1960-ih nalazi se u klasnim nejednakostima kojih se velik dio servisa nije uspio riješiti.

# Uvod u društveno-kulturnu povijest (post)jugoslavenske košarke

GORAN KRNIĆ I MARKO ZUBAK

„Posmatrajući dve ekipe košarke.

Prva ekipa. Mladići koji igraju igru, nastojeći da postignu što više i čineći sve da njihov protivnik postigne što manje. Pri tom cela ekipa i svaki pojedinac u njoj ostaju za celo vrijeme igre ono što su: ljudi i ličnosti. I ma koliko da su predani igri, oni u svakom trenutku postoje kao ljudi, odvojeno od uspeha i neuspeha. Druga ekipa. Sve se gubi u razgranatoj i dobro izgrađenoj specijalizaciji. A svaki pojedinac teži da se cio pretvori ne u igru, ne u košarku, nego u koš, u pogodak, u bezobziran, gô uspeh koji na kraju krajeva gubi svaki smisao, jer proguta čoveka i sve što je ljudsko u njemu i oko njega.“<sup>1</sup>

Ovaj rad, predstavljajući početnu točku širega projekta, bavi se društveno-kulturnom poviješću (post)jugoslavenske košarke, sporta o kojemu gotovo da ne postoji akademska literatura premda je za ove prostore zasigurno specifičniji od danas već znanstveno posve legitimiranoga nogometa. Oskudno polazište uvjetovalo je ujedno strukturu i pristup. U prvome ćemo dijelu obrazložiti potrebu za pisanjem takve povijesti. Navest ćemo glavne motive i razloge, od sportskih dosega do njihovih društveno-političkih posljedica, skicirajući time i osnovne elemente koje takva povijest treba sadržavati. Nastavljamo potom s presjekom postojećih tradicija promišljanja o (post)jugoslavenskoj košarci. Objavljenu literaturu raščlanit ćemo na ključne teme, detektirati autore i medije kojima su se služili te pozicije i ambicije s kojih su kretali.

Ovako detaljan pregled, nužan s obzirom na prazninu iz koje se kreće, predstavlja svojevrсно mapiranje terena koje omogućuje da se u drugoj polovici pozabavimo samom društvenom i kulturnom

---

<sup>1</sup> Andrić, Ivo, *Znakovi pored puta*, Svjetlost, Sarajevo, 1976, 340.

ostavštinom ovdašnje košarke. Košarka je tema i motiv niza žanrovski raznolikih umjetničkih djela i kulturnih artefakata. O njoj su pisali važni književnici i publicisti te je dio popularne kulture kojom se bavi film i televizija. Košarka je prisutna u glazbi te brojnim drugim medijskih formama, poput grafita, likovne umjetnosti i stripa. Nakon što identificiramo tipična mjesta i izvore na kojima treba tražiti kulturne tragove košarke, u zadnjem dijelu ovoga rada na nekoliko ćemo primjera iz područja filmske umjetnosti pokazati neke od mogućnosti analize izvora te potencijalne metode koje mogu poslužiti pri pisanju društveno-kulturne povijesti košarke, ukazujući pritom na nužnost interdisciplinarnoga pristupa istraživanju.

### **Važnost košarke: od sportskih dostignuća do društveno-političkog odjeka**

Ukazati na važnost košarke za socijalističku Jugoslaviju (i zemlje nasljednice) nije naročito zahtjevno.<sup>2</sup> Radi se nesumnjivo o sportu koji je na određen način paradigmatički za čitavu regiju i obrnuto, regija je sportski prepoznatljiva prvenstveno po košarci. Na njezinim je terenima iznikao niz pobjedničkih momčadi i velikana ove igre koji su zacementirali ideju o posebnosti jugoslavenske škole košarke. Uz regionalne razlike, bogato nasljeđe nastavilo se i poslije raspada države i traje do današnjih dana.

Košarka se na području Jugoslavije počela igrati još 1920-ih godina. Do ozbiljnijega rasta popularnosti i masovnosti dolazi, međutim, tek nakon Drugoga svjetskog rata, posebice nakon Europskoga prvenstva 1961. godine. Događaj je to koji je, kako zbog osvojene medalje, tako i zbog domaćinstva, predstavljao prvi veliki korak na stazi buduće slave. Nakon prvih značajnijih medalja iz 1960-ih, u idućem je desetljeću na scenu stupila zlatna generacija koja se dvaput popela na svjetski (1970, 1978.) i tripot na europski (1973, 1975, 1977.) tron, zaokruživši priču olimpijskim zlatom u Moskvi 1980. godine. Druga slavna selekcija s kraja 1980-ih pokazala se još darovitijom

---

<sup>2</sup> Ovo se istraživanje bavi prostorom socijalističke Jugoslavije, te državama koje su uslijedile njezinim raspadom. Zbog stilskih i ekonomičnih razloga ova nezgrapna formulacija u tekstu je zamijenjena drugim izrazima, prvenstveno terminom (post)jugoslavenski, ali ponekad, u istome značenju, i izrazima „ovdašnji“, „na ovim prostorima“, „regija“ i slično.

te je u svega nekoliko godina svojom atraktivnom igrom, dotad nevidenom na europskim parketima, pokorila stari kontinent i čitav svijet iskazavši nevjerojatnu nadmoć.<sup>3</sup>

Slavnu tradiciju u najvećoj je mjeri naslijedila Srbija (unutar SR Jugoslavije, Srbije i Crne Gore, te samostalno) s dva svjetska (1998, 2002.) i tri europska naslova (1995, 1997, 2001.).<sup>4</sup> No njezin odjek osjetio se i u drugim zemljama koje dobrim dijelom upravo uz košarku vežu najblistavije sportske vrhunce. Hrvatska je 1992. igrala olimpijsko finale s legendarnim američkim *Dream teamom*, Makdonija se probila u polufinale Eurobasketa 2011, dok je u završnici europskoga prvenstva 2017. Slovenija pobijedila Srbiju postavši prvakom staroga kontinenta. O važnosti košarke na ovim prostorima jednako govori i 50 000 oduševljenih Sarajlija koji su 2015. dočekali svoju kadetsku reprezentaciju koja je upravo postala prvak Europe – za igrača do šesnaest godina.<sup>5</sup>

Klupski uspjesi ponešto su kasnili za reprezentativnim, no jednom kada su krenuli snažno su upisani u kolektivno sjećanje. Nakon prvoga trijumfa, Bosne u Kupu europskih prvaka 1980, najvažniji je europski klupski pehar od 1985. do 1991. čak pet puta završio u vitrinama zagrebačke Cibone (1985, 1986.) i splitske Jugoplastike/POP-a 84 (1989-1991.). Nova euroligaška era započela je pak 1992. slavljem Partizana, kluba koji je i u novome mileniju ostao konkurentan na europskoj razini. Momčadske uspjehe pratila su i individualna priznanja, pa je tako najmasovnije europsko klupsko natjecanje dugo nosilo ime po Radivoju Koraću, jednom od deset ovdašnjih igrača koji su članovi FIBA-ine kuće slavnih, a listom drugih pojedinačnih priznanja mogao bi se ispuniti čitav ovaj rad.

<sup>3</sup> Sveukupno, muška košarkaška reprezentacija Jugoslavije na Olimpijskim je igrama osvojila jedno zlato, tri srebra i jednu broncu. Na svjetskim je prvenstvima tripit bila prva, tripit druga i dvaput treća, dok je na europskome prvenstvu pobijedila pet puta uz jednak broj srebrnih odličja te tri brončane medalje. Iako tablice uspješnosti otkrivaju očiti rodni nesrazmjer na štetu žena, bilo bi pogrešno reći da je košarka na ovim prostorima isključivo muški sport jer je i ženska reprezentacija s najvećih natjecanja odnijela šest odličja.

<sup>4</sup> Zanimljivu diskusiju o problemu nasljeđa vidi u jednom od rijetkih znanstvenih doprinosa razumijevanja jugoslavenske škole košarke: Perica, Vjekoslav, „Genetika ili revolucija? O fenomenu južnoslavenske škole košarke,“ *Reč: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 70, 2003, 171-193.

<sup>5</sup> „Doček zlatnih košarkaša“, Avaz.ba, <https://sport.avaz.ba/kosarka/191270/docek-zlatnih-kosarkasa-prvake-ispred-vjecnje-vatre-pozdravilo-vise-od-50-000-navijaca>, 18.8.2015.

Ovakvi iznimni sportski dosezi nisu ostali bez šireg društveno-političkog odjeka. Košarka je u socijalističkoj Jugoslaviji vrlo brzo počela biti percipirana kao iskaz modernosti, progresa i razvoja. Izrastavši u nacionalni sport broj dva, odmah iza neprikosnovenog nogometa, stekla je političku težinu koja se manifestirala na različitim razinama. Organizacija velikih natjecanja, poput svjetskoga prvenstva 1970. ili europskih prvenstava (1961, 1975, 1989, te po raspadu Jugoslavije 2005. u Srbiji i 2015. u Hrvatskoj), omogućila je pozicioniranje država na međunarodnoj pozornici. S druge strane, na košarkaškom su se terenu ispoljavali i politički sukobi. Najpoznatiji takav slučaj bilo je kontroverzno finale prvenstva Jugoslavije između Šibenke i sarajevske Bosne 1983, poništeno zbog navodne pogrešne sudačke odluke. Skandal koji je uslijedio po oduzimanju titule Šibenčanima, lokalni akteri tumače kao simptom dekadencije jugoslavenskoga socijalizma.<sup>6</sup>

Još je značajniji događaj koji se, na sličan način poput nikad odigranog maksimirskog derbija između zagrebačkog Dinama i beogradske Crvene zvezde u svibnju 1990, često u javnosti percipira kao svojevrsan nagovještaj predstojećeg ratnog sukoba. Riječ je o pobjedničkom slavlju jugoslavenske reprezentacije po osvajanju Svjetskog prvenstva u Argentini 1990, kada je Vlade Divac, otevši je jednom navijaču, bacio na pod hrvatsku zastavu sa šahovnicom.<sup>7</sup> Ovakav rasplet ne čudi jer se košarka dotad čvrsto utkala u društveno tkivo, vezujući uz sebe razne kolektivne identitete, od urbanih preko regionalnih do onih nacionalnih, rezultiravši sintagmama poput grada ili zemlje košarke. S vremenom je dobivala i sve značajniju ekonomsku ulogu. Za ekspanzije su tržišnoga socijalizma uspješna privredna poduzeća, poput splitske Jugoplastike, postala važni sponzori klubova. Domaćinstvo je velikih natjecanja, pak, služilo kao povod za obnovu infrastrukture. Srbija je primjerice, kao primarni nastavljatelj jugoslavenske košarkaške škole, sportske dvorane izgradila zbog organizacije Eurobasketa 2005, u potpunoj suprotnosti s Hrvatskom u kojoj je košarka postupno izgubila negdašnji status pa je njezina uloga i u području infrastrukturnih poduhvata pripala rukometu.

---

<sup>6</sup> Ferić, Stanko, „Dva slobodna bacanja koja su označila početak kraja Jugoslavije“, *Šibenik TM*, 18, ožujak/travanj, 2013, 16-30.

<sup>7</sup> Tolajian, Michael, r., *Once Brothers*, ESPN, NBA Entertainment, 2010.

## Pristupi (post)jugoslavenskoj košarci

Mnogostruki značaj (post)jugoslavenske košarke stoji u očigledno-me nerazmjeru s manjkom znanstvenoga interesa za nju. Praznina pogotovo strši usporedi li se s proučavanjem nogometa koji se još 1990-ih sociološkim studijama o navijačima postupno ustoličio kao legitimna znanstvena tema.<sup>8</sup> U proteklome desetljeću istraživanjima su se pridružili i povjesničari, otkrivajući u nogometu nove historio-grafske horizonte.<sup>9</sup>

Košarka još uvijek čeka na sličnu afirmaciju. Pretraga znanstve-nih baza podataka otkriva tek mali broj „košarkaških“ rezultata. Veći je dio ograničen na početke košarke na ovom prostoru koji sežu u 1920-e i 1930-e.<sup>10</sup> Znanstveno ignoriranje košarke, međutim, nije ovdašnji specifikum. Ni znatno veće akademske sredine nisu još pri-grlile košarku, dijelom i stoga što je njezin globalni doseg relativno recentna pojava. S druge strane, šutnja znanstvenika nipošto ne zna-či da se o ovdašnjoj košarci nije uopće pisalo. Naprotiv, o njoj po-stoji bogata neakademska literatura. Kao i kod drugih „nep priznatih“ tema, početni istraživački impulsi pritom dolaze iz nekoliko tipičnih izvora, poput novinara, klupskih kroničara i, sve češće, „običnih“ košarkaških zaljubljenika-amatera. Svi oni nastoje sačuvati i zabilje-žiti dijelove vlastitoga košarkaškog nasljeđa, ne bi li ih utkali u širu sportsku i društvenu povijest te kolektivno sjećanje.

Ovaj tip košarkaške publicistike pojavio se još za vrijeme socija-lističke Jugoslavije, da bi posljednjih desetljeća doživio ekspanziju koja zahtijeva sustavniju analizu. Bez obzira na brojnost citiranih je-dinica, bibliografski presjek koji slijedi nipošto ne predstavlja iscrpni pregled literature. Navedeni su naslovi tu tek da ilustriraju bogatu tradiciju, tematsku raznolikost i utemeljenost glavnih trendova unu-tar ovoga heterogenog korpusa. Prve ovdašnje knjige o košarci bile

<sup>8</sup> Lalić, Dražen, *Torcida: Pogled izbliza*, AGM, Zagreb, 1993; Perasović, Benjamin, „Na-vijačko pleme“, *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatskoj*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001, 278-291.

<sup>9</sup> Vidi primjerice Kovačić, Davor, *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i marša-la*, AGM, Zagreb, 2019; Mills, Richard, *The Politics of Football in Yugoslavia. Sport, Natio-nalism and the State*, I.B. Tauris, London, 2018.

<sup>10</sup> Ištvančić, Živan, *William A. Wieland i počeci košarke u Kraljevini SHS: (1923-1924)*, Na-rodna biblioteka, Bela crkva, 2013; Jelić, Pero, „Počeci košarke u Jugoslaviji (1923-1940)“, *Godišnjak za društvenu istoriju = Annual of Social History*, 1, 3, 2003, 125-140.

su prosvjetiteljske prirode. Od 1950-ih godina čitatelje se upoznaje s pravilima igre, a igrače s osnovama treninga i tehnike.<sup>11</sup> S prvim međunarodnim uspjesima pojavljuju se, međutim, novi arhetipovi od kojih svaki ima svoje zasebne krakove.

Ogroman dio objavljenih izdanja čine životopisi košarkaša različitih generacija, od pionira do suvremenih zvijezda.<sup>12</sup> Potaknuti raznolikim motivima, od prerane smrti ili slavljeničkoga ushita do želje za reevaluacijom ili sjete za boljom prošlosti, većina je naslova posvećena potvrđenim veličinama poput Dražena Petrovića ili Krešimira Ćosića čije mjesto u kanonu nije upitno.<sup>13</sup> Pažnju, međutim, sve više pobuđuju i manje poznati igrači, lokalne „legende“ koje su zadužile košarku pojedine sredine.<sup>14</sup> Svijest da je način na koji se košarka ovdje igra(la) utemeljena u specifičnome sustavu i vrsnoj pedagogiji ogleda se i u biografijama košarkaških dužnosnika i trenera različitih naraštaja, pri čemu već letimični pogled na naslove otkriva veći renome srpskih stručnjaka u košarkaškom svijetu.<sup>15</sup>

Druga pak glavna publicistička linija razrađuje jednu od ključnih tema (post)jugoslavenske košarke – njezin urbani karakter, tj. košarku kao bitnu sastavnicu gradskoga identiteta s kojim se znatan dio stanovnika poistovjećuje. Brojne knjige pridonose mitu o pojedinim urbanim središtima u kojima je košarka najvažniji sport, tj. onaj po kojemu je dotični grad postao šire prepoznatljiv i uz koje stanovništvo veže svoj (navijački) identitet. Titulu košarkaškoga grada imaju

<sup>11</sup> Kobali, Milan, *Košarka (sa 80 crteža i pravilima igre)*, Sportska stručna biblioteka Saveza sportova Hrvatske, Zagreb, 1957; Kerković, Aleksandar, *Tako je trenirao Radivoj Korać*, Partizan, Beograd, 1969.

<sup>12</sup> U slučaju slovenskih košarkaša ovaj luk primjerice ide od Borisa Kristančiča, preko Petera Vilfana i Jurija Zdovca, sve do Gorana Dragića. Vidi Šugman, Rajko, *Kristo, Kristo, Kristo...!: Življenje, športna ustvarjalnost in delo dipl. inž. gradbeništva Borisa Kristančiča*, Neo koncept, Ljubljana, 2013; Golob, Tadej, Goran Dragić, *Dajte Gogiju žogo!: Goran Dragić, od Ilirije do Miamija*, Sportelement, Ljubljana, 2015.

<sup>13</sup> Ćosić, Krešimir, *Igraj, vjeruj, živi: autobiografija*, Večernji list, Zagreb – Zadar: Udruga Krešimira Ćosića, 2019; Crnogaj, Marjan, Vlado Radičević, *Godine zmaja: Dražen - nikad ispričana priča*, Večernji list, Zagreb, 2015.

<sup>14</sup> Vidi Švegar, Zdravko, *Košarka Berislava Radišića-Pačke*, Tiskara Pečarić-Radočaj, Karlovac, 2005; Pejić, Dragan R., *Dete sa loptom postaje bolji čovek: Priča o Sretenu Đuriću i njegovoj fabrici košarke*, Udruženje sportskih novinara, Užice, 2017.

<sup>15</sup> Vidi Kosanić Podunavac, Jelena, *Radomir Šaper: Kako se stvarala jugoslovenska košarka*, Košarkaška fondacija, Beograd, 2005; Stojković, Slavko, *Profesor: Skice za portret Aleksandra Nikolića*, Viša košarkaška škola, Beograd, 2000.

primjerice Zadar i Šibenik u Hrvatskoj ili Čačak u Srbiji.<sup>16</sup> No, ova urbana nit ostavila je tragove i na nižim razinama. Mnoštvo studija prati razvoj košarke u srednjim i malim mjestima koja se nikada nisu pretvorila u košarkaške centre, no svejedno ih krasi dugotrajna košarkaška povijest. Velika geografska rasprostranjenost takvih izdanja potvrđuje utemeljenost same predstave, ali i rasprostranjenosti košarke.<sup>17</sup>

Ovakve košarkaške povijesti u najužoj su vezi s poviješću lokalnih klubova s kojima su nekada sasvim isprepletene. Počevši s prigodnim izdanjima povodom kakve obljetnice ili većega uspjeha, danas postoje monografije o svim većim klubovima, od Cibone i Jugoplastike do Partizana i Crvene zvezde.<sup>18</sup> O važnosti koju gradovi pridaju svojem košarkaškom nasljeđu svjedoči i službena podrška takvim projektima koji nerijetko završavaju prigodnim izložbama u gradskim galerijama.<sup>19</sup> U slučaju „košarkaških gradova“ ambicije su još i veće, pa tako primjerice Zadar i Čačak imaju već razrađene inicijative za stvaranje gradskoga muzeja košarke.<sup>20</sup>

Na identitetskoj je razini publicistička tradicija dobila ekstenziju u projektima koji razvoj košarke vezuju uz veće zemljopisne cjeline, ukazujući na košarkašku ostavštinu čitavih regija, republika i nacija.<sup>21</sup> Pritom se u etabliranju nacionalne košarkaške tradicije zemlje nasljednice, iako ne uvijek eksplicitno, nadovezuju na postojeću

<sup>16</sup> Marić, Drago, *Od Ravnica do Višnjika. Povijest zadarske košarke*, Zadiz, Zadar, 2004; Kerković, Aleksandar, *Prilozi istoriji jugoslovenske i čačanske košarke*, Multigraf, Čačak, 2017.

<sup>17</sup> U Srbiji pojedine košarkaške monografije pokrivaju redom Suboticu, Kikindu, Zrenjanin, Šabac, Kruševac, Užice, Dimitrograd, Jagodinu, Piroć, Belu Crkvu. Sličan detaljan presjek mogao bi se dodati i za Sloveniju. Za Hrvatsku vidi: Švegar, Zdravko, *Šanac - košarkaški vulkan: Sedam desetljeća košarke u Karlovcu (1934-2004)*, Tiskara Pečarić-Radočaj, Karlovac, 2004; Tikvicki, Mišo, ur., *80 godina košarke u Puli*, Košarkaški savez Istarske županije, Pula, 2013; Kerže, Dragutin, *Povijest košarke u Osijeku: 70. 1949-2019*, Glas Slavonije, Osijek, 2019.

<sup>18</sup> Kovačević, Zoran, *Pola stoljeća Vukova iz Tuškanca*, Cibona, Zagreb, 1996; Bajrović, Vinko, Milorad Bibić, *Od starog placu do vrha Europe: 60 godina Košarkaškog kluba Split 1945-2005*, Slobodna Dalmacija, Split, 2005; Sibinović, Vladimir, Dragan Martinović, *KK Partizan: Preko pola veka: 1945-2002*, KK Partizan, Beograd, 2002.

<sup>19</sup> Kević, Milovan, Zdenko Barišić, *KK DOŠK Drniš*, KK DOŠK, Gradski muzej, Drniš, 2008; Pejić, Dragan R., *Koševi kraj Đetinje*, Narodna biblioteka Užice, Užice, 2007.

<sup>20</sup> „Zadar dobiva muzej košarke!“, ezadar, <https://ezadar.net.hr/diadoratv/3820716/zadardobiva-muzej-kosarke/>, 21.5.2020; „Inicijativa: Muzej košarke u Čačku“, b92.net, [https://www.b92.net/sport/kosarka/vesti.php?yyyy=2013&mm=02&dd=01&nav\\_id=682925](https://www.b92.net/sport/kosarka/vesti.php?yyyy=2013&mm=02&dd=01&nav_id=682925), 1.2.2013.

<sup>21</sup> Vidi Burzan, Slobodan, *Košarka u Crnoj Gori: 1941-1991*, Košarkaški savez Crne Gore, Podgorica, 1998.



jugoslavensku školu, čak i kada ju se takvom ne naziva.<sup>22</sup> Postojeći povijesni pregledi reprezentacija različitoga su obujma, pristupa i naglasaka, u rasponu od kronika važnih natjecanja do ambicioznijih višetomnih retrospekcija.<sup>23</sup> Drugi autori donose zanimljive povijesne crtice poput karlovačke *streetball* utakmice, pišu eseje o nacionalnoj školi košarke ili pristupaju košarci kao segmentu odrastanja, društva u kojemu su se formirali i generaciji kojoj su pripadali.<sup>24</sup>

Naposljetku, kao svojevrsni vizualni pandan publicističkoj produkciji, potrebno je spomenuti i sve brojnije dokumentarne filmove koji u fokusu imaju (post)jugoslavensku košarku. Kako po temama, tako i po autorima i naručiteljima, raspon je velik, od malih klupskih produkcija do državnih televizijskih kuća. Nalik monografijama, ovi košarkaški dokumentarci bave se zaslužnim igračima, trenerima, klubovima, košarkaškim gradovima ili pak predstavljaju almanah reprezentativnih uspjeha nastavljajući narativ o nacionalnoj školi košarke.<sup>25</sup>

Iz ovoga pregleda jasno se otvaraju glavne teme i smjerovi istraživanja (post)jugoslavenske košarke. Prva etapa, temeljni faktografski prikaz sportske povijesti, pritom je već u velikoj mjeri obavljen, a postojeći materijal čeka rigoroznu znanstvenu sintezu. Sustavnija će društveno-politička analiza pak zahtijevati veći napor, uz nužnu posjetu brojnim arhivima. Mi ćemo se ovdje, međutim, zadržati na čitanju pojedinih umjetničkih, pop-kulturnih i društvenih tragova košarke.

### Kulturni tragovi košarke

„To je zaista prava sportska igra. Puna dinamike, obrta. Igra u kojoj se najbolje ilustruju i ljudski karakteri. Ima u njoj svih sportskih elemenata i jedne čudne filozofije razumevanja raznolikih osoba. Svi akteri košarkaške utakmice imaju zajednički cilj: koš. Svako, ipak, dolazi do njega na poseban način: neko traži neobičnu situaciju

<sup>22</sup> Pavlovič, Mik, *Mejniki slovenske košarke*, Pisanica: Bonus Pavlovič, Ljubljana, 2000.

<sup>23</sup> Bergant, Evgen i dr., *Zlato Naše*, ČGP Delo, Ljubljana, 1970; Radosavljević, Vladislav, *Plavi sjaj: Jugoslovenska muška košarka XX veka: Knj. 1-3*, MBM Comerc, Beograd, 2002; Stanković, Vladimir, *Koš po koš*, Laguna, Beograd, 2015.

<sup>24</sup> Vidi Kosijer, Jovan, Danko Plevnik, *Jedina all star streetball utakmica u povijesti NBA*, Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, Karlovac, 2005; Crnogaj, Marjan i dr., *Most generacija. Košarka dok se igrala iz ljubavi*, Lulu.com, Morisville, 2018.

<sup>25</sup> Vidi Vidanović, Ivica, r., *ŽOC - Čovek odluke*, Intermedia Network, Cinnesport, Beograd, 2015; Mršić, Tomislav, r., *70 godina KK Split: Odiseja u žutom*, HRT, Zagreb, 2015; Pajić, Vladimir, Vladimir Kurćubić, r., *250 stepenika*, PGM Network, Beograd, 2017.

neko sve koševe postiže sasvim obično, jednostavno, u stvari savršeno. Eto, o tome ću napisati novelu. Nazvaću je, možda 'Košarkaška novela'. Neće to imati nikakve veze sa Cvajgovom 'Šahovskom novelom' sem u asocijaciji. Biće to priča o savremenoj mladosti. Biće to, jednostavno priča o košarci kako sam je ja doživljavao."<sup>26</sup>

Za autora gornjih rečenica, kao i onih iz uvoda, Ivu Andrića, ne bi se očekivalo da je u svojem radu iskazao zanimanje za košarku. Ipak, čak je i slavni nobelovac bio veliki zaljubljenik u košarku, po nekim glasinama i u jednu određenu košarkašicu, a kao redoviti posjetitelj ranih utakmica Crvene zvezde i više od desetljeća počasni predsjednik kluba.<sup>27</sup> Stoga, koliko god na prvi pogled uvodni citat iz *Znakova pored puta* djelovao kao kuriozitet, on predstavlja samo još jedan od snažnih pokazatelja dometa i utjecaja koji je košarka imala na ovim prostorima. Ujedno, riječ je o jednom od izuzetno brojnih, a po reputaciji svojega autora možda i najjeminentnijem literarnom zapisu koji na neki način u književnostima južnoslavenskih naroda tematiziraju košarku.

Andrićeva najava da će sročiti košarkašku novelu nije se obistinila, no košarku zato nalazimo u čitavom nizu žanrovski najrazličitijih djela, i to kod pisaca raznih generacija, od one rođene prije Drugog svjetskog rata do naših mladih suvremenika. Tako, primjerice, Zvonimir Milčec svoj roman *U Zagrebu prije podne* znakovito podnaslovljuje s „Rođeni smo u krivo vrijeme: za rat smo bili premladi, a za košarku prestari“, dok mladi prozaik Sven Popović u svoju zbirku uključuje priču „Michael Jordan moj guru“.<sup>28</sup> Tragove košarke pronalazimo i u brojnim drugim, posve različitim žanrovima, od sportskih romana, preko znanstvene fantastike i književnosti za mlade, pa sve do poezije.<sup>29</sup>

Nagrađivanom hrvatskom pjesniku najmlađe generacije, Stjepanu Bajiću, inače deklariranom ljubitelju ovoga sporta, košarka je u

<sup>26</sup> Prelević, Branka, „Košarkaška novela“, *Borba*, 15.3.1975, 10.

<sup>27</sup> „Legenda o Ljubici Otašević“, RTS, <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/471/svet-poznatih/3453443/legenda-o-ljubici-otasevic.html>, 14.3.2019.

<sup>28</sup> Milčec, Zvonimir, *U Zagrebu prije podne*, Mladost, Zagreb, 1980; Popović, Sven, „Michael Jordan moj guru“, *Nebo u kaljuži*, Meandarmedia, Zagreb, 2014, 96-99.

<sup>29</sup> Za nekoliko primjera vidi Papac, Saša, *Dragulj sa Sigečice*, Skapa naklada, Zagreb, 2014; Suhodolčan, Primož, *Košarkar naj bo!*, Karantanija, Ljubljana, 1994; Pilić, Zoran, „Pick'n'roll“, *Nema slonova u Meksiku*, Fraktura, Zagreb, 2014, 13-31; Stanković, Slavoljub, *Prvaci sveta*, Geopolitika, Beograd, 2014.

pjesmi *Djeca* ni manje ni više nego – smisao („A onda sam nanovo otkrio smisao, košarku“).<sup>30</sup> Način prezentacije ove pjesme također govori u prilog tezi o urbanosti i modernosti košarke. Naime, pjesma je prije bilo kakvoga tiskanoga medija objavljena na Facebooku, na stranici zajednice Društvo živih pjesnika koju Bajić i moderira, a koja s petnaestak tisuća pratitelja ima veću „nakladu“ od bilo kojega tiskanoga pjesničkog izdanja u današnjoj Hrvatskoj. U spomenutoj objavi pjesmu prati i znakovita fotografija pjesnika, modernoga „hipsterskog“ izgleda u dresu američke košarkaške ekipe New York Knicks, u košarkaškoj akciji s loptom u ruci na uličnom igralištu u čijoj je pozadini jedan od simbola urbanoga Zagreba, novozagrebačka zgrada Mamutica.

Kako je i za očekivati, košarka je česta tema esejistike i publicistike, u širokom luku od intelektualističkih promišljanja do novinske polemike. Marjan Rožanc, vrsni slovenski esejist, davne 1969. piše *Demon Ive Daneua* – portret tada najboljega slovenskog košarkaša upakiran u egzistencijalni vapaj o nehumanom svijetu.<sup>31</sup> Dramaturg Bogdan Malešević u svojem lucidnom zapisu o košarkaškom „haklu“ iz 1989. s mladim zagrebačkim glumcima Filipom Šovagovićem i Rankom Zidarićem tretira košarku kao parabolu društva, element prepoznavanja i temu kroz koje progovaraju životne istine.<sup>32</sup> U novije vrijeme, Miljenko Jergović, koji se i inače u nizu svojih tekstova dotiče košarke, jednu svoju zbirku novinskih eseja naziva *Pamti li svijet Oscara Schmidta*, definirajući u njoj čak svoje viđenje umjetnosti upravo iz odnosa spram brazilskoga genijalca:

„Najbolji košarkaš naših djetinjstva bio je Brazilac Oscar Daniel Bezerra Schmidt. Davao je najviše koševa, no to bismo do danas već zaboravili. Ali nije zaboravljeno da su se njegovi koševi razlikovali od koševa koje su postizali drugi igrači. Bili su drukčiji, njih pamtimo. Umjetnost je memorija društva i vremena. Košarkaši nisu umjetnici, ali je Oscar Schmidt primjer po čemu se umjetnici ra-

<sup>30</sup> „Društvo živih pjesnika“, <https://www.facebook.com/181350902074136/posts/1533226853553194/>, 24.7.2020.

<sup>31</sup> Rožanc, Marjan, *Demon Ive Daneua*, KUD Apokalipsa, Ljubljana, 2013.

<sup>32</sup> Malešević, Bogdan, „Reci kako igraš košarku pa ću ti reći kakav si glumac: mladim glumcima, mojim košarkaškim suigračima“, *Novi Prolog: revija za dramsku umjetnost*, 17/18, ljeto 1989, 50-57.

zlikuju od košarkaša. Pamti li svijet Oscara Schmidta? Izrečeno u epskome desetercu, to je pitanje umjetnosti.”<sup>33</sup>

Na izuzetno se zanimljiv način košarkom u svojim publicističkim tekstovima bave splitski književnici i novinari Jurica Pavičić i Boris Dežulović. Jedan od ključnih tekstova sigurno je epohalan Pavičićev esej *Slava Jugoplastici* u kojemu paralelno prati uspon i propast splitskoga košarkaškoga kluba i tvornice čije je ime nosio u svojim najslavnijim godinama, dajući ne samo povijest tih dviju institucija, već i cijeloga Splita, kao i sporta, pop-kulture, ženskih prava, gospodarstva i politike u cijeloj Hrvatskoj.<sup>34</sup> Na malome prostoru dolazi do izražaja čitav niz postavki na kojima se temelji istraživačko traganje za ostavštinom košarke u Hrvatskoj i susjednim zemljama.

Kod Dežulovića, koji se i inače učestalo kompetentno bavi sportskim temama te njihovom društvenom, kulturnom i političkom kontekstualizacijom, i košarka je čest predmet interesa, bilo da kroz nju promatra političku i komunalnu situaciju u Splitu i Hrvatskoj, iz političke perspektive analizira prosvjedni odlazak hrvatskih košarkaša s dodjele medalja SR Jugoslaviji na atenskom prvenstvu Europe 1995, ili se na sebi svojstven satiričan način bavi samom hrvatskom košarkom, njezinim razvojem i važnošću.<sup>35</sup> Govoreći o publicistici valja svakako spomenuti i bivše košarkaše poput Zorana Čuture i njegov višedesetljetni novinarski, publicistički i kolumnistički opus, kao i razne internetske portale poput Telesporta čijih nekoliko autora, a prije svega Vladimir Šagadin i Hrvoje Frančeski, njeguju izuzetno zanimljiv, gotovo esejistički stil pisanja o košarci, izlazeći konstantno iz okvira standardnoga sportskog novinarstva i ulazeći u zanimljive sfere kolektivnog sjećanja i košarke kao predmeta (popularne) kulture.<sup>36</sup>

Od 1970-ih godina košarka sve češće ulazi i u razne sfere popularne kulture, prvenstveno u formi stripa i popularne glazbe. Jedan

<sup>33</sup> Jergović Miljenko, *Pamti li svijet Oscara Schmidta: Projekti, skice, nacrti*, Ljevak, Zagreb, 2010, 9.

<sup>34</sup> Pavičić, Jurica, „Slava Jugoplastici“, *Knjiga o jugu*, Profil, Zagreb, 2018, 103-113.

<sup>35</sup> Dežulović, Boris, „Kako je propala Hrvatska“, 6yka.com, 15.9.2015. <https://www.6yka.com/novosti/boris-dezulovic-kako-je-propala-hrvatska>, 2.12.2019; Dežulović, Boris, „U Hrvatskoj je nekad bila popularna igra zvana košarka“, *Jutarnji list*, 10.11.2006.

<sup>36</sup> Vidi <https://telesport.telegram.hr/author/vladimir-sagadin/>, 25.11.2020; <https://telesport.telegram.hr/author/hrvoje-franceski/>, 25.11.2020.

od najproduktivnijih hrvatskih strip crtača Ivica Bednjanec od 1976. do 1983. crta i piše satirični društveno-sportski strip serijal o dogodovštinama nezgrapnoga diva Nježnog, objavljivani u tjednom ritmu u sportskom tjedniku *SN Revija* i potom ukoričen u kulturnom albumu *Nježni sport*.<sup>37</sup> Bednjanec je nekoliko tabli posvetio i košarci, provukavši je kroz svoje karikaturalne crteže i jezične bravure prepune žargona, vulgarizama i originalnih izvedenica u kojima se Nježni izruguje lošim stranama sporta, njegovom upitnom društvenom tretmanu, ali i odaje počast veličini same igre.<sup>38</sup>

Tradicija koju je započeo Bednjanec u novom je mileniju revitalizirana unikatnom pojavom hrvatskoga stripaša Frane Petruše koji 2010-ih crta čak tri fascinantna strip-albuma posvećena košarci. *Papak* i *Mostarske želje* autobiografski su stripovi u kojima, poput Bednjanece, preuzima ulogu crtača i scenarista, pripovijedajući priču o vlastitom odrastanju uz košarku i ratna stradanja, uz dozu nostalgije, humora, sjećanja na bolju prošlost, ali i napetosti i bolnoga realizma. U *Papku* izvrsno koristi analogiju košarkaškog terena i bojnog polja, vrsno montirajući prikaze juniorske košarkaške utakmice s prizorima bitke za Vukovar. U većem dijelu stripa pripovjedač je svojevrсни antijunak koji često ostaje prestrašen i nervozan u ključnim momentima utakmice, nesposoban da iskaže svoj puni potencijal.<sup>39</sup> U *Mostarskim kišama* Petruša se vraća još dublje u osobnu prošlost, prateći svoje odrastanje u Mostaru u osvit rata koji je grubo prekinuo njegovo djetinjstvo, a košarka opet predstavlja sponu koja mu omogućuje da se integrira u novu okolinu i, barem privremeno, nadide međuetničke podjele.<sup>40</sup> Isti autor 2014. stvara i kratki, ali dirljivo poetičan dječji strip o Draženu Petroviću koji bi trebao uskoro zaživjeti i kao animirani film, pa bi time i hrvatska kinematografija dobila svojevrсни pandan Oscarom nagrađenom animiranom filmu *Dear Basketball* velikoga američkog košarkaša Koba Bryanta.<sup>41</sup>

Košarka, naposljetku, nije zaobišla ni estradu u njezinom najširem mogućem rasponu. Tako Branko Blaće pjeva himnu Cibone,

<sup>37</sup> Šagadin, Vladimir, „Nježni grmalj i grubi sport“, *Telesport*, <https://telesport.telegram.hr/kolumne/gol-u-gostima/njezni-grmalj-i-grubi-sport/>, 8.8.2020.

<sup>38</sup> Bednjanec, Ivica, *Nježni sport: satirička enciklopedija sporta u stripu*, Mladost, Zagreb, 1980, 62-66.

<sup>39</sup> Petruša, Frano, *Papak*, Fibra, Zagreb, 2010.

<sup>40</sup> Petruša, Frano, *Mostarske želje*, Fibra, Zagreb, 2013.

<sup>41</sup> Petruša, Frano, *Dječak*, Zaklada Dražen Petrović, Zagreb, 2014.

Arsen Dedić sklada himnu navijača Šibenke, a Zdenko Runjić Jugoplastike u prepoznatljivoj izvedbi Miše Kovača.<sup>42</sup> Pred kamerama beogradske televizije košarkaši se Crvene zvezde predvođeni Zoranom Slavićem pridružuju Mileni Dravić u izvedbi klupske pjesme, dok u novogodišnjem televizijskom programu, arhetipu socijalističke televizijske zabave, Đorđe Balašević pjeva odu Draženu Dalipagiću, Peteru Vilfanu i drugim svjetskim prvacima iz Manile 1978. godine.<sup>43</sup>

Na drugoj strani popularno-glazbenoga spektra, iz nostalgičnoga rakursa o propalom košarkašu pjeva Zabranjeno pušenje u *Baladi o Gigi Bosniću*.<sup>44</sup> Kragujevački punkeri KBO! krajem 1980-ih dodiruju se surove strane igre pod obručima, dok zagorski hard-rockeri Zadruge ljubavnu kronologiju određuju prema vremenu igranja karlovačkoga „svetog Nikole“ – Nikole Plećaša.<sup>45</sup> Posljednji pobjednici tada važnoga subotičkog omladinskog festivala, beogradski funk-rockeri Deca loših muzičara slave zvijezdu Vlade Divca, dok se vinkovački reper Shorty uz pomoć klapa Maslina prisjeća prerano preminulog i nikad prežaljenog kapetana hrvatske košarkaške reprezentacije Dražena Petrovića.<sup>46</sup> Globalna veza hip-hopa i košarke dobila je i širok lokalni odjek, od Eldorada do THCF-a, koji skladaju himnu srpske reprezentacije.<sup>47</sup>

Naravno, nešto što je toliko društveno relevantno, popularno i urbano nije moglo mimoći ni supkulturu, pa osim nekih već spomenutih ostvarenja (punk, hip-hop), svakako valja barem usput ukazati na grafičersku scenu, navijačku kulturu, kao i neke rubne

<sup>42</sup> Blaće, Branko, Zlatko Vitez, Combo 5, *Heja, heja Cibosi / Moj Zagreb*, Jugoton, Zagreb, 1982; Klapa Šibenik, *Pjesma navijača KK „Šibenka“*, Jugoton, Zagreb, 1980; Kovač, Mišo, *Jugoplastika*, Jugoton, Zagreb, 1970.

<sup>43</sup> Dravić, Milena, „Koš po koš“, 1974, <https://www.youtube.com/watch?v=72cKO4AYO48>, 13.7.2020; Balašević, Đorđe, „Košarkaši“, 1978, <https://www.youtube.com/watch?v=yiZ4wwgXhf4>, 12.5.2020.

<sup>44</sup> Zabranjeno pušenje, „Balada o Gigi Bosniću“, *Fildžan viška*, Dallas Records, Zagreb, 1997.

<sup>45</sup> KBO!, „Basketball“, *Obk!*, vlastita naklada, Kragujevac, 1988; Zadruge, „Micika“, *A kak se ne bi zval?*, Croatia records, Zagreb, 1998. Kurioziteta radi, španjolski punk-rock band dobio je ime po Jugoplastici kako se zove i njihov istoimeni debitanski album: *Jugoplastika*, Junk Records, 2006.

<sup>46</sup> Deca loših muzičara, „Vlade Divac superstar“, PGP RTS, Beograd, 1995; Shorty feat Klapa maslina, „Draženu“, <https://www.youtube.com/watch?v=dbO0X1liMV0>, 2012.

<sup>47</sup> THCF, „Igraj i pobeđi“, 2014, <https://www.youtube.com/watch?v=I3xA0Y4hBm4&t=24s>; Eldorado ft Kapcha, „Kad zaškripi parket“, 2010, <https://www.youtube.com/watch?v=Gsq23RZ0HJI>, 22.4.2020.

pojave poput splitske humorističke skupine Gitak i njihova skeča *Košarka*, koji gotovo da je i sam već postao (sup)kulturni artefakt.<sup>48</sup> Iz ovoga kratkog pregleda kulturnih tragova košarke izvire mnoštvo istraživačkih mogućnosti. Mi ćemo se pak u završnom dijelu ovoga rada ograničiti na analizu njezine ostavštine u dvama specifičnim medijima: filmu i televiziji.

### Košarka okom kamere

U filmovima i televizijskim serijalima koji su se našli pod našom lupom košarka ima raznoliku ulogu. Negdje je ona tek uzgredna aktivnost, drugdje je pak dio jednoga narativnog rukavca. U rijetkim slučajevima predstavlja okosnicu radnje i središnji ambijent. Neovisno, međutim, ima li košarka centralni ili tek sporedni značaj, njezin filmski i televizijski tretman može nam mnogo toga reći o njezinoj poziciji i statusu u društvu.

U znamenitom TV-serijalu Srđana Karanovića *Grlom u jagode*, svojevrsnoj kronici 1960-ih, snimanoj sredinom 1970-ih, glavni junak, gimnazijalac Bane Bumbar brani za školski rukometni tim.<sup>49</sup> Kada se radnja pomakne u sljedeće desetljeće, košarka dolazi u prvi plan. Gotovo nevjerojatno zvuči činjenica da njezina pojava na jugoslavenskome filmu 1971. koincidira s novoholivudskom sportskom dramom *Drive, he said* slavnoga američkog glumca i košarkaškoga fanatika Jacka Nicholsona o deziluzioniranom sveučilišnom košarkašu.<sup>50</sup> Fascinantan je i način na koji košarka ulazi na ekran. Zasluge pripadaju francuskom đaku i *enfant terribleu* slovenskoga filma Boštjanu Hladniku, odnosno njegovoj kulturnoj erotskoj drami *Maškarada* koja, premda senzibilitetom i pristupom drugačija od Nicholsonova redateljskog prvijenca, po svojem spoju košarke, seksualnosti i hipi kulture predstavlja neočekivanu paralelu spomenutom filmu.

Snimana u slovensko-hrvatskoj koprodukciji s Igorom Galom i Vidom Jermanom u glavnim ulogama studenta Luke i njegove starije

<sup>48</sup> „GITAK: Košarka“, <https://www.youtube.com/watch?v=rL-Tz0zJmVI>, 12.5.2020.

<sup>49</sup> Karanović, Srđan, r., *Grlom u jagode*, Televizija Beograd, 1976.

<sup>50</sup> *Drive, he said* nipošto nije prvi „košarkaški“ film, no predstavlja jedan od značajnijih, bez previše prethodnika. Vidi Nicholson, Jack, r., *Drive, He Said*, BBC Productions, Sjedinjene Američke Države, 1971.

ljubavnice, *Maškarada* je zbog mnogobrojnih seksualnih transgresija koje se zbivaju unutar ljubavnog šesterokuta često titulirana kao najradikalniji slovenski film svih vremena i prvi koji je bio podvrgnut cenzuri uslijed brojnih seksualnih prizora koji su uključivali homoseksualnost, mušku golotinju, orgije i silovanje/nasilni seks. Riječ je o minucioznoj erotskoj drami, nastaloj kao lokalni odjek seksualne revolucije, a u njoj je košarka tek sporedni sastojak. Luka, naime, igra košarku što saznajemo na samom početku filma kroz jednu od dvije duge sekvence igre. No, tretman košarke u filmu daje nam do znanja da izbor sporta nipošto nije bio slučajan. *Maškarada* je snimljena godinu nakon Svjetskog košarkaškog prvenstva 1970. čija se završnica igrala upravo u Ljubljani, u istoj Hali Tivoli gdje i Luka igra svoje susrete pred oduševljenom publikom. U prvotnoj verziji scenarija Vitomila Zupana Luka je zapravo trebao biti boksač, no svjetski trijumf jugoslavenskih košarkaša na prvenstvu natjerao je Hladnika da svojega junaka u konačnoj verziji pretvori u košarkaša.<sup>51</sup> Hladnik pritom ne bježi od filmskog prikaza igre. Brzim pokretima kamere mijenja rakurse i opetovano prebacuje fokus iz publike na teren, iznad i ispod koša, među gledatelje i TV kamermane, pogledavajući na igru čas s tribina, čas kao jedan od suigrača, uz efektanu upotrebu usporenog snimka. Hladnik košarci pristupa poput baleta, stiliziranim kadrovima prati Lukine poteze kao ples i nešto što je u skladu sa seksualnim orgijama u koje kasnije upada.<sup>52</sup>

U očima njegove starije ljubavnice, Luka je seksualni objekt čemu pridonosi i njegova igra, od elegantnoga polaganja do atraktivnih driblinga koje Hladnik čini virtuosnijim no što to objektivno osrednja glumčeva igračka vještina daje naslutiti. Početne prizore košarkaške utakmice Hladnik nastavlja kadrom grupnog tuširanja igrača u svlačionici, ispreplećući košarkaške poteze sa ženskim, ali i muškim golim tijelima u svojevrsnoj predigri kasnije homoerotske epizode koja će biti tek jedan od tabua koje je Hladnik u *Maškaradi* spremno prekršio.

U svemu tome nije teško prepoznati refleksiju košarke kao urbanog fenomena i manifestacije suvremenosti. Uparivši košarku sa

<sup>51</sup> Štefančič, Marcel, jr., *Maškarada: Strašne fantazije slovenskega filma (1948-1990)*, UMco d.d, Ljubljana, 2013, 9-16.

<sup>52</sup> Krog, Tina, *Politika avtorjev in Boštjan Hladnik ko auteur*, diplomski rad, Ljubljana, 2016, 190-212.



seksom ili, preciznije rečeno, ubacivši košarku u svoj radikalni prikaz oslobođene seksualnosti, košarku je uzdignuo u simbol modernizma, što je bio i slobodni seks. Zajedno s vilom u kojoj se odvija većina radnje, košarka je element koji *Maškaradu* odvaja od dotadašnjih dominantnih vizura domaćeg filma. Od Hladnikovih stilskih rješenja do ambijenta koji prikazuje, ovo djelo radikalno je prikaz konzumerističkog modernizma i dekadencije u koji je početkom 1970-ih zapao jugoslavenski socijalizam. Film je to koji je po svojem senzibilitetu mogao jednako lako biti snimljen u Francuskoj. Sin Lukine ljubavnice koji je zaljubljen u Luku ispija Coca-Colu, njegov ga otac uči pucati iz karabinjerke u metu poput kakvoga zapadnoeuropskog buržuja, obitelj se kupuje u privatnom bazenu u velikome dvorištu, a igrači nose tenisice marke Adidas. Pomalo paradoksalno, današnjem gledatelju upravo košarka predstavlja element po kojemu je film moguće smjestiti u izvorni povijesni kontekst u kojemu je nastao.

Desetljeće nakon Hladnika košarka je, međutim, već prešla put od avangarde do nečeg sasvim običnoga i uobičajenog. Promjena se uskoro odražava i na „malom ekranu“. Za razliku od Hladnikova radikalno modernističkoga pristupa, 1980-ih filmaši prilaze košarci kao dijelu svakodnevice i tipične večernje razbibrige.<sup>53</sup> Stisnuta uz male ekrane, zagrebačka obitelj Vragec iz TV serije *Smogovci* prati europske nastupe svojega omiljenog gradskog kluba, Cibone.<sup>54</sup> U sličnom ključu košarku toga vremena prikazuje i suvremena hrvatska serija *Crno-bijeli svijet* koja iz retrospektive također govori o 1980-ima smještajući okosnicu jedne epizode oko spomenutoga kontroverznog finala između Šibenke i Bosne.<sup>55</sup>

Neposredno pred slom jugoslavenskoga socijalizma košarka dobiva istaknuto mjesto u vrlo gledanoj seriji *Drugarica ministarka* TV Beograd, koja je Nušićev klasik postavila u samoupravni okvir. Svaka od sedam epizoda snimljena po tekstu Milana Šećerovića dotiče se barem jednom scenom nižerazrednoga beogradskoga košarkaškog kluba Avale. Naime, od svojih slabo motiviranih neplaćenih igrača trener traži da pronađu sponzora koji bi pomogao klubu. Kako im roditelji rade u državnoj službi, igrači se za pomoć okreću

<sup>53</sup> Hladnik, Boštjan, r., *Maškarada*, Viba film, Ljubljana, 1971.

<sup>54</sup> Puhlovski, Milivoj, r., *Smogovci*, RTZ, Zagreb, 1982.

<sup>55</sup> Mirković, Igor, r., *Crno-bijeli svijet*, HRT, Zagreb, 2015.

sumnjivome privatnom poduzetniku Džombi koji postaje mecena kluba, ali zainteresiran ponajprije za mutne kriminalne radnje. Gledatelji ostaju zakinati za efektne prikaze košarkaške igre, no serija se, doduše pomalo karikaturalno, bavi posljedicama utjecaja privatne inicijative u amaterskom sportu. Bez obzira na svoju neveliku kvalitetu, serija dobro funkcionira kao dokument vremena i prozor u eru dekadentnog socijalizma u kojoj košarka još može funkcionirati na dvije različite razine. S jedne strane, ona je još uvijek popularna mladenačka rekreacija kojom se može baviti amaterski iz ljubavi ili zbog statusa među vršnjacima. S druge strane, košarka je sve više suočena s rastućim izazovima napredujuće profesionalizacije i drugih promjena koje se zbivaju unutar samoga socijalističkog sustava.

Dok su 1980-e godine kontinuiteta i ritualizacije košarke, 1990-e su desetljeće radikalnih prijeloma, ratnih sukoba oličenih, između ostaloga, i uspostavom lokalnih nacionalnih kinematografija od kojih prvenstveno srpska ustoličuje košarku kao filmsku temu. Jedan od ključnih filmova desetljeća, *Lepa sela lepo gore*, započinje scenom na seoskome košarkaškom terenu. Košarka je tu očiti znak normalnosti prošlih vremena koja ubrzo nestaje, kako na filmu tako i u stvarnosti.<sup>56</sup> Poput svojedobno Nicholsona, i Ljubiša Samardžić svoj režijski prvijenac posvećuje košarci, snimajući 2000. *Nebesku udicu* koja prati beogradsko susjedstvo dok se, u smiraj NATO-va bombardiranja, pokušava vratiti normalnome životu popravljajući porušeni košarkaški teren.<sup>57</sup> Zadržavajući vezu s politikom, *Nebeska udica* košarku postavlja kao esencijalni dio srpskoga nacionalnog identiteta. Igranje košarke u nemogućim okolnostima u isti je mah izraz neslomljivoga narodnog duha, ali i strategija preživljavanja – i sredstvo za obnovu i kvasac za ponovno uspostavljanje lokalne zajednice.

Radiotelevizija Srbije 2005. izbacuje desetodijelnu seriju *Košarkaši* o mladim igračima novobeogradskog kluba Mačori i njihovom novom treneru.<sup>58</sup> Sasvim je aktualna pak serija *Žigosani u reketu* iz 2018, kompleksna koprodukcija snimana na nizu lokacija u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, čija se radnja vrti oko dvojice igrača zlatne generacije jugoslavenske košarke koji se sreću dvadeset godi-

<sup>56</sup> Dragojević, Srđan, r., *Lepa sela, lepo gore*, Kobra film, Beograd, 1996.

<sup>57</sup> Samardžić, Ljubiša, r., *Nebeska udica*, Cinema Design, Beograd, 2000.

<sup>58</sup> Zečević, Dejan, r., „Košarkaši“, Radio-televizija Srbija, 2005.

na kasnije u novim ulogama, kao kontroverzni menadžer i gotovo propali trener-alkoholičar.<sup>59</sup> Serija se bavi košarkom kao poprištem društvenih, gospodarskih, političkih i kriminalnih okršaja, prikazujući vrhunac one grane odnosa sporta, poduzetništva i mafije koji je u blagim naznakama spomenut u *Drugarici ministarki*. U vrijeme pisanja ovoga rada prikazuje se druga sezona, te intenzitetom spominjanja košarke, kako u nostalgично-retrospektivnoj, tako i u suvremenoj fabularnoj komponenti, predstavlja pravi rudnik za sva buduća istraživanja ove vrste. Od recentnijih filmova treba još spomenuti *Žučka* te slovenski *blockbuster* *Košarkar naj bo!* prema istoimenome dječjem romanu, koji je doživio i svoj nastavak.<sup>60</sup>

Djelo koje svojim opsegom, ali i mnoštvom zanimljivih tragova, pruža najviše materijala gigantski je multimedijски projekt *Bićemo prvaci sveta*, čija se i promotivna brošura s gotovo pedeset stranica čita kao prvorazredni artefakt.<sup>61</sup> Ovaj projekt bez premca u južnoslavenskoj kinematografiji ambiciozno je pokrenut 2013. pod okriljem beogradske producerske kuće *Intermedia Network*.<sup>62</sup> U njegovom središtu nalazi se istoimeni cjelovečernji igrani film redatelja Darka Bajića iz 2015, praćen i TV serijom od dvanaest epizoda koja je pod nazivom *Prvaci sveta* emitirana godinu dana kasnije na Radioteleviziji Srbije. Igranome dijelu projekta prethodio je dokumentarni, također podijeljen u cjelovečernji film i serijal od 24 polusatnih epizoda, pod redateljskom palicom Ivice Vidanovića.<sup>63</sup>

Osim filmskoga dijela, projekt sadrži i književnu i galerijsku komponentu. Srpski novinar Aleksandar Milić objavio je dokumentarističko-publicističku knjigu znakovitoga naslova *Džez basket*, s podnaslovom „Kako je nastajala slavna škola jugoslavenske košarke“, koja je izravno poslužila kao inspiracija i temelj scenarija

<sup>59</sup> Bečković, Danilo, Nebojša Radosavljević, r., *Žigosani u reketu*, Radio-televizija Srbije, 2018-2020.

<sup>60</sup> Matić, Goran, r., *Zlatna levica – Priča o Radivoju Koraću*, Gargantua Films, Beograd, 2011; Petković, Boris, r., *Košarkar naj bo!*, Gustav Film, Ljubljana, 2017; Bezić, Boris, r., *Košarkar naj bo! 2*, Gustav Film, Ljubljana, 2019.

<sup>61</sup> *Bićemo prvaci sveta*. 1970. [Promotivna brošura], Intermedia Network, Beograd, 2015.

<sup>62</sup> Određena paralela dolazi iz druge regije koja je prepoznatljiva po košarci – iz Baltika. *Sapņu komanda 1935* latvijski je igrani film o latvijskoj košarkaškoj reprezentaciji, „prvom dream teamu“ koji je osvojio europsko prvenstvo 1935. godine. Grauba, Aigars, r., *Sapņu komanda 1935*, Cinevilla Studio, Latvija, 2012.

<sup>63</sup> Vidanović, Ivica, r., *Bili smo prvaci sveta*, Radio-televizija Srbije, 2013-2014.

cijeloga projekta.<sup>64</sup> Cijeli kompleks zaokružen je, pak, izložbom košarkaških fotografija i memorabilija u ljubljanskoj Mestnoj hiši za vrijeme Europskoga prvenstva u košarci 2013, koja je prikazala razvoj jugoslavenske košarke od prvih nastupa na velikim svjetskim natjecanjima do osvajanja zlatne medalje na Svjetskom prvenstvu u Ljubljani 1970. godine.

Riječ je, dakle, o obilju materijala u više medija, kako fikcionalnoga tako i dokumentarnog, koji u svojoj srži prate razvoj košarke u Jugoslaviji od početnih nesigurnih koraka sve do prvoga vrhunca te izrazito uspješne povijesti, već spominjanoga ljubljanskog svjetskog prvenstva u košarci 1970. na kojemu reprezentacija Jugoslavije osvaja naslov svjetskoga prvaka, izazvavši euforiju čiji će se tragovi osjećati u sljedećim desetljećima. Igrana se serija svojom radnjom približava sadašnjosti, smjestivši jedan fabularni pravac i u 2001, prateći u pozadini radnje pobjednički nastup reprezentacije SR Jugoslavije na Europskom prvenstvu u Istanbulu.

Iako bi se o gotovo svakom dijelu ovoga projekta mogla napisati zasebna studija, ovdje ćemo samo u njegovom ključnom dijelu, igranom filmu, pokušati identificirati komponente čija bi analiza mogla pokazati niz elemenata koji govore o poziciji, ulozi i važnosti košarke u društvenoj svakodnevici, kao i slici koju film kao umjetničko djelo gradi o povijesnoj stvarnosti.<sup>65</sup> Primarni fabularni tijek odvija se za vrijeme svjetskoga prvenstva 1970. te prati zbivanja u jugoslavenskoj reprezentaciji i oko nje pred odlučujuću utakmicu s reprezentacijom Sjedinjenih Američkih Država, te samu utakmicu. Za naš kontekst jednako je zanimljiv i sekundarni tijek radnje koji se u film uvodi kroz reminiscencije Nebojše Popovića, glavnoga junaka filma, ranije reprezentativnog igrača i trenera, u vrijeme zbivanja radnje filma predsjednika Košarkaškoga saveza Jugoslavije. U njegovim sjećanjima, koja se konstantno izmjenjuju s aktualnim ljubljanskim zbivanjima, ispričana je priča o jugoslavenskoj košarci, od inicijalnoga raščišćavanja ruševina u poslijeratnom Beogradu kako bi se napra-

<sup>64</sup> Miletić, Aleksandar, *Džez basket*, Laguna, Beograd, 2013. Projektu izravno ne pripada, ali i naslovom i tematski mu je blizak roman *Prvaci sveta!* Slavoljuba Stankovića koji na zanimljiv način u formatu omnibusa u prvi motivski plan gura nastupe reprezentacije Jugoslavije na svjetskim prvenstvima. Vidi Stanković, 2014.

<sup>65</sup> Vrijedi spomenuti da je film naišao na solidan odjek publike i podijeljena mišljenja kritike koja mu je uglavnom zamjerala scenarističke slabosti i neujednačena glumačka ostvarenja. Vidi primjerice Radić, Damir, „Pun koš problema“, *Novosti*, 17.4.2015.

vilo košarkaško igralište, preko prvih natjecanja te niza političkih i društvenih događaja, pa sve do same Ljubljane.

Jedan izrazito zanimljiv kompleks motiva za analizu tematizira odnos politike prema košarci, kako prikazom kroz sam film, tako i na metarazini, na kojoj se pozornost može obratiti na izbor onoga što će sadržajno biti stavljeno u prvi plan, nasuprot onome što je dospjelo u pozadinu ili nije ni spomenuto. Primjerice, kroz čitav se film provlači odnos glavnih likova i košarke prema komunizmu i vladajućim strukturama općenito. Opetovano se govori o košarci kao sportu „beogradskih buržujčića“, kako ga naziva Vladimir Dedijer, ondašnji zaštitnik košarke među partijskim dužnosnicima, a što donekle ulazi i u narativ košarke kao sporta za žene i slabije na koji nailazimo ne samo u dokumentarnom dijelu projekta, već i u većini drugih materijala koji se bave ranom fazom razvoja košarke. Ovaj temat kulminira sukobom Popovića s prijateljem i suigračem Borislavom Stankovićem upravo oko reakcionarne i nekomunističke komponente. Stanković, čijega su oca ubili partizani (a u stvarnom je životu i sam bio pripadnik četničkoga pokreta što se, vrlo znakovito, u filmu ne spominje), teško prihvaća igranje za Crvenu zvezdu, klub simbola partizanskoga pokreta, a njegovo kasnije uključivanje Dedijer komentira riječima „pomogla reakcija“ i „nema akcije bez reakcije“, dok se razni slični motivi spominju i na drugim mjestima u filmu.<sup>66</sup> Takvo pozicioniranje košarke nasuprot državnom sustavu, naravno, predstavlja potpun kontrast onome u što će se jugoslovenska košarka razviti, svojevrsni državni sportski projekt, a što je vidljivo i u dijelovima filma koji se bave samim ljubljanskim natjecanjem. Tako u jednoj od prvih scena slovenski partijski dužnosnik Stane Dolanc obilazi reprezentaciju pred finale i pokušava ju motivirati, dok se kolektivna euforija i politička važnost košarke provlače kroz čitav niz drugih scena. Utoliko je znakovitiji određen ironijski odmak prema likovima partijskih dužnosnika, od Dolanca u spomenutoj sceni, preko izrazito karikaturalno postavljenoga, jednog od rijetkih potpuno fiktivnih likova, majora Šutala iz Službe državne bezbednosti, pa sve do samoga Josipa Broza Tita. Tijekom prijenosa odlučujuće utakmice tehnikom kazališta u kazalištu gledatelj promatra kako prijenos prati i Tito, također prilično karikiran, čije

---

<sup>66</sup> Za više podataka o životnome putu Borislava Bore Stankovića vidi Stanković, Bora, *Igra mog života (iz razgovora s Aleksandrom Miletićem)*, Košarkaški savez Srbije, Beograd, 2016.

je zdravstveno stanje ocijenjeno važnijim od bilo čega drugoga pa se, kako se on ne bi nervirao, u trenucima kada Jugoslavija gubi sabotažom tajne službe odlučuje prekinuti prijenos uživo te se prijenos nastavlja tek kada se tijekom utakmice mijenja.

Već je na ovome malom uzorku sasvim vidljivo da detaljna analiza ovoga projekta može pokazati kako film povijesnu stvarnost ne samo prikazuje, već i ponovno ispisuje te prerađuje sliku o njoj. Upravo u ovome dijelu analize korisno je poslužiti se i metodama imagologije, te kroz njezino središnje pitanje, „kako vidimo strane zemlje“, analizirati i prikaz unutarjugoslavenskih nacionalnih stereotipa, ili pak onih vezanih za Amerikance, Sovjete i ostale. Jednako će plodonosno biti i ponovno zavirivanje na metarazinu kako bi se, uz spomenuti odnos prema dominantnoj ideologiji, analizirao i naknadni prikaz nacionalne problematike. Primjerice, već je i na prvi pogled neobična činjenica da su u filmu koji govori o košarkaškoj ekipi, čiji su ključni igrači Hrvati (svih pet igrača početne postave u finalu bili su iz Hrvatske), svi oni potpuno sporedni likovi, dok glavne uloge nose dužnosnici i izbornik – Srbi.

Drugi zanimljivi kompleks motiva tiče se veze košarke i društva, pogotovo na području popularne kulture. Tu vezu simbolizira džez, a ona toliko prožima cijeli projekt da Miletić po njoj naziva i svoju knjigu. Kod njega je doduše riječ o metafori („džez košarka: svako svira nešto svoje, svako razvija ono njemu svojstveno, ali samo dok je u službi orkestra“), naslonjenoj na riječi zlatnoga reprezentativca Ljubodraga Simonovića, ali film i posebno serija donose priču o mnogo stvarnijoj vezi – košarci kao mostu kojim američka kultura putem džeza polako prodire u tada još uvijek strogo istočnoblokovsku Jugoslaviju.<sup>67</sup> Ona se očituje, između ostaloga, u nastupima Orkestra Bubiše Simića na kalemegdanskoj tvrđavi, na košarkaško-glazbenim zabavama, a jednom se takvom prigodom, dijelom i u prvom planu, izvodi pjesma o košarkašima. Ta se veza provlači kroz cijeli projekt te predstavlja prikaz čestoga narativa o košarci kao urbanom sportu, sportu gradske omladine, povezanom s kvalitetnom glazbom i kulturom, za razliku od drugih sportova, prvenstveno nogometa.<sup>68</sup>

---

<sup>67</sup> Miletić, Aleksandar, *Džez basket*, Laguna, Beograd, 2013, 12.

<sup>68</sup> Miletić, Aleksandar, „I Tita ‘ubedio’ da voli džez“, *Politika*, 17.3.2014.

## Zaključak

Ovaj rad treba shvatiti kao svojevrsnu prolegomenu za pisanje povijesti jugoslavenske košarke. Naš sažet i rudimentaran pregled ukazao je na brojnost, ali i posvemašnju raznolikost njezinih društvenih, umjetničkih i (popularno)kulturnih tragova. Kulturno-društveni značaj košarke u socijalističkoj Jugoslaviji i zemljama sljednicama u potpunosti prati uspjehe koje su ovdašnji košarkaši ostvarivali. Kvantiteta i kvaliteta ovih tragova omogućuje, pak, istraživanje iz niza znanstvenih perspektiva koje bi ovaj dominantno historiografski pristup mogle nadopuniti politološkom, sociološkom ili kulturološkom notom, kao i elementima znanosti o sportu, književnosti, filmu i drugim disciplinama. Sve one nude plodnu perspektivu za proučavanje (post)jugoslavenske košarke kroz koju možemo sagledati njezin svijet kao jedinstveni kompleks društvenih fenomena političke i ekonomske naravi, relevantnih za razvoj urbanosti i supkulture, ali i kompleksa sjećanja u proučavanju postjugoslavenskoga promatranja jugoslavenskoga društva i košarke u dijakronijskome smislu.

Zadržavši se detaljnije samo na dvama medijima, filmu i televiziji, ukazali smo kako je košarka igrala i još uvijek igra niz različitih uloga, dijelom promjenjivih kroz vrijeme – prešavši put od simbola modernosti u 1970-ima, preko masovno rasprostranjene svakodnevice u 1980-ima i izraza nacionalnoga identiteta u 1990-ima, sve do novomilenijskoga poprišta nostalgije i revidiranja prošlosti, kao i mizanscene pozitivnih i negativnih društvenih pojava. Takvo obilježje interpretacija predstavlja izuzetno uzbudljiv kompleks tema koji zahtijeva kvalitetan okvir istraživanja i potiče na dalju razradu teme koju smo ovim radom zahvatili.

## Bibliografija

### Izvori

#### Igrani i dokumentarni filmovi, TV serije

Bajić, Darko, r., *Bićemo prvaci sveta*, Intermedia Network, Beograd, 2015.

Bajić, Darko, r., *Prvaci sveta*, Radio-televizija Srbije, 2016.

Bečković, Danilo, Nebojša Radosavljević, r., *Žigosani u reketu*, Radio-televizija Srbije, 2018-2020.

Bezić, Boris, r., *Košarkar naj bo! 2*, Gustav Film, Ljubljana, 2019.

- Dragojević, Srđan, r., *Lepa sela, lepo gore*, Kobra film, Beograd, 1996.
- „GITAK: Košarka“, <https://www.youtube.com/watch?v=rL-Tz0zJmVI>, 12.5.2020.
- Grauba, Aigars, r., *Sapņu komanda 1935*, Cinevilla Studio, 2012.
- Hladnik, Boštjan, r., *Maškarada*, Viba film, Ljubljana, 1971.
- Karanović, Srđan, r., *Grlom u jagode*, Televizija Beograd, 1976.
- Matić, Goran, r., *Zlatna levica [Žučko] – Priča o Radivoju Koraću*, Gargantua Films, Beograd, 2011.
- Mirković, Igor, r., *Crno-bijeli svijet*, Hrvatska radiotelevizija, Zagreb, 2015.
- Mršić, Tomislav, r., *70 godina KK Split: Odiseja u žutom*, Hrvatska radiotelevizija, Zagreb, 2015.
- Nicholson, Jack, r., *Drive, He Said*, BBC Productions, 1971.
- Pajić, Vladimir, Vladimir Kurćubić, r., *250 stepenika*, PGM Network, Beograd, 2017.
- Petković, Boris, r., *Košarkar naj bo!*, Gustav Film, Ljubljana, 2017.
- Puhlovski, Milivoj, r., *Smogovci*, Radiotelevizija Zagreb, 1982.
- Samardžić, Ljubiša, r., *Nebeska udica*, Cinema Design, Beograd, 2000.
- Tolajian, Michael, r., *Once Brothers*, ESPN, NBA Entertainment, 2010.
- Vidanović, Ivica, r., *Bili smo prvaci sveta*, Radio-televizija Srbije, 2013-2014.
- Vidanović, Ivica, r., *ŽOC - Čovek odluke*, Intermedia Network, Cinnesport, Beograd, 2015.
- Zečević, Dejan, r., *Košarkaši*, Radio-televizija Srbija, 2005.

## Glazba

- Balašević, Đorđe, „Košarkaši“, 1978. <https://www.youtube.com/watch?v=yiZ4wwgXhf4>, 12.5.2020.
- Blaće, Branko, Vitez Zlatko, Combo 5, *Heja, heja Cibosi / Moj Zagreb*, Jugoton, Zagreb, 1982.
- Deca loših muzičara, „Vlade Divac superstar“, PGP RTS, Beograd, 1995.
- Dravić, Milena, „Koš po koš“, 1974. <https://www.youtube.com/watch?v=72cKO4AYO48>, 13.7.2020.
- Eldorado ft Kapcha, „Kad zaškripi parket“, 2010. <https://www.youtube.com/watch?v=Gsq23RZ0HJI>, 22.4.2020.
- Jugoplastika, *Jugoplastika*, Junk Records, Španjolska, 2006.
- KBO!, „Basketball“, *Obkl!*, vlastita naklada, Kragujevac, 1988.
- Klapa Šibenik, *Pjesma navijača KK „Šibenka“*, Jugoton, Zagreb, 1980.
- Kovač, Mišo, *Jugoplastika*, Jugoton, Zagreb, 1970.
- Shorty feat Klapa maslina, „Draženu“, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=dbO0X1IiMV0>, 8.3.2021.



THCF, „Igraj i pobedi“, 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=I3xA0Y4hBm4&t=24s>, 8.3.2021.

Zabranjeno pušenje, „Balada o Gigi Bosniću“, *Fildžan viška*, Dallas Records, Zagreb, 1997.

Zadruga, „Micika“, *A kak se ne bi zval?*, Croatia records, Zagreb, 1998.

### Književnost, esejistika, strip

Bednjanec, Ivica, *Nježni sport: satirička enciklopedija sporta u stripu*, Mladost, Zagreb, 1980.

Andrić, Ivo, *Znakovi pored puta*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.

„Društvo živih pjesnika“, <https://www.facebook.com/181350902074136/posts/1533226853553194/>, 24.7.2020.

Jergović, Miljenko, *Pamti li svijet Oscara Schmidta: Projekti, skice, nacrti*, Ljevak, Zagreb, 2010.

Malešević, Bogdan, „Reci kako igraš košarku pa ću ti reći kakav si glumac: mladim glumcima, mojim košarkaškim suigračima“, *Novi Prolog: revija za dramsku umjetnost*, 17/18, ljeto 1989, 50-57.

Milčec, Zvonimir, *U Zagrebu prije podne*, Mladost, Zagreb, 1980.

Papac, Saša, *Dragulj sa Sigečice*, Skapa naklada, Zagreb, 2014.

Pavičić, Jurica, „Slava Jugoplastici“, *Knjiga o jugu*, Profil, Zagreb, 2018, 103-113.

Petruša, Frano, *Papak*, Fibra, Zagreb, 2010.

Petruša, Frano, *Mostarske želje*, Fibra, Zagreb, 2013.

Petruša, Frano, *Dječak*, Zaklada Dražen Petrović, Zagreb, 2014.

Pilić, Zoran, „Pick'n'roll“, *Nema slonova u Meksiku*, Fraktura, Zagreb, 2014, 13-31.

Popović, Sven, „Michael Jordan moj guru“, *Nebo u kaljuži*, Meandarmedia, Zagreb, 2014, 96-99.

Rožanc, Marjan, *Demon Iva Daneua*, KUD Apokalipsa, Ljubljana, 2013.

Stanković, Slavoljub, *Prvaci sveta!*, Geopoetika, Beograd, 2014.

Suhodolčan, Primož, *Košarkar naj bo!*, Karantanija, Ljubljana, 1994.

### Tisak, periodika

„Doček zlatnih košarkaša“, Avaz.ba, <https://sport.avaz.ba/kosarka/191270/docek-zlatnih-kosarkasa-prvake-ispred-vjecnje-vatre-pozdravilo-vise-od-50-000-navijaca>, 18.8.2015.

„Zadar dobiva muzej košarke!“, ezadar, <https://ezadar.net.hr/diadoratv/3820716/zadar-dobiva-muzej-kosarke/>, 21.5.2020.

„Inicijativa: Muzej košarke u Čačku“, b92.net, [https://www.b92.net/sport/kosarka/vesti.php?yyyy=2013&mm=02&dd=01&nav\\_id=682925](https://www.b92.net/sport/kosarka/vesti.php?yyyy=2013&mm=02&dd=01&nav_id=682925), 1.2.2013.

- „Legenda o Ljubici Otašević“, RTS, <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/471/svet-poznatih/3453443/legenda-o-ljubici-otasevic.html>, 14.3.2019.
- Dežulović, Boris, „Kako je propala Hrvatska“, 6yka.com, 15.9.2015. <https://www.6yka.com/novosti/boris-dezulovic-kako-je-propala-hrvatska>, 2.12.2019.
- Dežulović, Boris, „U Hrvatskoj je nekad bila popularna igra zvana košarka“, *Jutarnji list*, 10.11.2006.
- Miletić, Aleksandar, „I Tita ‘ubedio’ da voli džez“, *Politika*, 17.3.2014.
- Prelević, Branka, „Košarkaška novela“, *Borba*, 15.3.1975.
- Radić, Damir, „Pun koš problema“, *Novosti*, 17.4.2015.
- Šagadin, Vladimir, „Nježni grmalj i grubi sport“, *Telesport*, <https://telesport.telegram.hr/kolumne/gol-u-gostima/njezni-grmalj-i-grubi-sport/>, 8.8.2020.

## Literatura

- Bajrović, Vinko, Milorad Bibić, *Od starog placa do vrha Europe: 60 godina Košarkaškog kluba Split 1945-2005*, Slobodna Dalmacija, Split, 2005.
- Bergant, Evgen i dr., *Zlato Naše*, ČGP Delo, Ljubljana, 1970.
- Burzan, Slobodan, *Košarka u Crnoj Gori: 1941-1991*, Košarkaški savez Crne Gore, Podgorica, 1998.
- Crnogaj, Marjan, Vlado Radičević, *Godine zmaja: Dražen - nikad ispričana priča*, Večernji list, Zagreb, 2015.
- Crnogaj, Marjan i dr., *Most generacija. Košarka dok se igrala iz ljubavi*, Lulu.com, Morisville, 2018.
- Ćosić, Krešimir, *Igraj, vjeruj, živi: autobiografija*, Večernji list – Udruga Krešimira Ćosića, Zagreb – Zadar, 2019.
- Ferić, Stanko, „Dva slobodna bacanja koja su označila početak kraja Jugoslavije“, *Šibenik TM*, 18. ožujak/travanj, 2013, 16-30.
- Golob, Tadej, Goran Dragić, *Dajte Gogiju žogo!: Goran Dragić, od Ilirije do Miamijsa*, Sportelement, Ljubljana, 2015.
- Ištvančić, Živan, William A. Wieland i počeci košarke u Kraljevini SHS: (1923-1924), Narodna biblioteka, Bela crkva, 2013.
- Jelić, Pero, „Počeci košarke u Jugoslaviji (1923-1940)“, *Godišnjak za društvenu istoriju = Annual of Social History*, 1/3, 2003, 125-140.
- Kobali, Milan, *Košarka (sa 80 crteža i pravilima igre)*, Sportska stručna biblioteka Saveza sportova Hrvatske, Zagreb, 1957.
- Kerković, Aleksandar, *Tako je trenirao Radivoj Korać*, Partizan, Beograd, 1969.

- Kerković, Aleksandar, *Prilozi istoriji jugoslovenske i čačanske košarke*, Multigraf, Čačak, 2017.
- Kerže, Dragutin, *Povijest košarke u Osijeku: 70. 1949-2019*, Glas Slavonije, Osijek, 2019.
- Kević, Milovan, Zdenko Barišić, *KK DOŠK Drniš*, KK DOŠK, Gradski muzej, Drniš, 2008.
- Kosanić Podunavac, Jelena, *Radomir Šaper: Kako se stvarala jugoslovenska košarka*, Košarkaška fondacija, Beograd, 2005.
- Kosijer, Jovan, Danko Plevnik, *Jedina all star streetball utakmica u povijesti NBA*, Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, Karlovac, 2005.
- Kovačić, Davor, *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*, AGM, Zagreb, 2019.
- Kovačević, Zoran, *Pola stoljeća Vukova iz Tuškanca*, Cibona, Zagreb, 1996.
- Krog, Tina, *Politika avtorjev in Boštjan Hladnik ko auteur*, diplomski rad, Ljubljana, 2016.
- Lalić, Dražen, *Torcida: Pogled izbliza*, AGM, Zagreb, 1993.
- Marić, Drago, *Od Ravnica do Višnjika. Povijest zadarske košarke*, Zadiz, Zadar, 2004.
- Miletić, Aleksandar, *Džez basket*, Laguna, Beograd, 2013.
- Mills, Richard, *The Politics of Football in Yugoslavia. Sport, Nationalism and the State*, I.B. Tauris, London, 2018.
- Pavlović, Mik, *Mejniki slovenske košarke*, Pisanica: Bonus Pavlović, Ljubljana, 2000.
- Pejić, Dragan R., *Dete sa loptom postaje bolji čovek: Priča o Sretenu Đuriću i njegovoj fabrici košarke*, Udruženje sportskih novinara, Užice, 2017.
- Pejić, Dragan R., *Koševi kraj Đetinje*, Narodna biblioteka Užice, Užice, 2007.
- Perasović, Benjamin, „Navijačko pleme“, *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatskoj*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001, 278-291.
- Perica, Vjekoslav, „Genetika ili revolucija? O fenomenu južnoslavenske škole košarke“, *Reč: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 70, 2003, 171-193.
- Radosavljević, Vladislav, *Plavi sjaj: Jugoslovenska muška košarka XX veka: Knj. 1-3*, MBM Comerc, Beograd, 2002.
- Stanković, Bora, *Igra mog života (iz razgovora s Aleksandrom Miletićem)*, Košarkaški savez Srbije, Beograd, 2016.
- Stanković, Vladimir, *Koš po koš*, Laguna, Beograd, 2015.
- Stojković, Slavko, *Profesor: Skice za portret Aleksandra Nikolića*, Viša košarkaška škola, Beograd, 2000.

- Štefančić, Marcel, jr., *Maškarada: Strašne fantazije slovenskega filma (1948-1990)*, UMco d.d, Ljubljana, 2013.
- Šugman, Rajko, *Kristo, Kristo, Kristo...!: Življenje, športna ustvarjalnost in delo dipl. inž. gradbeništva Borisa Kristančiča*, Neo koncept, Ljubljana, 2013.
- Sibinović, Vladimir, Dragan Martinović, *KK Partizan: Preko pola veka: 1945-2002*, KK Partizan, Beograd, 2002.
- Švegar, Zdravko, *Košarka Berislava Radišića-Pačke*, Tiskara Pečarić-Radočaj, Karlovac, 2005.
- Švegar, Zdravko, *Šanac - košarkaški vulkan: Sedam desetljeća košarke u Karlovcu (1934-2004)*, Tiskara Pečarić-Radočaj, Karlovac, 2004.
- Tikvicki, Mišo, ur., *80 godina košarke u Puli*, Košarkaški savez Istarske županije, Pula, 2013.

### Sažetak

Kao početna točka širega projekta, ovaj se rad bavi društveno-kulturnom poviješću (post)jugoslavenske košarke, sporta o kojemu gotovo da ne postoji akademska literatura, premda je za ove prostore zasigurno specifičniji od danas već znanstveno posve legitimiranoga nogometa. Oskudno polazište uvjetovalo je strukturu i pristup. U prvome dijelu rada obrazložena je potreba za pisanjem takve povijesti. Navedeni su glavni motivi i razlozi, od iznimnih sportskih dosega do njihovih društveno-političkih posljedica, skicirajući time i osnovne elemente koje takva povijest treba sadržavati. Slijedi presjek postojećih tradicija promišljanja o (post)jugoslavenskoj košarci. Objavljena literatura raščlanjena je na ključne teme, detektirani su autori i mediji kojima su se služili te pozicije i ambicije s kojih su kretali. Iscrpan pregled predstavlja svojevršno mapiranje terena koje omogućuje da se u drugoj polovici rada razotkrije društvena i kulturna ostavština (post)jugoslavenske košarke. Košarka je tema i motiv niza žanrovski raznolikih umjetničkih djela i kulturnih artefakata. O njoj su pisali važni književnici i publicisti te je dio popularne kulture kojom se bavi film i televizija. Košarka je naposljetku prisutna u glazbi te brojnim drugim medijskim formama, poput grafita, likovne umjetnosti i stripa. Nakon što su identificirana tipična mjesta i izvori na kojima treba tražiti kulturne tragove košarke, u zadnjemu dijelu rada na nekoliko primjera iz područja filmske umjetnosti prikazuju se neke od mogućnosti analize djela, ukazujući na potencijalne metode koje mogu poslužiti pri sastavljanju društveno-kulturne povijesti košarke, kao i na nužnost interdisciplinarnoga pristupa istraživanju.



# Komunisti na periferiji: između socijalističke ideologije i tradicionalizma

DEJAN SEGIĆ

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), koja je 1952. preimenovana u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), je izlazeći iz rata kao pobednik i nosilac Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) preuzela nakon 1945. moć nad svim segmentima društvenog, političkog i kulturnog života. Nova vlast se u prvim godinama nakon rata fokusirala na obnovu zemlje, saniranje ratnih posledica, ubrzanu industrijalizaciju i izgradnju novih, socijalističkih odnosa u društvu. Obzirom na agrarnu strukturu zemlje i visok nivo nepismenosti i neobrazovanosti stanovništva, među ciljevima nove vlasti su između ostalog bili i iskorenjivanje analfabetizma, obrazovanje širokih slojeva stanovništva i borba sa „ostacima prošlosti“, koji su predstavljali prepreku razvoju socijalističke Bosne i Hercegovine.<sup>1</sup> Oni su se manifestovali kroz ukorenjeni konzervativizam, tradicionalizam i religioznost širokih slojeva stanovništva, naročito seoskog, kao i kroz latentno prisutan nacionalizam i šovinizam, pojačan sećanjem na brojne zločine i visok stepen nasilja u toku rata.

KPJ je kao avangarda društva i nosilac društvenih promena bila ta snaga koja je trebala da „ostatke prošlosti“ eliminiše. Partija je u religiji kao „starom i konzervativnom obliku društvene svesti“ videla kočničara napretka i promena kojima je ona težila, dok su Crkva i njeno sveštenstvo posmatrani kao stubovi antisocijalističkih snaga.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> O bosansko-hercegovačkom društvu i modernizacijskim procesima u prvim posleratnim godinama vidi Dobrivojević, Ivana, „Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955.“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova* 2, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009; Kamberović, Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2000.

<sup>2</sup> Branković, Tomislav, „Savez komunista Jugoslavije i religija sa osvrtom na zakonsku regulativu i praksu“, *Politikologija religije*, 2, 2007, 86; Bećirović, Denis, „Iskorenjivanje

Iako je u prvoj fazi 1945-1947. država još uvek iz političkih razloga taktizirala u odnosima sa Crkvom, i čak dozvoljavala javne verske manifestacije i katkada učestvovala u njima,<sup>3</sup> KPJ je za krajnji cilj imala potiskivanje i Crkve i religije iz javnog života.<sup>4</sup> Odvajanjem države od Crkve Ustavom iz januara 1946, marginalizacijom a zatim i ukidanjem veronauke iz školskog sistema, nacionalizacijom crkvene imovine, preuzimanjem matičnih knjiga i institucije braka od verskih zajednica, zabranom javnog slavljenja verskih praznika decembra 1948, pritiscima i obračunom sa sveštenstvom, KPJ je u periodu 1945-1953. uspjela da Crkvu kao instituciju ostavi na društvenoj margini, a religijske običaje potisne u privatnu sferu.<sup>5</sup> Položaj Crkve se nešto poboljšao Zakonom o pravnom položaju verskih zajednica donetim 1953,<sup>6</sup> da bi od kraja 1950-ih delovanje verskih zajednica bilo nešto slobodnije, kada je partija odlučila da se protiv religioznosti i uticaja klera bori više idejno-političkim, a manje administrativnim merama.<sup>7</sup>

Iako je KPJ/SKJ uspjela da slomi materijalnu osnovu i društveni uticaj verskih zajednica, religiozna uverenja su tokom 1950-ih i

---

religioznih uvjerenja i aktivnosti unutar članstva KPJ/SKJ od 1945. do 1958. godine“, *Historijska traganja*, 4, 2009, 116; Perazić, Stanko, „Komunistička partija, odnosno Savez komunista Bosne i Hercegovine u periodu uvođenja i afirmacije radničkog samoupravljanja (1950-1964)“, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knjiga 2*, ur. Zdravko Antičić i dr., Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 119.

<sup>3</sup> Trogrlić, Stipan, „Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi u Istri (1945.-1947.)“, *Croatica Christiana periodica*, 65, 2010, 142; Radulović, Lidija, „Bog kao privatna stvar: kultura sećanja i religijski život u vreme socijalizma“, *Etnoantropološki problemi*, 9, 1, 2014, 38.

<sup>4</sup> Šoljević, Saša, *Položaj Srpske Pravoslavne Crkve u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (1945-1975)*, Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sveti Vasilije Ostroški“, Foča, 2015, 41.

<sup>5</sup> O obračunu države sa verskim zajednicama i ateizaciji društva u prvim posleratnim godinama vidi npr. Bećirović, Denis, „Normativni okvir i stvarni položaj islamske zajednice u Bosni i Hercegovini tokom prve decenije nakon završetka Drugog svetskog rata“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju 1*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 239-256; Radić, Radmila, *Država i verske zajednice: 1945-1970, I i II*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002; Duranović, Amir, *Islamska zajednica u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

<sup>6</sup> Duranović, *Islamska zajednica*, 40-41; Bećirović, „Normativni okvir“, 247; Šoljević, 102-107.

<sup>7</sup> Duranović, Amir, „Na kraju decenije: Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini 1960. godine“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju 1*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 266.

početkom 1960-ih još uvek bila u velikoj meri prisutna kod stanovništva. Na popisu 1953. se samo 12,3 odsto građana Jugoslavije izjasnilo da su ateisti,<sup>8</sup> a crkveni i partijski organi su krajem 1950-ih i početkom 1960-ih detektovali porast religijskog života, koji se ogledao u prisustvovanju naroda verskim manifestacijama, izgradnji verskih objekata, pojačanoj katehizaciji dece i povećanju broja crkvenih venčanja i krštenja.<sup>9</sup>

Među mnogobrojnim stanovništvom koje je bilo religiozno ili upražnjavalo religijske običaje je bilo i članova KPJ/SKJ, iako je po statutu i programu partije članstvo u njoj bilo nespojivo sa verom u Boga.<sup>10</sup> Partija se sa ovim pojavama borila upozoravanjem članstva, kažnjavanjem i idejno-vaspitnim obrazovanjem, odnosno ideološkim uzdizanjem kadra,<sup>11</sup> u čemu je u zavisnosti od regiona i obrazovne strukture članstva imala manje ili više uspeha.

Takođe, jedan od glavnih identitetskih stubova na kojima je počivao legitimet nove vlasti je bilo bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda. Upravo je ova sintagma posle rata bila posebno važna u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini (BiH), pa je negovanje dobrih međunacionalnih odnosa, odnosno sprečavanje nacionalizma i šovinizma, bio jedan od glavnih zadataka partijskog članstva u posleratnom periodu. Međutim, na česte incidente „na bazi šovinizma“, kojih je na prostoru BiH od kraja 1959. do polovine 1962. bilo registrovano čak 7764, nisu često bili imuni ni članovi partije.<sup>12</sup>

U radu ćemo pružiti analizu komunista goraždanskog sreza s ciljem da odgovorimo na pitanje koliko su ovi „ostaci prošlosti“, a pre svega religioznost, religijska tradicija i šovinizam, bili prisutni kod partijskog kadra na periferiji tokom 1950-ih i početkom 1960-ih godina. U nastavku ćemo prvo dati sliku jedne ruralne partijske organizacije, odnosno jednom analizom „odozdo“ pokušaćemo da

<sup>8</sup> Radulović, 38; Šoljević, 55-56; Fuček, Marko, „Konsolidacija jugoslavenskog socijalizma kroz ideološke aparate države“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014, 522.

<sup>9</sup> Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970, II*, 124-130; Duranović, „Na kraju decenije“, 266-267; Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH), 25, Stenografske bilješke sa sjednice komisije za ideološka pitanja CK SK BiH, 17.2.1961.

<sup>10</sup> Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970, II*, 131; Radulović, 38.

<sup>11</sup> Branković, 81; Bećirović, „Iskorenjivanje religioznih uvjerenja“, 118-123.

<sup>12</sup> ABiH, CK SK BiH, 37, Aktuelni problemi u oblasti međunacionalnih odnosa, novembar 1962.



prikažemo u kolikoj meri je partijski kadar na teritoriji goraždanskog sreza stvarno pripadao jednoj revolucionarnoj, radničkoj partiji, a zatim ćemo prikazati u kojoj meri su religioznost i šovinizam bili prisutni kod partijskog članstva tokom 1950-ih i početkom 1960-ih godina, kako su se manifestovali i kako je KPJ/SKJ na njih reagovala. U tome će nam pomoći dokumenti opštinskih komiteta (OK) goraždanskog sreza i Sreskog komiteta Saveza komunista (SK SK) Goražde pohranjeni u Arhivu Republike Srpske u Foči, kao i dokumenti CK SK BiH koji se nalaze u Arhivu BiH u Sarajevu.

### **Lokalni partijac na periferiji**

Goraždanski srez se nalazio na prostoru jugoistočne Bosne, obuhvatajući u drugoj polovini 1950-ih i u prvoj polovini 1960-ih većinu opština u gornjem Podrinju.<sup>13</sup> U periodu pred Drugi svetski rat i neposredno nakon njega ovaj ekonomsko nerazvijeni brdsko-planinski kraj Bosne je karakterisao visok stepen nepismenosti stanovništva, nerazvijena industrija, prirodna proizvodnja, loša infrastruktura i verska šarolikost, kako u gradovima, tako i u ruralnim oblastima sreza. Nakon drugog svetskog rata na ovom prostoru je prema popisu iz 1948. živelo nešto manje od 124 000 stanovnika, od kojih se 51,36 odsto izjasnilo kao Srbi, a 47,19 odsto kao neopredeljeni Muslimani.<sup>14</sup>

I pored činjenice da je glavnina partizanskih snaga na čelu sa Titom tokom zime 1941/42. duže boravila na prostoru jugoistočne Bosne, KPJ nije uspela do kraja rata da formira brojniji partijski kadar na ovom terenu. Tek povlačenjem nemačkih trupa u februaru i slomom četničkih snaga na Zelengori maja 1945. su se stekli uslovi da KPJ na prostoru jugoistočne Bosne organizuje prve organe vlasti i prve partijske organizacije na terenu. Pored raseljenog stanovništva, zgarista, gladi i međuetničke mržnje, uspostavu nove vlasti na teritoriji

<sup>13</sup> Obzirom na čestu promenu administrativno-teritorijalnog uređenja BiH u periodu 1945-1965, u radu je analizirana teritorija koja obuhvata goraždanski srez kako je on izgledao u periodu 1955-1965. godine. Tada je obuhvatao površinu od 3452 km<sup>2</sup> i u njegovom sastavu se nalazilo dvanaest opština: Borike, Čajniče, Čelebić, Foča, Goražde, Ilovača, Miljevina, Rogatica, Rudo, Ustikolina, Višegrad i Žepa. Termin „goraždanski srez“ u radu se uvek odnosi na ovu teritoriju, bez obzira da li se upotrebljava za događaje pre ili posle 1955. godine. Termin „goraždanski komunisti“ u radu se odnosi na sve komuniste sa teritorije sreza Goražde kako je ovaj srez izgledao 1955-1965. godine.

<sup>14</sup> *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga IX*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954, 423-434.

goraždanskog sreza je otežavalo i delovanje prisutnih četničkih grupa-cija i neprijateljsko raspoloženje lokalnog stanovništva prema NOP-u i KPJ, koje je u toku rata uglavnom podržavalo lokalne četničke i proustaške formacije.<sup>15</sup> Nakon oslobođenja KPJ nije imala skoro nikakav oslonac među lokalnim stanovništvom na ovom prostoru, te je partijska organizacija bila veoma slaba i malobrojna. Stoga je nakon rata 1945. na teritoriji goraždanskog sreza bilo svega 83 člana KPJ,<sup>16</sup> od ukupno 11 765 koliko ih je bilo u BiH početkom 1945. godine.<sup>17</sup>

Shodno imperativnom zahtevu za omasovljavanjem partije, kako bi mogla da opravda vodeću ulogu u društvu te popuni državnu upravu i rukovodstva svojim partijskim kadrom,<sup>18</sup> KPJ je u goraždanskom srezu, kao i drugim krajevima Bosne i Jugoslavije, ubrzano rasla, tako da je 1950. imala već više od 3000 članova,<sup>19</sup> od ukupno 63 000 koliko ih je bilo na teritoriji BiH.<sup>20</sup> Međutim, za razliku od ustaničkih oblasti BiH, gde je kadar popunjavan najčešće od ljudi koji su učestvovali u NOP-u ili mu bili bliski, na teritoriji goraždanskog sreza je KPJ bila prinuđena da bazu proširuje od ljudi koji su većinom prema NOP-u imali negativan stav. Od kadrovske partije ona je brzo prerastala u masovnu organizaciju u kojoj je primljeni kadar slabo proveravan, tako da je početkom 1950-ih od 1300 komunista na teritoriji opštine Goražde, čak njih 233 bilo u toku rata u neprijateljskim formacijama, među kojima čak i dva člana SK SK Goražde.<sup>21</sup> Bilo je čak i nekoliko slučajeva da su članovi partije, pa čak i sekretari osnovnih partijskih organizacija (OPO), krajem 1940-ih i početkom 1950-ih pomagali ili skrivali članove četničkih odmetničkih grupa.<sup>22</sup>

<sup>15</sup> Vidi Kamberović, *Prema modernom društvu*, 18, 29-31, 62-69.

<sup>16</sup> Arhiv Republike Srpske, Područna jedinica Foča (ARS – PJF), Sreski komitet Saveza komunista Goražde (SK SK Goražde), 47, Informacija o međuvjerskim i međunacionalnim odnosima na području sreza Goražde, nedatirano.

<sup>17</sup> Kac, Vera, „Numerički pokazatelji strukture partijskog članstva u Bosni i Hercegovini 1945-1953.“, *Prilozi*, 23, 1987, 194, 197.

<sup>18</sup> Članovi KPJ su 1948. godine činili 83 odsto kadra u državnim organima BiH. Jandrić, Berislav, „Obrazovanje kadrova KPH 1945-1949. godine“, *Povijesni prilozi*, 9, 1990, 239.

<sup>19</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 47, Informacija o međuvjerskim i međunacionalnim odnosima, nedatirano.

<sup>20</sup> Kac, „Numerički pokazatelji“, 197.

<sup>21</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK SK, 31.7.1953.

<sup>22</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 17, Zapisnik sa III sreske konferencije SK KP BiH Višegrad, 27.10.1950; ARS – PJF, SK SK Goražde, 43, Oblasni komitet KP BiH sarajevske oblasti – Analiza o brojnom porastu partijske organizacije na sarajevskoj oblasti u 1951. g., 20.2.1952.

Iako je KPJ težila i uspjela da u članstvo privuče mlađu populaciju,<sup>23</sup> koja nije direktno učestvovala u ratu i kod kojih je ideološko-politička indoktrinacija bila lakša, članovi partije u goraždanskom srezu su se ipak veoma teško oslobađali dominantnih tradicionalno-patrijarhalnih normi i vrednosti. Kod većine stanovništva su dominirali patrijarhalni porodični odnosi, jake rođачko-kumovske veze, kao i striktna religiozna podeljenost u svakodnevnom životu. Ovakvim normama se teško odupiralo i partijsko članstvo, prema socijalnoj strukturi do 1953. dominantno seljačko,<sup>24</sup> kojima su ideje i prakse KPJ uglavnom bile strane. U velikom broju osnovnih organizacija Saveza komunista (OO SK) je „vladala velika familijarnost“ i skoro je bilo nemoguće isključiti nekog člana iz lokalne organizacije.<sup>25</sup> Takođe, među članstvom je postojala velika partijska nedisciplina, tako da trećina članstva nije redovno plaćala članarinu, a samo četvrtina je bila pretplaćena na glavni partijski list *Komunist*.<sup>26</sup> Pripreme sastanaka OO SK uglavnom nisu ni postojale,<sup>27</sup> a članovi partije su čak odbijali da po partijskom zadatku idu kao višak radne snage na rad u drugo mesto.<sup>28</sup> Konzervativizam je kod lokalnog članstva još uvek bio jak, tako da je bilo slučajeva da su članovi KPJ bili protiv skidanja zara,<sup>29</sup> branili su svojoj deci odlazak na radne akcije,<sup>30</sup> a često se među goraždanskim komunistima moglo i čuti „međusobno oslovljavanje sa gospodine, rođache“.<sup>31</sup> Iz lokalnih partijskih dokumenata s početka 1950-ih se vidi da je idejni nivo članstva, kao i socijalna struktura bila takva, da

<sup>23</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 47, Informacija o sprovođenju izbora u osnovnim organizacijama SK na terenu goraždanskog sreza, nedatirano.

<sup>24</sup> Udeo seljačke strukture u članstvu KPJ se kretao u periodu 1946-1952. od 41,3 do 59,9 odsto. Kac, Vera, „Osnovna obilježja socijalne strukture članova KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini 1945/1953.“, *Prilozi*, 22, 1985, 187.

<sup>25</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 6, Zapisnik sa sastanka SK SK BiH Goražde, 2.8.1955.

<sup>26</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 6, Kraća informacija o rasturanju lista „Komunist“ na srezu Goražde, 30.9.1957.

<sup>27</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka članova sekretarijata sreskih komiteta SK BiH: Goražda, Višegrada, Rogatice, Sokoca i Kalinovika, 15.6.1954.

<sup>28</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 17, Zapisnik sa III sreske konferencije SK KP BiH Višegrad, 27.10.1950.

<sup>29</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK KPJ u Goraždu u prisutnosti komisije Pokrajinskog komiteta KPJ, 27.3.1948; ARS – PJF, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK KPJ Goražde, 6.4.1948. Zar je tkanina kojom muslimanke pokrivaju lice i 1950. je muslimanskim ženama u Jugoslaviji zabranjeno da pokrivaju lice.

<sup>30</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK KPJ Goražde, 27.7.1948.

<sup>31</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Zapisnik sa sastanka OK SK-a, 14.2.1956.

se teško može govoriti o nekoj revolucionarnoj, radničkoj partiji na teritoriji goraždanskog sreza. Da se radilo o partijskim organizacijama čije članstvo gotovo da nije imalo nikakve veze sa marksističko-lenjinističkim pogledom na svet govori u prilog i ocena goraždanskog sreskog komiteta s početka 1950-ih o haotičnom stanju kod komunista:

„Pored toga u organizaciji imamo i neprijatelja, jataka, šovinista, karijerista, malograđana, sitnosopstvenika, činovničkog svijeta. Većina članova SK ne zna ni cilj ni program naše organizacije. Veliki broj nisu komunisti iz ubjeđenja, već iz razno raznih pobuda i shvatanja. [...] Usled slabe političke aktivnosti, slabog rada na ideološkoj izgradnji i usled toga što nam se u organizaciji nakupilo sve i svašta, nema ideološkog jedinstva u organizaciji. Organizacija se razvodnila. [...] Veliki broj bi odmah napustio organizaciju, kad bi bio siguran da mu neće ništa biti i kad ne bi gledao još u njoj da će se ipak kao komunista lakše probijati kroz život.“<sup>32</sup>

Razlog za ovakvo stanje partijskog kadra je ležalo i u lošem obrazovnom nivou partijskog kadra, kako opštem tako i ideološkom. Početkom 1950-ih čak 86,6 odsto članstva na teritoriji goraždanskog sreza nije imao nikakvu ili samo četvorogodišnju osnovnu školu,<sup>33</sup> što je bilo lošije od republičkog proseka.<sup>34</sup> Skoro hiljadu članova partije ili svaki četvrti je bio nepismen, srednju školu je imalo završeno tek tri odsto članstva, a od 3690 goraždanskih komunista samo njih sedamnaest su bili studenti ili imali završen fakultet. Ništa bolja situacija nije bila ni kod rukovedećeg partijskog kadra. Od 214 sekretara OPO i članova sreskih komiteta njih 196 je imalo samo četvorogodišnje ili nikakvo obrazovanje. Samo dvojica su imali završenu punu srednju školu, dok među sekretarima i članovima sreskih komiteta nije bio nijedan koji je imao završen fakultet ili je bio student.<sup>35</sup> I kada je u pitanju ideološko obrazovanje goraždanskih komunista, situacija je takođe bila prilično loša. Na teritoriji koju obrađujemo, samo tri člana KPJ su početkom 1950-ih imala završenu višu, a 21 član srednju partijsku školu.<sup>36</sup>

<sup>32</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK SK, 1.7.1953.

<sup>33</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 43, Analiza o brojnom porastu, 20.2.1952.

<sup>34</sup> 1949. godine 78 odsto članova SK u BiH je bilo bez obrazovanja ili je imalo samo završenu četvorogodišnju osnovnu školu, dok ih je 1954. bilo 66,60 odsto. Perazić, 124.

<sup>35</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 43, Analiza o brojnom porastu, 20.2.1952.

<sup>36</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 43, Oblasni komitet KP BiH sarajevske oblasti – Informacija o vođenju evidencije u nekim sreskim komitetima u oblasti, 20.2.1952.

Komunisti su na teritoriji jugoistočne Bosne očigledno bili na veoma niskom ideološkom nivou. Više partijske instance su ocenjivale „da većina sekretara OPO ne zna šta je društveni plan“,<sup>37</sup> dok partijske organizacije i članstvo nisu bili „uopšte u toku političkih zbivanja“ i „kursu politike“ koje je sprovodila partija.<sup>38</sup> Partijski kadar nije imao ni volje, a ni mogućnosti da shvati i obradi ideološke sadržaje, a sve teže i upustva koja su stizala iz centra, pre svega usled niskog nivoa obrazovanosti i socijalne strukture članstva. Jedan od razloga ležao je i u nepoverenju partije prema intelektualcima u prvim posleratnim godinama,<sup>39</sup> koje je smatrala nosiocima „građanske i tradicionalne svesti“,<sup>40</sup> te ih u vodećim partijskim strukturama na prostoru srednje i istočne Bosne početkom 1950-ih nije ni bilo.<sup>41</sup> Dominantno seljačka struktura članstva do 1953. i nedostatak obrazovnog kadra su bili faktori koji su otežavali nastojanje partije da odvoji partijski kadar na periferiji i šire slojeve stanovništva od „ostataka prošlosti“, od kojih su religioznost i šovinizam predstavljali njene najveće ideološke protivnike.

### **Goraždanski komunisti između marksizma i religije**

Iako je odlukom Politbiroa početkom 1947. zabranjeno komunistima da vrše verska venčanja i obrede,<sup>42</sup> ova odluka nije striktno primenjivana u sredinama daljim od centra usled težnje partije da omasovi organizaciju i proširi članstvo. Iako su neke sreske konferencije krajem 1940-ih donosile zaključke, da bi KPJ trebalo da

<sup>37</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 6, Zapisnik sa sreskog savjetovanja sekretara osnovnih organizacija, članova fabričkih komiteta, članova opštinskih komiteta i članova SK SK, 12.2.1957.

<sup>38</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 46, Plan ideološkog vaspitanja komunista na području SK SK Goražde, nedatirano.

<sup>39</sup> Dobrivojević, 7.

<sup>40</sup> Jandrić, Berislav, „Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945.-1952.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 24, 1992, 153.

<sup>41</sup> Krajem 1951. na teritoriji cele sarajevske oblasti od ukupno 1131 sekretara OPO i članova SK SK nije bio nijedan student, dok ih je samo dvojica bilo sa završenim fakultetom. ARS – PJF, SK SK Goražde, 43, Oblasni komitet KP BiH sarajevske oblasti – Informacije o nekim negativnim pojavama u partijskim organizacijama na sarajevskoj oblasti, 20.2.1952.

<sup>42</sup> Bećirović, „Iskorenjivanje religioznih uvjerenja“, 118.

raščisti sa komunistima koji slave Božić, Bajram i venčavaju se u crkvi,<sup>43</sup> usled mnogo bitnijih pitanja za partiju – u većim gradskim centrima sukob sa članovima naklonjenim Informbirou, a u provinciji privredne mere i slanje radne snage u gradove – pitanje religioznosti članstva je bilo potpuno skrajnuto tih godina, a partijske organizacije na periferiji uglavnom zbog toga nisu isključivale svoje članstvo. Od ukupno 244 isključena člana na teritoriji goraždanskog sreza u toku 1951. samo njih osamnaest je isključeno zbog religije, a i kod ovih slučajeva se mahom radilo o samovoljnom vraćanju partijske knjižice. Uglavnom je članstvo isključivano zbog neizvršavanja partijskih zadataka i neodlaska na rad u gradske centre, odnosno oko onih pitanja koja su od 1948. do 1952. za partiju bila prioriteta.<sup>44</sup>

Iz lokalnih i regionalnih partijskih izveštaja se vidi da je religioznost kod članova KPJ/SKJ na prostoru jugoistočne Bosne početkom 1950-ih bila na veoma visokom nivou. Dijapazon ispoljavanja religioznosti je zaista bio širok i zahvatao je partijsku organizaciju na čitavom srezu. Venčanja uz prisustvo sveštenika su bile redovne pojave. Tako se na primer u OPO Sjevsko (Rogatica) od „17 članova Partije svega trojica nisu vjenčala kod popa,“ dok je u OPO Vikoča kod Foče čak 25 članova KPJ imalo versko venčanje u prisustvu hodže.<sup>45</sup> Najraširenije je bilo slavljenje verskih praznika, kao i krštenja i sunećenje dece. Tako je u OPO Dorbunska Rijeka kod Višegrada morao čak biti odložen izborni partijski sastanak 1951. jer su „članovi Partije došli pijani sa slave“.<sup>46</sup> U OO SK Đakovići kod Foče svi članovi

„za vrijeme ramazana i bajrama su išli u džamiju, za vrijeme bajrama ne dolaze na posao, za vrijeme slava itd. [...] Veliki broj članova SK dolazi na vjerske teferiče /petrovdan i druge/, jedni krštavaju svoju decu. [...] Jedni kriju od organizacije da vrše vjerske obrede, a drugi koji ne vrše kriju od masa koje su religiozne.“<sup>47</sup>

---

<sup>43</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 17, Zapisnik sa treće sreske partijske konferencije, 13.7.1949.

<sup>44</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 43, Informacije o nekim negativnim pojavama, 20.2.1952.

<sup>45</sup> Isto, 50-51.

<sup>46</sup> Isto, 49.

<sup>47</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK SK, 1.7.1953.

Primeri krštenja dece u Ustikolini i Rogatici<sup>48</sup> ili sunećenja dece članova KPJ/SKJ samo su neki od primera koji se često pojavljuju u dokumentima opštinskih i sreskih komiteta na tom prostoru u prvoj polovini 1950-ih godina.<sup>49</sup> Koliko su komunisti na prostoru jugoistočne Bosne početkom 1950-ih bili pod uticajem religije govori u prilog i izjava jednog dugogodišnjeg člana partije, koji je i posle dvanaest godina partijskog staža na jednom partijskom sastanku izjavio kako „mi komunisti muslimani, pored komunističke nauke koja je mlada, moramo se držati stare islamske Muhamedove nauke“.<sup>50</sup> Shodno gotovo redovnim izveštajima o primerima svih vidova religioznosti kod članova KPJ/SKJ na teritoriji cele jugoistočne Bosne, na jednom od sastanaka SK SK Goražde početkom 1950-ih je zaključeno da na srezu nema nijedne OO SK koja na neki način ne ispoljava religioznost.<sup>51</sup>

Naširoko prisutna religioznost kod članstva početkom 1950-ih je navela višu partijsku organizaciju na preduzimanje određenih koraka kako bi se dotadašnja praksa, nespojiva sa programom i statutom SKJ i marksističkim pogledom na svet,<sup>52</sup> izmenila, što je suštinski značilo obračun sa komunistima na selu, koji su bili najskloniji tradiciji i religiji. Posmatrajući širi kontekst, odnos partije prema seljaštvu je bio ambivalentan i ona je u prvoj posleratnoj dekadi imala gledište „o dvostrukoj prirodi seljaka“.<sup>53</sup> S jedne strane partija je na zemljoradnički sloj, posebno onaj bogatiji, gledala kao na kočničara razvoja socijalističkih odnosa na selu i bastion tradicionalizma, dok je s druge strane to isto seljaštvo bilo nosilac Narodnooslobodilačke borbe (NOB) i dominiralo u strukturi KPJ u posleratnom periodu (1945-1952). Činjenica da je do 1952. oko polovine partijskog kadra u BiH pripadalo seljaštvu je verovatno i uticala na nešto to-

<sup>48</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 6, Zapisnik sa sastanka sekretara OK SK, 1.9.1955; ARS – PJE, SK SK Goražde, 43, Analiza o brojnem porastu, 20.2.1952.

<sup>49</sup> Vidi, npr. ARS – PJE, SK SK Goražde, 6, Zapisnik sa sreskog savjetovanja, 12.2.1957; ARS – PJE, SK SK Goražde, 47, Informacija o sprovođenju programa rada komiteta za period januar-maj 1955. god., nedatirano.

<sup>50</sup> ABiH, CK SK BiH, 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa i pojavama šovinizma, 24.11.1962.

<sup>51</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK SK, 31.7.1953.

<sup>52</sup> Prema Statutu SKJ iz 1952. članstvo u SKJ je bilo nespojivo sa verom u Boga. Radulović, 38.

<sup>53</sup> Perazić, 155.

lerantniji odnos prema članovima partije na selu kada je u pitanju tradicija i religioznost, kao i na odlaganje sukoba sa ovim delom partijskog kadra sve do 1952/53. godine.

Zašto se partija baš tad odlučila za obračun sa kadrom na selu verovatno leži u želji SKJ da kao radnička partija povрати svoju „klasnu i revolucionarnu čvrstinu“ koju je dominantno seljačkom strukturom *de facto* izgubila,<sup>54</sup> kao i u težnji da se partijski kadar učvrsti i osposobi za ulogu u društvu koje je samoupravljanje u nastajanju imperativno zahtevalo. Ovi faktori su partiju od 1952/53. vodili ka promeni partijskog kursa, njegovom zaoštavanju i sprovođenju jedne vrste partijske čistke na teritoriji BiH u periodu 1953-1955. od svih onih elemenata koji ispoljavaju bilo kakav oblik religioznosti ili ne slede partijske direktive. Osnova za ovu čistku su bile odluke Drugog plenuma CK SKJ iz juna 1953. i Plenuma CK SK BiH, održanog u julu iste godine, koje su označile oštrije sprovođenje ideoloških principa sadržanih u Statutu SKJ, što je ujedno bio znak i nižim partijskim organima da krenu u obračun i da iz članstva isključuju sve one komuniste čija su se uverenja i postupci kosili sa programom i statutom SKJ.<sup>55</sup> Na teritoriji BiH je već u toku 1953. isključeno 19 737 članova, a broj članova SKJ u ovoj republici je za dve godine pao za dvadeset procenata. Od 92 949 članova SKJ u BiH s kraja 1952. broj je pao na 74 031 na kraju 1954. godine. Posebno su na udaru bili komunisti na selu čiji se broj u BiH za dve godine smanjio tri puta.<sup>56</sup>

Na teritoriji goraždanskog sreza je ova čistka bila još ubojitija u odnosu na republički prosek. Usled ove čistke se na prostoru koji analiziramo broj komunista za nešto više od godinu dana prepолоvio. Tako je u opštini Goražde od 1348, koliko ih je bilo krajem 1952, petnaest meseci kasnije bilo svega 631 komunista. Od odstranjenih 717 članova, čak je 329 dotadašnjih komunista svojevoljno vratilo partijske knjižice, uglavnom ne želeći da se odreknu tradicionalnih verskih običaja, dok je 122 izbačeno iz partije zbog religioznosti odlukom

<sup>54</sup> Jandrić, „Pojave i oblici kažnjavanja“, 153.

<sup>55</sup> Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988, 308-309; Perazić, 126. Prema novom Statutu SKJ-a iz 1952, OO SK su mogle samostalno da isključuju i primaju nove članove. Perazić, 117.

<sup>56</sup> Perazić, 124-126. Prema socijalnoj strukturi članova SKJ u BiH koji su živeli na selu je bilo 1952. godine 38 241, dok ih je 1954. bilo svega 13 868. Isto, 126.



OPO-a.<sup>57</sup> Na teritoriji opštine Višegrad, od 613 članova pre čistke, početkom 1956. je bilo svega 374 člana SKJ. I u ovoj opštini su prema socijalnom statusu u najvećem broju isključeni komunisti koji su živeli na selu, „u najviše slučajeva zbog vršenja verskih obreda“.<sup>58</sup> Seosko članstvo na teritoriji goraždanskog sreza je za svega tri godine praktično desetkovano, tako da je 1955. bilo svega 525 komunista koji su živeli na selu, naspram 1516 tri godine ranije (1952), i to na teritoriji na kojoj je živelo preko 126 466 ruralnog stanovništva.<sup>59</sup> Čak i kod ovih 525 komunista, koji su 1955. ostali članovi SKJ, uglavnom se radilo o licima koja su bila službenici zadruga, mjesnih ureda ili sezonski radnici zaposleni u preduzećima i ustanovama, ali su živeli na selu, dok komunisti koji su se bavili isključivo obradom zemlje gotovo da nije bilo. Takvih je početkom 1956. na teritoriji opštine Višegrad bilo svega 37 (od 20 000 seljaka),<sup>60</sup> u opštini Goražde svega četrnaest (od 15 702 seoskog stanovništva), a u Rudom trinaest (od ukupno 16 200 seljaka).<sup>61</sup> Ovakva kadrovska politika je za posledicu imala to da većina sela na teritoriji goraždanskog sreza polovinom 1950-ih nije imala partijsku organizaciju, čime je partija izgubila ionako do tada slabu podršku među seoskim stanovništvom, koje je činilo više od 85 odsto stanovnika sreza.<sup>62</sup>

Međutim, pad brojnosti članstva, porazna statistika, slom partijske organizacije na selu i gubitak uticaja na seosko stanovništvo, uz pojačan uticaj verskih zajednica, su od 1956. primorali partiju ponovo na kompromis i na odustajanje od beskompromisne kadrovske politike sprovedene od 1953. do 1955. godine. Partija se od početka 1956. odlučila da deluje manje kaznenim merama, a više pojačanim ideološkim radom sa članstvom, a čije je smernice dao Cvijetin Mijatović na Drugom plenumu SK BiH januara 1956. godine. On je priznao greške partije kada je u pitanju kadrovska politika u periodu

<sup>57</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK SK Goražde, 17.4.1954.

<sup>58</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 38, Izveštaj o radu OK SK Višegrad od prošlih izbora do danas, 8.4.1956.

<sup>59</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 38, Izveštaj grupe CK SK BiH o nekim problemima zadruštva i poljoprivrede u goraždanskom srezu, 9.3.1956.

<sup>60</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 38, Izveštaj o radu, 8.4.1956.

<sup>61</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 38, Izveštaj grupe CK SK BiH o nekim problemima zadruštva, 9.3.1956.

<sup>62</sup> Čak 587 sela na teritoriji goraždanskog sreza 1955. nije imalo partijsku organizaciju. ARS – PJE, SK SK Goražde, 38, Izveštaj SK SK BiH Goražde, 6.4.1958.

1953-1955, ističući da su ljudi nepravedno isključivani zbog sitnica kao što je odlazak na verski zbor ili prisustvovanje religijskom obredu u sklopu domaćinstva. Smernice Cvjetina Mijatovića i odluke Drugog plenuma CK SK BiH bile su signal za niže partijske organe, s obzirom na centralističko-hijerarhijsku organizacionu strukturu SKJ, da krenu u omasovljavanje partijske organizacije i da imaju tolerantniji pristup u kadrovskoj politici nego do tada. Prema novim uputstvima trebalo je da OO SK svaki slučaj „ispoljavanja religioznosti“ pojedinačno ispita, da prema partijskom kadru na selu po ovom pitanju bude tolerantniji, i da prema ovim članovima SKJ više deluje ideološki-vaspitno, a manje partijskim kaznama.<sup>63</sup> Nova kadrovska politika i blaži zahtevi za prijem u članstvo su do kraja 1950-ih partiju ponovo omasovili, tako da je partijsko članstvo u BiH 1960. naraslo na 123 598 članova u odnosu na 74 031 krajem 1954. godine.<sup>64</sup> Sličan trend je bio i u goraždanskom srezu gde je broj članova SKJ 1960. bio za šezdeset odsto veći u odnosu na 1955. godinu.<sup>65</sup>

Međutim, i pored jačeg ideološkog rada od 1956, koji je na teritoriji goraždanskog sreza dobio i organizacione obrise stvaranjem opštinskih ideoloških komisija i organizovanjem ideoloških kurseva, seminara i partijskih škola,<sup>66</sup> tradicionalni religijski običaji su se krajem 1950-ih i početkom 1960-ih i dalje teško iskorenjivali kod partijskog članstva goraždanskog sreza. Prema novoj kadrovskoj politici proklamovanoj na Drugog plenumu, OPO-i su trebali da odlučuju za svakog člana pojedinačno, da li i pod kojim uslovima će neko biti kažnjen zbog ispoljavanja religioznosti. Zabunu je donekle unosila i Ideološka komisija CK SK BiH koja je zastupala stav, da je religioznost nespojiva sa statutom i članstvom u SKJ, ali i da je sa druge strane pod određenim uslovima dozvoljena.<sup>67</sup> U praksi je to značilo da je u drugoj polovini 1950-ih članovima partije na selu uglavnom

<sup>63</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 35, Referat druga Cvjetina Mijatovića održana na II plenumu SK SK BiH, 30.1.1956.

<sup>64</sup> Perazić, 126.

<sup>65</sup> 1955. je bilo 2975, a početkom 1960. 4749 članova SK. ARS – PJF, SK SK Goražde, 39, III Sreska konferencija SK – Izveštaj o radu Sreskog komiteta i organizacije SK-a goraždanskog sreza, 11.4.1960.

<sup>66</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 38, Izveštaj SK SK BiH Goražde, 6.4.1958.

<sup>67</sup> ABiH, CK SK BiH, 26, Stenografske bilješke sa sjednice Ideološko-političke komisije CK SK BiH, 21.4.1961.

ponovo gledano kroz prste zbog religioznosti. Tako je na teritoriji Ustikoline od petnaest članova SKJ, koji su tokom 1958. ispoljavali religioznost, samo jedan član bio isključen.<sup>68</sup> Bilo je slučajeva da su i kompletne OO SK „ispoljavale religioznost“, pa zbog toga niko nije bio kažnjava. Na primer, svi članovi OO SK u Pešurićima su išli na slave, ali zbog toga niko nije bio čak ni blaže kažnjen.<sup>69</sup> Takođe od 1957/58. godine većina OO SK u fočanskoj opštini nije isključivala svoje članstvo zbog odlaska na verski zbor ili teferič, odlazak na slavu, Bajram ili Božić, pa je u toku 1958. samo blago kaznila četiri člana SKJ zbog sunećenja dece.<sup>70</sup>

I pored jačeg i organizovanijeg ideološkog rada sa članovima SKJ u drugoj polovini 1950-ih i ponovog uvođenja striktnijeg kriterijuma za prijem u SKJ početkom 1960-ih,<sup>71</sup> religioznost kod članstva je i dalje bila sveprisutna. Ako se u analizi spustimo na niži, lokalni nivo, uzimajući primer OPO-a na teritoriji opštine Višegrad, uočićemo i dalju veliku razmeru ispoljavanja religioznih običaja kod partijskog članstva početkom 1960-ih godina. Dokumenta OK SK Višegrad pokazuju da je „ispoljavanje religioznosti“ 1960-1962. kod seoskih organizacija SKJ bila više pravilo nego izuzetak. Zbog toga je npr. OK SK Višegrad želeo da potpuno rasformira OO SK Donja Lijeska jer po njihovoj oceni „tu nema nijednog komunista. Idu po sjelima i slavama onda kada se održava sastanak. Sekretar organizacije umjesto da je došao na sastanak organizacije krsti dijete.“<sup>72</sup>

I odlasci na crkvene zborove su bili redovna pojava kod višegradskih komunista. U Gornjem Vardištu kod Višegrada nije održan predizborni sastanak, jer su članovi SKJ otišli na crkveni zbor povodom jednog verskog praznika. Takođe i komunisti fabrike terpentina su u tome bili redovni, kao i komunisti u Žlijebu i

<sup>68</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 45, OK SK BiH Ustikolina – SK SK BiH Goražde – Informacija o problemu religioznosti, 4.11.1958.

<sup>69</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 45, Informacija o problemima religioznosti u organizacijama SK na području rogatičke opštine, 3.11.1958.

<sup>70</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 45, Informacija o problemima religioznosti na fočanskoj opštini, 4.11.1958.

<sup>71</sup> Članstvo SKJ u BiH je od 1960. do kraja 1967. poraslo gotovo neznatno, te je sa 123 598 članova SKJ 1960. povećano na 130 848 krajem 1967. godine. Perazić, 126, 192.

<sup>72</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Zapisnik sa proširene sjednice OK SK Višegrad, 30.1.1962.

Vlahovićima.<sup>73</sup> Na pravoslavni praznik Ilindan 1960. u obližnjim Borikama, na velikom crkvenom zboru u čast završene crkvene zgrade kojem je prisustvovao i vladika Krulj, bio je prisutan i „jedan broj članova SK, kao i njihovih porodica, koji su na zbor došli svečano obučeni i na taj način uveličali crkveni zbor“.<sup>74</sup> Kod komunista iz preduzeća vučnih vozova u Višegradu je primećeno da masovno idu „na vjerske zborove“ i da „slave bajrame, božiće i crkvene praznike“, najčešće uz opravdanje da ne slave oni nego neko od članova porodice.<sup>75</sup>

### **Nacionalizam i šovinizam kod komunista**

Bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda je bio jedan od identitetskih stubova socijalističke Jugoslavije, a njegovo sprovođenje posebno osetljivo na teritoriji BiH. Iako su članovi SKJ bili i trebali da budu nosioci bratstva i jedinstva, ustaljena podela po etničko-verskoj liniji izražena u svakodnevnom životu se prenosila u velikoj meri i na partijsko članstvo.<sup>76</sup> Podela na nacionalnoj osnovi među članstvom tokom 1950-ih i početkom 1960-ih je bilo u partijskim organizacijama širom BiH,<sup>77</sup> te su takve pojave detektovane i na teritoriji goraždanskog sreza. Tako je SK SK ovog sreza izveštavao da je u partijskim organizacijama na srezu „bliži musliman muslimanu, a Srbin Srbinu“,<sup>78</sup> dok su više partijske organizacije ocenjivale da je kod komunista „primjećeno otvoreno podvajanje i grupisanje prema nacionalnoj pripadnosti“.<sup>79</sup> Da je ova podvojenost zaista ponekad poprimala ozbiljne razmere govori i primer jednog komunista iz Mesića, koji je obraćajući se svojim partijskim kolegama Srbima

<sup>73</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Zapisnik sa VI sjednice OK SK Višegrad, 6.12.1960; ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Zapisnik sa treće sjednice OK SK Višegrad, 5.5.1960.

<sup>74</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 45, Informacija o aktivnosti pravoslavnog klera i stav nekih đaka vjerskih škola o daljem školovanju, 12.8.1959.

<sup>75</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 47, Izvještaj o radu i narednim zadacima OO SK-a sekcije za vuču vozova Višegrad, 17.2.1962.

<sup>76</sup> O uticaju rata na međuetničke odnose i bratstvo i jedinstvo u posleratnoj Jugoslaviji vidi Bergholz, Max, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016.

<sup>77</sup> ABiH, CK SK BiH, 37, Aktuelni problemi, novembar 1962.

<sup>78</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 1, Zapisnik sa sastanka SK SK, 31.7.1953.

<sup>79</sup> ABiH, CK SK BiH, 37, Aktuelni problemi, novembar 1962.

izjavio: „i sada da je NDH ja bih prišao prije njima, nego ostao s vama“, <sup>80</sup> što govori o još uvek snažnom uticaju rata na posleratne podele čak i kod partijskog kadra.

Kada su u pitanju incidenti i sukobi na etničkoj osnovi, lokalna vlast je imala početkom 1960-ih godina velikih problema. Samo u periodu od početka 1960. do polovine 1962. su registrovana čak 374 „šovinistička incidenta“ na teritoriji goraždanskog sreza, što pokazuje visok stepen međuetničke napetosti.<sup>81</sup> Često su i sami članovi SKJ širom BiH učestvovali u ovim incidentima, a ponekad čak bili i njegovi predvodnici.<sup>82</sup> Ovo je posebno bilo prisutno u konzervativnim seoskim sredinama gde komunisti na pojave šovinizma često nisu ni reagovali „jer su im ispadi na ovoj osnovi bili normalna i svakodnevna pojava“.<sup>83</sup>

Obzirom da precizne statističke pokazatelje o raširenosti šovinizma među komunistima na teritoriji goraždanskog sreza nismo našli, ipak se iz izveštaja opštinskih komiteta mogu naslutiti razmere šovinizma kod članstva. Ako analiziramo samo opštinu Višegrad početkom 1960-ih, vidimo da je većina OO SK na selu bila pod uticajem „šovinističkih pojava“. Tako su na primer komunisti u OO SK u Pozderčićima, Kamenici i Vlahovićima bili „nosioci šovinističkih pojava“, koje su se manifestovale kroz to da „vrše ispade, ušestvuju u tučama i sl.“, pri čemu OO SK po ovom pitanju „uopšte nisu reagovala“.<sup>84</sup> Takođe i u OO SK u Donjoj Lijesci, Orahovu i Tustoj Međi je vladao „naročito tolerantan odnos komunista prema šovinizmu“, <sup>85</sup> dok su u selu Dubcu u svađe na „verskoj osnovi“ bili umešani članovi SKJ.<sup>86</sup> I u OO SK u Dobrunu je bilo dosta komunista koji su bili „šovinistič-

<sup>80</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 43, Informacije o nekim negativnim pojavama, 20.2.1952.

<sup>81</sup> ABiH, CK SK BiH, 37, Analiza o međunacionalnim odnosima na goraždanskom srezu, jul 1962.

<sup>82</sup> O šovinizmu kod članova SK početkom 1960-ih vidi npr. ABiH, CK SK BiH, 37, Aktuelni problemi, novembar 1962; ABiH, CK SK BiH, 37, Informacija o aktuelnim problemima međunacionalnih odnosa na području sreza Mostar, oktobar 1962.

<sup>83</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 47, Informacija o međuvjerskim i međunacionalnim odnosima, nedatirano.

<sup>84</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Analiza rada osnovnih organizacija Saveza komunista u 1960. godini na području OK SK Višegrad, 5.12.1960.

<sup>85</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, OK SK Višegrad – Proučavanje materijala i sprovođenje odluka III Plenuma, 30.1.1962.

<sup>86</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 47, OK SK Rudo – Zadaci u vezi sprovođenja zaključaka III Plenuma CK SKJ, nedatirano.

ki nastrojeni“.<sup>87</sup> I pored oskudnosti dokumenata pronađeno je čak osam od ukupno 27 vangradskih OO SK koliko ih je bilo na teritoriji Višegrada, u kojima je tokom 1960. godine među komunistima bio registrovan šovinizam kao raširena pojava.<sup>88</sup> Što je još interesantnije, članovi SKJ početkom 1960-ih za gore navedene pojave nisu bili čak ni isključivani iz partije, pa većinom ni kažnjavani čak ni blažim partijskim kaznama. I pored raširenog šovinizma tokom 1960, na teritoriji Višegrada je zbog toga isključen samo jedan član SKJ, što pokazuje da je šovinizam čak i tolerisan kao deo normalne svakodnevnice.<sup>89</sup>

Najčešći oblik međuetničkih sukoba u seoskim sredinama su bile masovne tuče između lokalnog muslimanskog i pravoslavnog stanovništva. U njima su neretko učestvovali i članovi SKJ, koji su se, deleći se po nacionalnoj liniji, stavljali gotovo uvek na svoju nacionalnu stranu, što pokazuje da je nacionalno-verska pripadnost i kod partijskog članstva na selu najčešće bila i dalje dominantnija od klasne, odnosno od pripadnosti partiji i njenim idejama.<sup>90</sup> Tako je na primer u Žlijebu kod Višegrada zbog velike tuče „na šovinističkoj osnovi“ 1956. isključeno nekoliko članova SKJ.<sup>91</sup> Prilikom proslave Dana ustanka 27. jula 1959. u Preljućima kod Ustikoline je sekretar OO SK nakon velike tuče između Srba i Muslimana potegao pištolj i ubio jednog čoveka.<sup>92</sup> Nakon kolektivne tuče na nacionalnoj osnovi u Kozjoj Luci 1962, isključena su zbog učešća u sukobu četiri dugogodišnja člana SKJ iz Foče,<sup>93</sup> dok su nakon tuče sa istim motivima u Odžaku isključena dva člana.<sup>94</sup>

Za razliku od tuča u seoskim sredinama kvalifikovanim kao šovinističke, koje su imale lokalni karakter i manji publicitet, za partiju

<sup>87</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Zapisnik sa treće sjednice, 5.5.1960.

<sup>88</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Informacija o kretanju članstva za period januar – septembar 1960. godine, 14.9.1960.

<sup>89</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 15, Zapisnik sa VI sjednice, 6.12.1960.

<sup>90</sup> O nacionalnoj diferencijaciji među članovima SK prilikom tuča, zapošljavanja i sl. u istočnoj Bosni vidi ABiH, CK SK BiH, 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa, 24.11.1962.

<sup>91</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 38, OK SK Višegrad – SK SK Goražde – Polugodišnji statistički izvještaj sa ostalim priložima, 3.7.1956.

<sup>92</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 50, OK SK Ustikolina – SK SK Goražde – Informacija o tuči koja je uslijedila 27. jula o.g. poslije završetka proslave na Preljući, 29.7.1959.

<sup>93</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 94, Pregled isključenih članova, 6.6.1962.

<sup>94</sup> ARS – PJF, SK SK Goražde, 38, Polugodišnji statistički izvještaj, 3.7.1956.

su mnogo veći ideološki i politički problem predstavljali sukobi na nacionalnoj osnovi između uglednih komunista, koji su najčešće zauzimali važne društvene položaje i imali ugled među građanstvom. Ovi sukobi su zbog „važnosti aktera“ najčešće uvlačili čitavu lokalnu zajednicu, koja se zatim neretko delila na srpsku i muslimansku stranu. Tako je u Kamenici krajem 1960. izbio žestok sukob na nacionalnoj osnovi između sekretara OO SK Kamenica Salke Čavkušića i lokalnog učitelja Duška Antića, za koji se veoma brzo zainteresovala čitava lokalna zajednica. Ne samo što su lokalni Srbi iz Zemljica stali na stranu učitelja, a lokalni Muslimani iz Kamenice na stranu Čavkušića, nego su se i lokalni komunisti podelili prema nacionalnoj pripadnosti. Tek je intervencijom OK SK i lokalnih organa vlasti stvar rešena proterivanjem učitelja i smenom Čavkušića sa mesta sekretara.<sup>95</sup>

U Foči su u drugoj polovini 1961. izbila dva sukoba na nacionalnoj osnovi u kojima su akteri bili ugledni dugogodišnji članovi SKJ. U Domu zdravlja u Foči je izbio sukob između upravnika dr Strainovića i sekretara Hilma Šahovića, inače istaknutih članova SKJ, koji su jedan drugog mesecima optuživali za velikosrpsku odnosno antisrpsku politiku. Sukob je kulminirao svađom oko toga da li će natpis Dom zdravlja biti napisan na ćirilici ili latinici, nakon čega je postao predmet velike pažnje stanovnika Foče.<sup>96</sup> Tek što je OK SK u Foči uspeo da ugasi ovaj požar, izbio je u gradu još jedan sukob na nacionalnoj osnovi. Medicinski radnik Doma zdravlja u Foči Faruk Muftić se sukobio sa šefom i zamenikom šefa stanice milicije u Foči Božom Trkuljom i Đokom Gogićem. Iako se radilo o članovima SKJ „sa prilično dugim stažom“, sukob je dobio ozbiljne razmere. Pored suđenja, u sukob se umešala gotovo čitava fočanska komuna, podržavajući jednu ili drugu stranu shodno nacionalnoj pripadnosti. Iako se sukob preneo na građanstvo, sva trojica su bila kažnjena samo partijskim ukorom, i ostali su članovi SKJ.<sup>97</sup> Interesantno je da niko od uglednijih gradskih komunista u Foči nije bio zbog ovih šovinističkih ispada isključen iz SKJ, na šta je mogao uticati partijski položaj, odnosno društveni ugled koji su uživali, ali i klijentelizam.

---

<sup>95</sup> ARS – PJE, SK SK Goražde, 15, Analiza rada osnovnih organizacija, 5.12.1960.

<sup>96</sup> ABiH, CK SK BiH, 37, Analiza o međunacionalnim odnosima, jul 1962.

<sup>97</sup> Isto.

Ideološka komisija CK SK BiH je početkom 1960-ih registrovala porast šovinizma u društvu u skoro svim krajevima BiH, kao i to da su komunisti bili ili „pasivni posmatrači“ ili čak „nosioci šovinstičkih ispada“.<sup>98</sup> Više partijske instance su smatrale da je razlog tolerantnog odnosa članstva prema šovinizmu ležao pre svega u lošem ideološkom radu partijskih komiteta sa svojim članstvom kada su u pitanju bili međunacionalni odnosi, ali i u konzervativizmu sredine u kojoj su komunisti živeli. U cilju suzbijanja šovinizma kod članova SKJ početkom 1960-ih je opštinskim komitetima predloženo nekoliko mera. Pre svega, u opštinama su za članove SKJ trebali da se organizuju kursevi o međunacionalnim odnosima, zatim da se pri ideološkim komisijama OK SK formiraju posebne grupe ljude koje će pratiti međunacionalne odnose, kako kod stanovništva tako i kod komunista, i trebalo je da OK SK u svojim sredinama povedu više računa o ravnomernoj nacionalnoj zastupljenosti kadra.<sup>99</sup>

### **Zaključak**

Komunisti goraždanskog sreza su dugo godina posle rata teško napuštali ukorenjene patrijarhalne odnose i tradicionalno-konzervativna shvatanja sredine iz koje su potekli. Iako se KPJ/SKJ deklarirala za radničku i revolucionarnu partiju, ona na prostoru goraždanskog sreza to nije uspeła da postane ni dvadeset godina posle rata. Isprva dominantno seljačka, a kasnije većinom službeničko-birokratska, bez kadra koji je stasao u ratu i imao iskustva borbe za ideale koje je proklamovala, KPJ/SKJ je na ovom prostoru usled želje za omasovljavanjem uglavnom bila partija koja je ideološki u velikoj meri odudarala od programa i statuta organizacije koju je predstavljala. Sklonost ili u najmanju ruku indiferentnost prema religioznosti, šovinizmu i tradicionalizmu, je bila jedna od odlika velikog dela partijskog kadra na goraždanskom srezu tokom 1950-ih i početkom 1960-ih godina.

Iako je SKJ u periodu 1953-1955. pokušala da pročisti kadar i iz partije odstrani članove koji su bili skloni ovim „nesocijalističkim pojavama“, pokušaj se skoro završio slomom lokalne organizacije

---

<sup>98</sup> ABiH, CK SK BiH, 37, Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, 10.4.1962.

<sup>99</sup> ABiH, CK SK BiH, 36, O nekim problemima međunacionalnih odnosa, 24.11.1962.



i potpunim brojnim sunovratom članstva, posebno onog na selu. Usled porazne statistike i potrebe za brojnijom partijskom strukturom i kadrom koji bi objašnjavao, usmeravao i sporovodio odluke vlasti i SKJ na prostoru jugoistočne Bosne, partija se nakon 1956. uglavnom odlučila za kompromis i u velikoj meri kod članstva tolerisala pojave nespojive sa marksizmom-lenjinizmom, kao što su religioznost i šovinizam, pravdajući ove pojave zaostalošću sredine koja ih okružuje i niskim ideološkim obrazovanjem članstva. Iako je partija nakon 1956. ublažila kaznenu politiku prema članovima sklonim religiji i tradiciji i pokušala na njih da deluje ideološko-političkim i obrazovnim uzdizanjem članstva, komunisti na periferiji su se teško oslobađali religioznih običaja. Iskrena religioznost se mešala sa tradicionalnim običajima, a uticaju tradicionalno-konzervativno-patrijarhalne sredine se teško odupirala većina lokalnih komunista.

Pored religioznosti, partijsko članstvo je neretko bilo akter šovinističkih incidenata, koji su se pojavljivali u raznim oblicima i mestima, a koji su za stanovništvo jugoistočne Bosne krajem 1950-ih i početkom 1960-ih bili skoro svakodnevna pojava. U atmosferi latentne etničke napetosti, sa skoro svakodnevnim etnički motivisanim incidentima, uz sveže sećanje na ratne zločine i neoficijalno „privatno“ sećanje u krugu porodice koje je međuetničku mržnju hranilo, i komunisti su često bili deo međuetničkih nesuglasica. Iako nosioci, pobornici i promoteri bratstva i jedinstva, komunisti gorazdanskog sreza se često nisu mogli distancirati od etnički motivisanih incidenata, a u nekim slučajevima su postajali i glavni akteri i nosioci šovinizma, iskazujući neprijateljstvo i mržnju prema sugrađanima, pa i svojim partijskim drugovima suprotne vere. Šovinizam komunista se manifestovao kroz vređanja, provokacije, incidente, zapošljavanje „svojih“, dobijajući u gradovima često epilog u sudskim sporovima, a u selima završavajući se neretko tučama. Iako su akteri ovih incidenata bili uglavnom mlađi komunisti na selu, šovinizam je bio neretko prisutan i kod komunista u gradu koji su zauzimali značajne društvene položaje u lokalnoj zajednici i uživali ugled među stanovništvom.

## Bibliografija

### Izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH)
- Arhiv Republike Srpske, Područna jedinica Foča (ARS – PJF), Sreski komitet Saveza komunista Goražde (SK SK Goražde)
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga IX*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954.

### Literatura

- Bećirović, Denis, „Iskorjenjivanje religioznih uvjerenja i aktivnosti unutar članstva KPJ/SKJ od 1945. do 1958. godine“, *Historijska traganja*, 4, 2009, 115-126.
- Bećirović, Denis, „Normativni okvir i stvarni položaj islamske zajednice u Bosni i Hercegovini tokom prve decenije nakon završetka Drugog svetskog rata“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju 1*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 239-256.
- Bergholz, Max, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016.
- Branković, Tomislav, „Savez komunista Jugoslavije i religija sa osvrtom na zakonsku regulativu i praksu“, *Politikologija religije*, 2, 2007, 81-96.
- Dobrivojević, Ivana, „Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955.“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova 2*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 7-26.
- Duranović, Amir, *Islamska zajednica u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
- Duranović, Amir, „Na kraju decenije: Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini 1960. godine“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju 1*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 257-272.
- Fuček, Marko, „Konsolidacija jugoslavenkog socijalizma kroz ideološke aparate države“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014, 515-534.
- Jandrić, Berislav, „Obrazovanje kadrova KPH 1945-1949. godine“, *Povijesni prilozi*, 9, 1990, 195-259.
- Jandrić, Berislav, „Pojave i oblici kažnjavanja članstva Komunističke partije Hrvatske (1945.-1952.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 24, 1992, 135-174.

- Kac, Vera, „Numerički pokazatelji strukture partijskog članstva u Bosni i Hercegovini 1945 – 1953, *Prilozi*, 23, 1987, 193-209.
- Kac, Vera, „Osnovna obilježja socijalne strukture članova KPJ/SKJ u Bosni i Hercegovini 1945/1953.“, *Prilozi*, 22, 1985, 177-196.
- Kamberović, Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2000.
- Perazić, Stanko, „Komunistička partija, odnosno Savez komunista Bosne i Hercegovine u periodu uvođenja i afirmacije radničkog samoupravljanja (1950-1964)“, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knjiga 2*, ur. Zdravko Antičić i dr., Oslobođenje, Sarajevo, 1990, 97-178.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988.
- Radić, Radmila, *Država i verske zajednice: 1945-1970, I i II*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
- Radulović, Lidija, „Bog kao privatna stvar: kultura sećanja i religijski život u vreme socijalizma“, *Etnoantropološki problemi*, 9, 1, 2014, 35-48.
- Šoljević, Saša, *Položaj Srpske Pravoslavne Crkve u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (1945-1975)*, Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sveti Vasilije Ostroški“, Foča, 2015.
- Trogrlić, Stipan, „Represija jugoslavenskog komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi u Istri (1945.-1947.)“, *Croatica Christina periodica*, 65, 2010, 135-160.

### Sažetak

Komunistička partija Jugoslavije je nakon pobeđe u ratu i socijalističke revolucije proklamovala nove vrednosti, a „ostatke prošlosti“ označavala kao „dekadentne“ i „antisocijalističke“. Ipak, u ekonomski i kulturno zaostalijim krajevima zemlje, posebno u onim koji nisu bili naklonjeni partizanskom pokretu u toku rata, proces izgradnje „novog čoveka“ i ideološka matrica koja je uspostavljena u centru se teško probijala ka periferiji. Čest nedostatak „ratnih“ komunista te ratom i zločinima snažno opterećeni međuetnički odnosi u mnogim, naročito brdsko-planinskim krajevima istočne Bosne, stavili su socijalistički preobražaj na probu, a domaće komuniste postavili između nedovoljne marksističke obrazovanosti i ukorenjenog ruralnog tradicionalizma i konzervativizma. To se posebno osećalo na periferiji, gde su ideološki rad i obrazovanost bili minimalni, ideološki izgrađen kadar retkost, a tradicionalizam najukorenjeniji. Na osnovu građe opštinskih i sreskih komiteta sreza Goražde i dokumenata Centralnog komiteta

Saveza komunista Bosne i Hercegovine nastalih tokom 1950-ih i 1960-ih u radu prikazujemo najpre stepen i način ideološke i opšte obrazovanosti komunista na lokalnom nivou, a zatim odnos lokalnih komunista prema tradicionalnim i religijskim vrednostima, analizirajući u kolikoj meri su „šovinizam“, „religioznost“ i „konzervativizam“ bili prisutni kod članova partije tokom 1950-ih i početkom 1960-ih godina.



# Koncept socijalizma u sovjetskom i jugoslavenskom udžbeniku političke ekonomije

DIMITRIJE BIRAČ

Kada se spominje socijalistička Jugoslavija (SFRJ) ili Sovjetski Savez (SSSR) često su prisutni pojmovi „socijalistička država“, „socijalističko društvo“, „komunistička država“, „komunističko društvo“, to jest prisutno je navođenje razdoblja koje je u Jugoslaviji trajalo od 1945. do 1991, a u SSSR-u od 1917. do 1991. godine. Česti je označitelj „socijalizam“ i/ili „komunizam“. Ukoliko se želi biti precizniji, onda se koriste i pojmovi „samoupravni socijalizam“, „državni socijalizam“, „tržišni socijalizam“, itd.

U pojmovnoj sferi, koja bi trebala dati neke odgovore kroz analize ili barem opis prošlih događaja 20. stoljeća u Europi, vlada prava zbrka. Ovaj će rad pokušati pridonijeti njezinom razjašnjenju obuhvaćajući, između ostalih, i pojam „socijalizam“. Pokušat će se olakšati razumijevanje pojma socijalizam i prikazati u kakvoj je relaciji prema „realnome socijalizmu“ ili „realno postojećemu socijalizmu“ koji su također neki od često korištenih pojmova, ali i u kakvome je odnosu prema pojmu „prijelaznoga razdoblja“. Definicija socijalizma kao prijelaznoga razdoblja koja se mogla naći u gotovo svakome jugoslavenskom i sovjetskom udžbeniku političke ekonomije može govoriti puno, ali i gotovo ništa, ovisno o teorijskome okviru. Iako ovaj pojmovni spor naizgled pripada teorijskoj sferi, on se zapravo kreće i u ideološkoj sferi te posjeduje politički potencijal.

Pojmovno bi se pitanje socijalizma trebalo razriješiti, i to iz nekoliko razloga. Prvo, važno je revidirati marksističku teoriju i ukazati na određene pogrešne zaključke i analize. Drugo, važno je utjecati na društveno angažiranu teoriju kako se ne bi ponavljale stare greške i zablude u slučaju da ona ponovno utječe na društvene promjene. Konačno, važno je znanstvenom analizom pokazati koje su to zajedničke osobine samoga prijelaznog razdoblja, a koje su bile specifične povijesnim procesima koji su se odvijali u nerazvijenim zemljama na kapitalističkoj periferiji.

U samome radu nije moguće obraditi sve navedeno, pa on zato teži potaknuti daljnje analize, rješavanje spomenutih problema, ali i osnovnoga istraživačkog pitanja, tj. kako je socijalizam bio pojmljen u akademskim krugovima jugoslavenske i sovjetske ideološke sfere te u kakvom je odnosu bio prema pojmu prijelaznoga razdoblja? Imajući na umu kompleksnost ovoga pitanja zbog definicija jugoslavenske i sovjetske škole socijalizma kao prijelaznoga razdoblja, u članku je analizirano kako je u političko-ekonomskoj znanosti, prikazanoj kroz udžbenike političke ekonomije, tretiran pojam socijalizam. Pritom se ne ulazi u analizu strukturnih proturječnosti u političkoj i ekonomskoj sferi koja je činila postojeći kontekst.

Jedna je od teza ovoga rada da se u Jugoslaviji i SSSR-u socijalizam pogrešno definirao što je ostavilo određene posljedice. Iz pozicije marksističke teorije nije bilo moguće razumjeti zašto u socijalizmu radnik nema slobodu političkoga organiziranja izvan partije ili je siromašniji od svojega kolege na Zapadu. Nije bilo moguće razumjeti ni zašto je u socijalizmu potrebna državna represija, zašto i dalje postoje klase, zašto i dalje postoje robe, a ne samo proizvodi, zašto i dalje postoji nejednakost, itd. Situaciju je dodatno zakomplicirala činjenica da je SSSR daleko više napredovao u pojmovnoj pomutnji jer je 1936. već proglasio ulazak u socijalizam, da bi u drugoj polovici 20. stoljeća najavljivao skori ulazak u komunizam dok su istovremeno rasli nezaposlenost i nejednakost. S druge strane, Jugoslavija je u odnosu na SSSR napredovala u sferi političkoga djelovanja na tzv. odumiranju države kao jednome od bitnih procesa socijalizma kroz uvođenje ne samo društvenog vlasništva nego i samoupravljanja u neekonomskoj sferi. Međutim, ni u SSSR-u ni u Jugoslaviji zapravo nije zaživio socijalizam iako su tadašnji sustavi bili okarakterizirani kao socijalistički.

U fokusu je ovoga rada način na koji je tretiran pojam socijalizam u jugoslavenskome i sovjetskom udžbeniku političke ekonomije (socijalizma) i što je njime obuhvaćeno. Druga je teza da su jugoslavensko i sovjetsko društvo bila tranzicijska društva *prema* socijalizmu što znači da se nisu kretala od kapitalizma prema komunizmu kako je to tumačeno pod pojmom socijalizma, nego su tek stupili na taj put ostvarivši političke pretpostavke za izgradnju preduvjeta za socijalizam. U stvarnosti nikada nisu ostvarila socijalizam, nego su u suštini bila tranzicijska društva tek s proklamiranim ciljem dostizanja socijalizma što je rezultiralo obnovom kapitalizma nakon njihova neuspjeha.

## Teorijski okvir za analizu pojma „socijalizam“

U analizi političkih pojmova važna je njihova definicija koja kaže da su to jedinice analize političkoga mišljenja, ali i konstitutivni elementi teorija. Njihovi „vanjski oblici“ jesu riječi pa je odnos teorije prema pojmu usporediv s odnosom jezika prema riječi.<sup>1</sup> Teorija (jezik) je njihov organizator, regulator i skup pravila. Konkretnim organiziranjem političkih pojmova na poseban način nastaju ideologije što omogućuje da se političkom borbom utječe na sadržaj koji će neki pojam ispuniti te pod kakvim će se pojmom podvesti određeni sadržaj.<sup>2</sup>

U marksizmu se pojam socijalizam često veže uz važno djelo samoga Karla Marxa, *Kritiku Gotskog programa*, u kojemu Marx, paradoksalno, govori isključivo o komunističkome društvu, odnosno njegovoj nižoj i višoj fazi, ali ne spominje socijalizam.<sup>3</sup> Nižu fazu karakterizira razvoj kapitalističkoga društva, tj. ona „nosi na sebi madeže starog društva iz čije utrobe izlazi“ te u njoj „proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode“, a „individualni radovi ne postoje okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada“. <sup>4</sup> No, ako u ovoj fazi nema zakona vrijednosti ni robne proizvodnje, opet vrijedi princip „buržoaskog prava“ što znači da se dosljednije provodi princip „svakome prema njegovom radu“. <sup>5</sup> Druga ili viša

<sup>1</sup> Freeden, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford University Press, New York, 1994, 48.

<sup>2</sup> Isto, 75.

<sup>3</sup> Ovaj spis predstavlja Marxovu kritiku nacrtu programa koji je nastao na kongresu u Gothi u svibnju 1875, ujedinjenjem Socijaldemokratske radničke partije i Općeg njemačkog radničkog saveza, pod novim imenom Socijalistička radnička partija Njemačke. Marxova kritika iako napisana 1875, objavljena je tek 1891. godine. Vidi Marx, Karl, „Kritika Gotskog programa“, *Odabrana djela klasika marksizma*, ur. Zvonko i Nataša Tkalec, Naprijed, Zagreb, 1973, 227.

<sup>4</sup> Na Bakunjinovo provokativno pitanje ako se proletarijat, dolaskom na vlast, javlja kao organizirana vladajuća klasa – nad kime bi onda on trebao vladati, Marx odgovara: „to znači dok postoje druge klase, posebno kapitalistička, i dok se proletarijat bori sa njom (jer dolaskom proletarijata na vlast još nisu iščezli njegovi neprijatelji i stara organizacija društva), on mora primjenjivati nasilne mjere, otuda mjere vladavine; dok je on sam još klasa, i dok još nisu iščezli ekonomski uvjeti na kojima se zasniva klasna borba i postojanje klase, oni se moraju nasilno otkloniti ili preobraziti, proces njihovog preobražaja mora biti nasilno ubrzan.“ (Marx, Karl, Friedrich Engels, *Dela (Tom 28)*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1979, 514-515). Marx je i politički i ekonomski svjestan prijelaznog karaktera razdoblja socijalističke revolucije.

<sup>5</sup> Marx, Karl, „Kritika Gotskog programa“, 100-102.



faza označava društvo u kojemu bi trebalo nestati „ugnjetaavajuće potčinjenosti individue podjeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada“, a glavni princip je „svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama“.<sup>6</sup>

Spomenuti Marxov rad često se citirao u dijelovima sovjetskih i jugoslavenskih udžbenika političke ekonomije koji su tematizirali socijalizam. Uvijek je bilo intrigantno pitanje postoje li u sovjetskoj ili jugoslavenskom društvu zakon vrijednosti i robna proizvodnja te u kojoj mjeri djeluju, kao i pitanje treba li uopće postojati politička ekonomija ako se politička ekonomija primarno bavi robnom proizvodnjom, itd. Naime, prema Marxu u prvoj fazi komunizma ili u socijalizmu ne postoje ni zakon vrijednosti ni robna proizvodnja. Za njega, postojanje „buržoaskog zakona“ raspodjele nikako ne podrazumijeva robnu proizvodnju ni zakon vrijednosti. Buržoaski zakon označava formalnu jednakost, odnosno „razmjenu ekvivalentnih količina individualnog rada, neposredno prepoznatog kao društveni rad“.<sup>7</sup> Društveni rad postoji jer je razvijeno gospodarstvo organizirano planski i demokratski, pa se njegov društveni karakter ne ogleda *post festum* putem tržišnog mehanizma. Međutim, u prijelaznim društvima poput sovjetskoga, kao i jugoslavenskoga, ne radi se o formalnoj jednakosti, nego o rastućoj formalnoj nejednakosti.<sup>8</sup> Ova nejednakost (na primjer, između birokratskoga sloja društva i radnika) brani se prisilom i razvijenim državnim aparatom što je suprotno tezi o odumiranju države u socijalizmu.<sup>9</sup>

Problem pojmova socijalizma i prijelaznoga razdoblja započeo je perspektivom socijalističke revolucije i raspravama unutar ruskoga marksizma, da bi dosegnuo viši nivo izbijanjem ruske revolucije 1905, a potom i vrhunac s revolucijom 1917. i postrevolucionarnim razdobljem.<sup>10</sup> U tih četvrt stoljeća, od 1905. do 1930. i u velikoj mjeri za vrijeme konsolidacije Staljinove vlasti, dogodila se pozitivna revizija Marxove misli o socijalizmu i socijalističkoj revoluciji, a

<sup>6</sup> Isto, 102.

<sup>7</sup> Isto, 100-101.

<sup>8</sup> Mandel, Ernest, „Bureaucracy and Commodity Production: The theoretical bases of a Marxist interpretation of the USSR (1987)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1987/04/bur-cp.htm>, 25.5.2020.

<sup>9</sup> Trocki, Lav, *Izdana revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1973, 47.

<sup>10</sup> Samary, Catherine, *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*, Založba Cf, Ljubljana, 2017, 38-40.

potom negativna (krivotvorena) revizija ove već revidirane verzije od strane ruskih marksista. Ovime je uglavnom određena dinamika pojmova socijalizam i prijelazno razdoblje, kao i njihov sadržaj.

Prema Marxu, socijalistička revolucija, a nakon nje i izgradnja socijalizma, na dnevnome su redu samo u razvijenim kapitalističkim zemljama. Međutim, kao što je poznato, socijalistička revolucija dogodila se u nerazvijenim zemljama, prvo u SSSR-u, a onda i u Jugoslaviji. Ovakav razvoj situacije zapravo nije bio iznenađujući za dio ruskih marksista, posebno ne za boljševike. Lav Trocki je u članku „Tri koncepcije Ruske revolucije“ (1939.) iznio svoje viđenje idejnoga razvoja ruskoga marksizma na temu (potencijala) socijalističke revolucije u Rusiji.<sup>11</sup> U njemu je naveo Plehanovljeve, Lenjinove i vlastite poglede. Lenjin je smatrao da je nakon neuspjele revolucije 1905. i dalje na dnevnome redu bila buržoasko-demokratska revolucija te da je jedini mogući savez bio onaj između radnika i seljaka. Otuda njegova formula demokratske diktature proletarijata i seljaštva jer je smatrao da je ruska buržoazija bila nesposobna provesti vlastitu revoluciju do kraja. Borba za socijalističku revoluciju, prema Lenjinu, ne bi trebala trajati desetljećima jer bi pobjeda ruske revolucije pružila snažan poticaj za socijalističke revolucije na Zapadu. Potonje bi ne samo štitile Rusiju od opasnosti restauracije staroga režima, nego i omogućile ruskome proletarijatu da dosegne osvajanje vlasti u relativno kratkome povijesnom intervalu. S druge strane, Trocki je držao da je potpuna pobjeda demokratske revolucije u Rusiji bila zamisliva samo u obliku diktature proletarijata koja se oslanja na seljaštvo. Ona bi na dnevni red neizbježno stavila ne samo demokratske nego i socijalističke zadatke, dok bi istovremeno pružila snažan impuls internacionalnoj socijalističkoj revoluciji. Po njemu, samo bi pobjeda proletarijata na Zapadu zaštitila Rusiju od buržoaske restauracije te joj osigurala mogućnost dovršenja socijalističke izgradnje.<sup>12</sup> Do slične je pozicije samostalno došao i Lenjin te joj u proljeće 1917. dao političko-literarni izraz u čuvenim *Aprilskim tezama*.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Trotsky, Leon, „Three Conceptions of the Russian Revolution (1939)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1939/xx/3concepts.htm>, 21.3.2020.

<sup>12</sup> Trotsky, Leon, „Three Conceptions of the Russian Revolution (1939)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1939/xx/3concepts.htm>, 21.3.2020.

<sup>13</sup> Ne samo to, nego je i nakon revolucije naglašavao da u Rusiji ne postoji socijalizam, a posebno ne komunizam. Krajem 1918. kaže da je „upravo prijelaz od kapitalizma k

Prema tome, boljševičkome rukovodstvu na čelu s Lenjinom i Trockim od samoga je početka bilo jasno da ne izgrađuje socijalizam jer se revolucija odvijala u nerazvijenoj zemlji. Također, razumjeli su da se nalaze u razdoblju koje više nije kapitalizam, ali zasigurno još nije ni socijalizam, to jest da se nalaze u prijelaznome razdoblju prema socijalizmu koje će biti uspješno prevladano jedino uz širenje revolucije na razvijene kapitalističke zemlje. Tadašnja je sovjetska politika znala da rušenje kapitalizma ne znači automatski i razvoj socijalizma, već da se njime ostvaruju isključivo političke pretpostavke koje bi omogućile početnu izgradnju socijalizma.<sup>14</sup> Međutim, postavlja se pitanje zašto je uopće bila potrebna revolucija u Rusiji. Prema Trockom, „Rusija nije ušla u proletersku revoluciju zato što je njezina privreda bila najzrelija za socijalistički preobražaj, nego zato jer se ta privreda više nije mogla razvijati na kapitalističkim temeljima“.<sup>15</sup>

Posljedice ovih okolnosti detaljno su analizirane u tzv. industrijalizacijskoj debati koja se odvijala sredinom 1920-ih u SSSR-u, a koju su obilježili partijski ekonomisti i pripadnici različitih lijevih i desnih frakcija partije, Jevgenij Preobraženski i Nikolaj Buharin.<sup>16</sup> Bila je to politička i ekonomska rasprava o izgradnji uvjeta (temelja) za ostvarivanje socijalizma na koju su bitno utjecala dva pojma – socijalizam u jednoj zemlji i prijelazno razdoblje. Ideju socijalizma u jednoj zemlji prvi je u to vrijeme artikulirao Buharin, a prihvatio i prilagodio Staljin. Njezine nedostatke je s druge strane prikazao

---

socijalizmu (taj) koji nam daje pravo i osnovu da se nazivamo Socijalističkom Republikom Sovjeta“, pa dalje: „čini se da još nije bilo čovjeka koji bi, baveći se pitanjem ekonomike Rusije, negirao prijelazni karakter te ekonomike. Nijedan komunista nije, čini se, negirao ni to da izraz Socijalistička Sovjetska Republika znači odlučnost sovjetske vlasti da ostvari prijelaz k socijalizmu, a nipošto priznanje novog ekonomskog poretka socijalističkim.“ Lenin, Vladimir, „‘Left-Wing’ Childishness and the Petty-Bourgeois Mentality (1918)“, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/may/09.htm>, 3, 2002, 12.12.2019.

<sup>14</sup> Kako je pisao Engels, „proleterskom revolucijom [...] oslobađa sredstva za proizvodnju njihovog dotadašnjeg kapitalističkog karaktera [...]. Društvena proizvodnja po unaprijed utvrđenom planu postaje sad moguća.“ Marx, Karl, „Kritika Gotskog programa“, 216.

<sup>15</sup> Trocki, *Izdana revolucija*, 9. U jednome trenutku, doduše, u boljševičkome su vodstvu bili uvjereni da je zaista moguće bez većih potresa ostvariti prijelaz u komunizam. Međutim, bila je to zabluda ratnoga komunizma koju su Lenin i Trocki kasnije ne samo priznali, nego i jasno naglašavali kao iskustvo na temelju kojega treba učiti. Isto, 21-30.

<sup>16</sup> Vidi Erlich, Alexander, *The Soviet Industrialization Debate, 1924-1928*, Harvard University Press, Cambridge, 1960; Birač, Dimitrije, „Sovjetska industrijalizacijska debata: sukob Preobraženski-Buharin“, *Ekonomski pregled* (u najavi), 2021.

Trocki smatrajući da se ona svodi na „prilično jalovu i povijesti tuđu koncepciju prema kojoj prirodna bogatstva omogućuju SSSR-u izgraditi socijalizam u svojim zemljopisnim granicama“. <sup>17</sup> Po njemu, budući da već kapitalizam teži širenju izvan nacionalnih okvira što se potvrđuje kroz globalizaciju, nemoguće je očekivati da socijalizam, koji predstavlja višu razinu od kapitalizma u svakome smislu, ostane ograničen nacionalnim granicama. Postavljajući daljnju dijagnozu, Trocki pojašnjava da:

„političke i pravne norme koje je postavila revolucija, s jedne strane, imaju povoljan utjecaj na zaostalu privredu, dok, s druge strane, trpe od djelovanja zaostale sredine koja ih koči. Što će SSSR ostati dulje okružen kapitalizmom, to će biti dublja degeneracija njegovih socijalnih tkiva. Ako se izolacija produlji na neodređeno vrijeme, nužno će doći do obnove kapitalizma, a ne do ostvarenja nacionalnog komunizma.“ <sup>18</sup>

Drugi ključni pojam – prijelazno razdoblje – označava razdoblje izgradnje političkih i ekonomskih preduvjeta u kojemu više ne djeluje kapitalizam, ali djeluju (pro)kapitalističke tendencije najviše izražene u sitnoj robnoj proizvodnji. Socijalizam još ne postoji, ali djeluju tendencije koje bi se mogle nazvati protosocijalističkim. Trocki je, uz Preobraženskog, bio glavni zagovaratelj ovih ideja te uvelike i začetnik analize prijelaznoga razdoblja u SSSR-u koja za polazišnu točku nema pretpostavku o automatskoj egzistenciji socijalizma. Njegova definicija prijelaznog razdoblja iz 1936. primjenjiva je i na jugoslavensko društvo:

„SSSR je prijelazno društvo između kapitalizma i socijalizma koje obilježavaju ove značajke: a) proizvodne snage su još nedovoljne da državnom vlasništvu dadu socijalistički značaj, b) sklonost prvotnoj akumulaciji, koja je nastala iz potrebe, izbija iz svih pora planske ekonomije, c) socijalna diferencijacija provodi se na temelju normi o raspodjeli koje su buržoaskog značaja, d) osim toga što polako poboljšava položaj radnika, privredni razvoj pridonosi brzom stvaranju povlaštenog sloja, e) iskorištavajući socijalne suprotnosti, birokracija je postala nekontrolirana kasta tuđa socijalizmu, f) socijalna revolucija, koju je kasta izdala, živi još u odnosima vlasništva i u

---

<sup>17</sup> Vidi Trocki, *Izdana revolucija*, 223-230.

<sup>18</sup> Isto, 230.

svijesti radnika, g) evolucija nagomilanih suprotnosti može dovesti do socijalizma, ali isto tako vratiti društvo u kapitalizam, h) kontra-revolucija za obnovu kapitalizma morat će slomiti otpor radnika, i) radnici će na svom putu u socijalizam morati srušiti birokraciju. Pitanje će se konačno riješiti borbom dviju živih snaga na nacionalnom i internacionalnom terenu.“<sup>19</sup>

Povjesničarka Catherine Samary tvrdi da su njegove osnovne postavke važeće iako je Trocki predviđao razrješenje ove borbe u kratkome roku, to jest iako nije očekivao da će ovo nestabilno razdoblje SSSR-a trajati dugo, a zasigurno ne još pola stoljeća. Pred sovjetskim društvom bile su sljedeće alternative: socijalistička, antibirokratska revolucija ili kapitalistička obnova.<sup>20</sup> Inače, teorijski okvir Trockoga, kao bitan doprinos marksizmu u kontekstu kritike „realno postojećih socijalizama“, može uvelike pomoći pri daljnjoj analizi. Vrlo je važan njegov polazišni stav kako ne može iznositi dovršenu definiciju o nedovršenome procesu, već je nužno fokusirati se na „mijene pojave“, istaknuti „njezine progresivne i reakcionarne tendencije“, otkriti „njihovo uzajamno djelovanje“ te predvidjeti „razne varijante daljnjeg razvoja“.<sup>21</sup> Polazišni stav Trockoga ima uporište u ključnoj osobini promatranoga procesa, to jest njegovoj nedovršenosti. U tome je smislu dosljedan njegov zaključak da su zakonitosti prijelaznoga razdoblja različite kako od onih u kapitalizmu tako i od onih u budućemu socijalizmu.<sup>22</sup>

Proglašenje socijalizma od strane sovjetske birokracije Trocki je nazvao „kriminalnim birokratskim šarlatanstvom“ ističući da „temelji socijalističke izgradnje“ zapravo označavaju samo i jedino političke i pravne pretpostavke za socijalističku transformaciju, i ništa više od toga.<sup>23</sup> Postavlja se stoga pitanje čiji je socijalizam onaj pravi, odnosno, odnosi li se prijelazno razdoblje na razdoblje od kapitalizma prema socijalizmu ili od kapitalizma prema komunizmu? No, moglo

---

<sup>19</sup> Isto, 196.

<sup>20</sup> Samary, Catherine, „Mandel's Views on the Transition to Socialism (1997)“, *Europe Solidaire Sans Frontières*, <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article2807>, 15.6.2020.

<sup>21</sup> Isto.

<sup>22</sup> Trotsky, Leon, „The Soviet Economy in Danger (1932)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1932/10/sovecon.htm>, 6.5.2020.

<sup>23</sup> Trotsky, Leon, „The Foundations of Socialism (1932)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1932/xx/foundations.htm>, 12.5.2020.

bi se zaključiti da su oba odgovora točna. Kao što je točno da je socijalizam prijelazno razdoblje od kapitalizma prema komunizmu, tako je točno i da su se jugoslavenska i sovjetska društva nalazila u prijelaznome razdoblju. Međutim, suština je u tome što se u njihovome slučaju radilo o prijelaznome razdoblju *prema socijalizmu*. Ekonomist Ernest Mandel ističe:

„jasno je da ne postoji ni socijalističko ni komunističko društvo. Moguće je samo govoriti minimalno o ‘realno postojećem socijalizmu’ i to tek pomoću ‘redukcionističke’ definicije socijalističkog društva, koje se tada izjednačuje s prevladavajućom razinom nacionaliziranog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i centralnog ekonomskog planiranja. A to je očigledno potpuno različita definicija socijalizma u odnosu na klasični marksizam.“<sup>24</sup>

Kao što će analizirani primjeri pokazati, sovjetski i jugoslavenski udžbenici političke ekonomije (socijalizma) tvrdili su suprotno. Za analizu su odabrani jer su napisani u istome vremenskom odmaku od ruske, odnosno jugoslavenske revolucije, u prosjeku 36 godina kasnije. Iako je jugoslavensko društvo ipak imalo veći stupanj radničke demokracije, činjenica je da su oba udžbenika političke ekonomije o kojima je riječ publicirana uoči i nakon smrti Staljina, odnosno Tita. Nadalje, u slučaju sovjetskoga udžbenika radi se u skupini autora, dok je kod jugoslavenskoga udžbenika riječ o jednome autoru, ali u čijoj su izradi sudjelovali i vrlo značajni jugoslavenski ekonomisti Adolf Dragičević, Ivo Perišin i Vladimir Stipetić. Uz to, za analizu su uzeti u obzir i knjiga *Politička ekonomija socijalizma* Branka Horvata (Zagreb, 1984.) te udžbenik *Politička ekonomija socijalizma* urednika Žarka Bulajića i Ivana Maksimovića (Beograd, 1966.). Iako je fokus na udžbeniku iz 1980. referiranje na spomenuta djela ima za cilj ukazati da su se, neovisno o proteklome vremenu i varijetetu udžbenika na temu političke ekonomije (socijalizma), u jugoslavenskoj akademskoj zajednici pojmovi socijalizma i socijalističke izgradnje obrađivali dosljedno, bez drastičnih revizija u odnosu na sovjetsku školu. Horvat je bio kandidat za Nobelovu nagradu iz ekonomije, a njegova poznata knjiga prvo je napisana i tiskana u SAD-u, dok je spomenuti beogradski udžbenik pisan za potrebe kadrova političke

<sup>24</sup> Mandel Ernest, „Communism (1990)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/19xx/xx/communism.htm>, 17.2.2020.

škole. Konačno, valja naglasiti da se u ovome radu ne govori o pojmovnome sadržaju i analizi jugoslavenske stvarnosti jer se bitno razlikuje od sovjetskoga društva, nego o pojmovima i što se *pod ovim pojmovima mislilo u odnosu* na „klasični marksizam“.

### **Pojam socijalizma u sovjetskom udžbeniku** *Politička ekonomija*

U fokusu su analize dijelovi sovjetskoga udžbenika političke ekonomije koji tematiziraju socijalizam kao prijelazno razdoblje. Radi se o najpoznatijemu udžbeniku *Politička ekonomija* čija je izrada započela 1939, da bi ga 1954. izdao Ekonomski institut Akademije znanosti SSSR-a.<sup>25</sup> Kao jedan od „najvažnijih dokumenata izdanih od sovjetskog režima“ okupio je sve najvažnije sovjetske ekonomiste.<sup>26</sup> Za udžbenik je bio presudan utjecaj Staljina koji ga je nadgledao i recenzirao, kao i njegovih ekonomskih pogleda izraženih u djelu „Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u“ (1951.) napisanom upravo u okviru rasprava povodom nastajanja udžbenika.<sup>27</sup> Iako je nakon 20. kongresa Komunističke partije Sovjetskoga saveza održanoga 1956. počelo suzbijanje Staljinova kulta, pa su u drugom (1955.) i trećem izdanju (1956.) udžbenika neke formulacije i teorije već bile zastarjele, suština udžbenika ostala je ista zajedno s pogledom na socijalizam i na socijalističku izgradnju te odnosom prema pojmu prijelaznoga razdoblja.<sup>28</sup>

Sovjetski udžbenik političke ekonomije sastoji se od tri cjeline (pretkapitalistički načini proizvodnje, kapitalistički način proizvodnje i socijalistički način proizvodnje) i zaključka. Od sveukupno 43 poglavlja za analizu su najznačajnija ona koja obrađuju „tranzicijsko

<sup>25</sup> Political Economy: A Textbook issued by the Economics Institute of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/pe/index.htm#INTRODUCTION>, 3.3.2020.

<sup>26</sup> Intelligence Memorandum, Review of the New Soviet Textbook on Political Economy, CIA/RR IM-407, 25 February 1955 (Release as Sanitized 1999), Office of Research and Reports: 5. [https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC\\_0000497768.pdf](https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000497768.pdf), 5.1.2020.

<sup>27</sup> Stalin, J.V. „Economic problems of Socialism in the USSR (1951)“, <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1951/economic-problems/index.htm>, 5.12.2020.

<sup>28</sup> Surányi-Unger, Theo, „Metamorphoses of the Soviet Textbook on Economics“, *The American Economic Review*, 5, 46, 1956, 937-946.

razdoblje od kapitalizma prema socijalizmu“, zatim „socijalistički ekonomski sustav“ i „izgradnju socijalizma u zemljama narodne demokracije“. <sup>29</sup>

Sovjetski autori polaze od toga da prijelazno razdoblje od kapitalizma prema socijalizmu započinje uspostavom radničke vlasti nakon socijalističke revolucije, a završava izgradnjom socijalizma, odnosno prvom fazom komunističkoga društva. Naglasak je pritom na poznatoj Marxovoj misli „da periodu između kapitalističkog i komunističkog društva [...] korespondira politički prijelazni period, u kojem država nije ništa drugo nego revolucionarna diktatura proletarijata“. <sup>30</sup> Uz ovu tvrdnju, autori udžbenika razvijaju još dvije tvrdnje pomažući se svrsi prilagođenim citatima Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Jedna je da u prijelaznome razdoblju između kapitalizma i socijalizma postoji podrazdoblje koje čini „određenu historijsku epohu unutar koje se odvija izgradnja socijalističke ekonomije i radikalna rekonstrukcija svih društvenih odnosa“. <sup>31</sup> Posljednja je tvrdnja da „prijelazno razdoblje završava s izgradnjom socijalizma“, odnosno da su za vrijeme njegova trajanja „ukinuti kapitalistički temelji, a osigurana je nova socijalistička baza s razvitkom proizvodnih snaga nužnih za pobjedu socijalizma“. <sup>32</sup>

Ovako su postavljene tvrdnje zanimljive jer u manjem dijelu sadrže reviziju Marxa, a u većemu apologiju postojećega sustava. Točnije, nisu slučajno nerazumljive na prvi pogled. Pozitivna se revizija Marxa, između ostaloga, očituje u postavljanju prijelaznoga razdoblja između kapitalizma i socijalizma, a ne između kapitalizma i komunizma kako ga je Marx izvorno analizirao. Ostatak sadržaja je višestruko problematičan. Za početak, u udžbeniku se tvrdi da je diktatura proletarijata prijelazno razdoblje prema socijalizmu, ali i prema komunizmu, što je zbunjujuće jer u socijalizmu država (koja nosi karakter diktature proletarijata) mora odumrijeti. Drugo, udžbenik pojednostavljeno izjednačuje prijelazno razdoblje s početkom socijalističke izgradnje. Međutim, u sovjetskome, a kasnije i jugoslavenskome slučaju, radilo se

---

<sup>29</sup> Ako drugačije nije navedeno, svi navodi su iz istog izvora. *Political Economy: A Textbook* issued by the Economics Institute of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., Part III: *The Socialist Mode of Production*, <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/pe/pe-ch23.htm>, 3.3.2020.

<sup>30</sup> Marx, „Kritika Gotskog programa“, 110.

<sup>31</sup> Isto.

<sup>32</sup> Isto.



o početku izgradnje političko-ekonomskih temelja za stvarni početak socijalističke izgradnje. Kao što je tvrdio Trocki, „prava socijalistička izgradnja može započeti tek nakon pobjede proletarijata u najmanje nekoliko naprednih zemalja“.<sup>33</sup> No, sovjetski su autori relativizirali stvari identificirajući socijalističku izgradnju s izgradnjom socijalizma što vodi trećoj tvrdnji koja glasi da se u tome razdoblju odvija više oprečnih procesa: izgradnja socijalizma, ukidanje kapitalističkih temelja, uspostava socijalističkih temelja i uspostava socijalizma. Ovime sovjetski autori impliciraju da se socijalizam podjednako izgrađuje i da je već izgrađen, ovisno o političkim potrebama sovjetske birokracije.

Pojednostavljenje procesa koji su se odvijali izraženo je u sovjetskome udžbeniku tvrdnjom da je razvoj kapitalizma u Rusiji bio dovoljan za pobjedu socijalističke revolucije. Uz to, udžbenik krivotvori Lenjina navodeći da je njegovo „učenje o pobjedi socijalizma u jednoj zemlji bilo od najveće važnosti za izgradnju socijalizma u SSSR-u“.<sup>34</sup> Ovo učenje, kao što smo ranije naveli, popularizirao je Buharin, a iskoristio Staljin.

U udžbeniku dominira narativ da je socijalistička izgradnja „do 1930. značila da je SSSR ušao u razdoblje socijalizma“ koje karakterizira „zaoštavanje klasne borbe“.<sup>35</sup> On se dodatno komplicira tvrdnjom kako ulazak u socijalizam ne označava i završetak tranzicije, već se ona prolongira u daleku budućnost. Problem s jedne strane leži u implikaciji da je jednoj nerazvijenoj zemlji trebalo tek petnaest godina da dostigne socijalizam. S druge strane, tako određeni socijalizam ne znači i odumiranje vrijednosti, novca, klasa i države, kako su taj proces u izvornome obliku shvaćali Marx, Engels i Lenjin.

Ipak, prema Trockom, ako je cilj socijalizma stvaranje besklasnog društva temeljenoga na solidarnosti i zadovoljavanju svih potreba, onda „u tom temeljnom smislu u SSSR-u još nema ni začetka socijalizma“.<sup>36</sup> Preciznije,

<sup>33</sup> Trotsky, Leon, „The Third International After Lenin; I. The Program of the International Revolution or a Program of Socialism in One Country? (Part 3) (1928)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1928/3rd/ti03.htm>, 14.4.2020.

<sup>34</sup> Political Economy, Part III, Chapter XXIII: Main Features of the Transitional Period from Capitalism to Socialism, <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/pe/pech23.htm>, 3.3.2020.

<sup>35</sup> Trotsky, Leon, „The Third International After Lenin (Part 3) (1928)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1928/3rd/ti03.htm>, 14.4.2020.

<sup>36</sup> Trocki, *Izdana revolucija*, 6.

„SSSR naravno nije socijalističko društvo, nego samo socijalistička država, tj. oružje za izgradnju socijalističkog društva; klase ni blizu nisu ukinute; pitanje tko će pobijediti još nije riješeno; mogućnost kapitalističke restauracije nije isključena, nužnost proleterske diktature tako ostaje na snazi“.<sup>37</sup>

Okako je postavljena konstrukcija autorima sovjetskoga udžbenika političke ekonomije omogućila da dalje analiziraju navodni prijelaz SSSR-a prema komunizmu, implementirajući Staljinovo učenje o jačanju države u socijalizmu. Međutim, ispravnije bi bilo tumačiti da se radi o prijelazu (i to tek o primarnoj fazi prijelaza) prema socijalizmu. Njihova se analiza sovjetske stvarnosti ne odvija u skladu s društvenim interesima ili u odnosu na teorije „klasičnog marksizma“ (Mandel), nego u skladu sa zasebnim interesima birokracije. Za sovjetske autore nema dileme – sovjetsko se društvo nakon ulaska u socijalizam kreće prema komunizmu. Točnije, „Sovjetski Savez posjeduje sve nužno da izgradi potpuni komunizam“.<sup>38</sup>

Međutim, taj je prijelaz u teorijskome smislu dvosmislen, te samim time i problematičan. I američka obavještajna agencija CIA je, unutar svoje analize sovjetskoga udžbenika, kritizirala poglavlje koje se bavi pobjedom socijalizma u SSSR-u. Primijetili su manji naglasak na sadašnjosti, što se razlikovalo od Staljinovog vremena kada su se sovjetski autori o sadašnjosti referirali kao da SSSR već prolazi kroz tranzicijsko razdoblje (prema komunizmu).<sup>39</sup> Dakle, SSSR se nalazio ili nije na putu prema komunizmu u datome trenutku, ovisno o političkoj strategiji sovjetske birokracije.

<sup>37</sup> Trotsky, Leon, „Problems of the Soviet Regime (The Degeneration of Theory and the Theory of Degeneration) (1933)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1933/xx/problemsu1.htm>, 3.6.2020. Trocki je 1928. upozoravao da umjesto da se radnike laže „da je realizirano 90% socijalizma, moramo im reći da je naš privredni nivo, naša socijalna i kulturna razina, približno danas puno bliža kapitalizmu, i to nazadnom kapitalizmu niske kulture, nego socijalizmu“. Trotsky, Leon, „The Third International After Lenin; I. The Program of the International Revolution or a Program of Socialism in One Country? (Part 3) (1928)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1928/3rd/ti03.htm>, 14.4.2020.

<sup>38</sup> Political Economy, Part III, Chapter XXVI: The Victory of Socialism in the USSR, <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/pe/pe-ch26.htm>, 3.3.2020.

<sup>39</sup> Intelligence Memorandum, Review of the New Soviet Textbook on Political Economy, CIA/RR IM-407, 25 February 1955 (Release as Sanitized 1999), Office of Research and Reports, 25. [https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC\\_0000497768.pdf](https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000497768.pdf), 5.1.2020.

Da je sve to izgledalo neozbiljno pokazuje i način na koji udžbenik interpretira poznatu Lenjinovu izjavu da je komunizam elektrifikacija plus sovjetska vlast. Prema udžbeniku,

„Lenjin je pokazao da će, u fazi komunizma, elektrifikacija čitave nacionalne privrede omogućiti industriji i poljoprivredi potrebnu tehničku osnovu [...]. To znači da će industrija, transport i poljoprivreda biti nadograđeni novom i višom tehničkom razinom. Elektrifikacija čitave ekonomije je osobina materijalne proizvodne baze komunizma. Postupnim prijelazom iz socijalizma u komunizam, elektrifikacija se provodi u velikom obimu.“<sup>40</sup>

Elektrifikacija je u tim okolnostima bila preduvjet da se postigne kakav-takav razvojni nivo koje su imale naprednije kapitalističke zemlje. Međutim, to nije značilo osiguranje socijalističke baze jer je nemoguće s jedne strane elektrifikaciju proglasiti komunizmom, a s druge strane zadržavati vanekonomska prisila u odnosima između sela i grada te pritom tvrditi da u komunizmu nema razlike između sela i grada.<sup>41</sup>

Nužno je naglasiti da se elektrifikacija promatrala u kontekstu opće ekonomske baze sovjetske države kao tek jedan segment u njezinoj izgradnji, ali koja je neodvojiva od sovjetske politike prema selu. I ta

„baza [...] može se smatrati osiguranom jedino u trenutku kada država nije prisiljena oslanjati se na administrativne mjere prisile protiv većine seljaštva kako bi dobila poljoprivredne proizvode; to jest, kad u zamjenu za strojeve, alate i predmete za osobnu upotrebu, *seljaštvo dobrovoljno bude opskrbljivalo državu s nužnim količinama žitarica i sirovina.*“<sup>42</sup>

Tako smo dobili jedan apsolutni povijesni paradoks koji u suštini nije bio drastično drugačiji u slučaju Jugoslavije – da su siromaštvo i nerazvijenost proglašavani socijalizmom, a kasniji razvoj napredovanjem socijalizma ili komunizmom.

---

<sup>40</sup> Political Economy, Part III, Chapter XL: The Gradual Transition from Socialism to Communism, <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/pe/pe-ch40.htm>, 22.1.2021.

<sup>41</sup> Trotsky, Leon, „The Foundations of Socialism (1932)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1932/xx/foundations.htm>, 12.6.2020.

<sup>42</sup> Trotsky, Leon, „The Soviet Economy in Danger (1932)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1932/10/sovecon.htm>, 6.5.2020.

## **Pojam socijalizma u jugoslavenskome (hrvatskom) udžbeniku *Politička ekonomija***

Udžbenik Rikarda Langa *Politička ekonomija* u svakoj od dvanaest cjelina obrađuje posebnu tematiku unutar socijalizma na način da čitatelj može dijakronijski pratiti pojmove kroz društveni razvoj, što i sam autor naglašava kao „historijski pristup“.<sup>43</sup> Kako se on odnosi prema pojmovima socijalizma i socijalističke izgradnje? Kao i u sovjetskome udžbeniku povlači se usporedba s Marxovom analizom Gotskoga programa. Lang pojašnjava da u

„prvoj fazi razvoja komunističkog društva, koje se naziva i socijalizam, društvo još nije slobodno od mnogih tragova kapitalizma – još postoji robna proizvodnja, djeluje zakon vrijednosti, postoji novac itd. Svojim vlastitim razvitkom ovo društvo gradi temelje za visoki razvoj proizvodnih snaga i odgovarajuće odnose proizvodnje komunističkog društva.“<sup>44</sup>

Tri su osnovna problema s Langovom analizom. Prvo, Marx nije pretpostavljao postojanje robne proizvodnje, zakona vrijednosti i novca u socijalizmu. Drugo, Lang kreće od pretpostavke da se socijalizam razvija neposredno nakon socijalističke revolucije, k tome još u nerazvijenoj zemlji, pritom ne uočavajući nužnost prijelaznoga razdoblja prema socijalizmu u kojemu postoje i zakon vrijednosti, i robna proizvodnja i novac.<sup>45</sup> Treći problem usko je vezan za spomenutu navodnu neminovnost razvoja socijalizma političkim (ne i ekonomskim) ukidanjem kapitalizma. Lang to također prihvaća kao neposrednu vezu pa ne primjećuje ništa problematično u zapravo tautološkoj tvrdnji da je socijalistička izgradnja izgradnja socijalizma jer se socijalizam izgrađuje socijalističkom izgradnjom. Konkretno, u nastavku tvrdi da u Jugoslaviji „uz vladajuće odnose [...] samoupravne socijalističke produkcione odnose, postoje i ostaci prošlosti, osobito u obliku odnosa svojstvenih jednostavnoj robnoj proizvodnji [...] a nisu nestali ni tragovi kapitalizma“.<sup>46</sup> Iako Lang smatra da ostaje dosljedan Marxu jer piše o „ostacima prošlosti“ i „tragovima

<sup>43</sup> Lang, Rikard, *Politička ekonomija*, Informator, Zagreb, 1980, V.

<sup>44</sup> Isto, 173.

<sup>45</sup> Lang doduše uočava prijelaznu osobinu dotičnog perioda, ali je on opisuje kao „prijelaz iz kapitalizma u komunizam“. Isto, 178.

<sup>46</sup> Isto, 178.

kapitalizma“ u socijalizmu, Marx ove osobine predviđa isključivo za najrazvijenije kapitalističke zemlje.<sup>47</sup> Tim više je Langov stav problematičan kada u nastavku tvrdi da se „sada društvo nalazi na prijelazu u novu društveno-ekonomsku epohu – komunizam“.<sup>48</sup>

Međutim, da stvar nije jednostavna pokazuju nam i tvrdnje Branka Horvata. Uz ogradu da se ne bavi „marksologijom“ nego „marksizmom“,<sup>49</sup> Horvat pojašnjava da socijalistička robna proizvodnja nije proturječnost nego jugoslavenska stvarnost, i da su pogrešne tvrdnje da socijalizam isključuje tržište.<sup>50</sup> Naime, društveno vlasništvo kao temelj samoupravnoga socijalizma „podrazumijeva planiranje, ali ne isključuje tržište“.<sup>51</sup> Za Horvata, koji se poziva na britansku ekonomisticu Joan Robinson, tržište opstaje i u socijalizmu te je efikasno sredstvo planiranja jer koristi cijene kao instrumente alokacije, stoga odbacuje tvrdnju da su plan i tržište suprotstavljeni, tj. inkompatibilni.<sup>52</sup> Kritiku Horvatovih teza o tržištu i socijalizmu dao je Ernest Mandel u članku „Jugoslavenska ekonomska teorija“ (1967). U njemu je, između ostaloga, naveo i da Horvatova sklonost pozitivnome utjecaju tržišta proizlazi iz njegova uvjerenja da je centralizirano planiranje uzrok birokracije.<sup>53</sup> Po Mandelu, Horvat nije dovoljno pažnje obratio na činjenicu da se tržište i plan nadopunjavaju u prijelaznome razdoblju prema socijalizmu, to jest u hibridnome sustavu punom proturječja između nestajućih tendencija kapitalizma i nastajućih tendencija budućega socijalističkog društva. Stoga, zaključuje Mandel, treba imati na umu da tržište neće uzrokovati efikasnije socijalističko planiranje ako se stimulira

<sup>47</sup> Iako treba reći da je ovdje ispravnu reviziju uradio Preobraženski kada je ustvrdio da sva društva, pa tako i ona najrazvijenija kapitalistička, moraju proći kroz prijelazno razdoblje prema socijalizmu. Jedina je razlika što će taj prijelaz biti lakši i brži kod razvijenijih. Vidi Mandel, Ernest, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji II*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970, 255-258.

<sup>48</sup> Isto, 181.

<sup>49</sup> Horvat, Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984, 12.

<sup>50</sup> Isto, 421.

<sup>51</sup> Isto, 174.

<sup>52</sup> Isto, 422.

<sup>53</sup> Vidi Mandel, Ernest, „Yugoslav Economic Theory (1967)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1967/04/yugoththeory.html>, 29.11.2019; Germain (Mandel), Ernest, „The Law of Value in Relation to Self-Management and Investment in the Economy of the Workers' States (1963)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1963/xx/value-self-man.html>, 3.7.2020.

njegova izvorna funkcija (alokacija oskudnih resursa temeljem cijena kao signala), nego upravo suprotno – prijeti da to planiranje ukine jačanjem zakona vrijednosti.

Dakle, na sličan način kao kod Horvata, i prema Langu izgradnja socijalizma ujedno označava odvijanje robne proizvodnje. Drugim riječima, robna proizvodnja je za njega realnost jugoslavenskoga socijalizma koja „postoji kao oblik društvene organizacije proizvodnje i bez postojanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju nakon ukidanja tog vlasništva u uvjetima suvremenog stupnja razvitka socijalizma“. <sup>54</sup> Lang je svjestan da postoje različita mišljenja o objektivnoj nužnosti robne proizvodnje u socijalizmu te je i sam tretira kao posebni povijesni oblik društvene organizacije proizvodnje, ali isto tako priznaje i djelovanje zakona vrijednosti u socijalizmu zbog egzistencije robno-novčanih odnosa. <sup>55</sup>

Četrnaest godina ranije Aleksandar Vecić navodi da je „nemogućnost da se nađe zajedničko objašnjenje nužnosti robne proizvodnje u socijalizmu navela izvesne ekonomiste da se izjasne protiv nastavljanja diskusije o tim pitanjima“. <sup>56</sup> Pritom dodaje da dileme postoji li robna proizvodnja u socijalizmu zapravo više nema ni u jugoslavenskome društvu. Može se dodati da su se razni udžbenici političke ekonomije (socijalizma) razlikovali, između ostaloga, i po argumentaciji objašnjavanja postojanja robne proizvodnje u socijalizmu. Ovdje se treba prisjetiti Marxove izjave o nepostojanju individualnoga rada okolišno, već neposredno, s tim da i dalje vrijedi horizont „buržoaskog prava“. <sup>57</sup> Ipak, Lang tvrdi da „u socijalizmu na suvremenom stupnju razvoja ne postoje pretpostavke od kojih je polazio Marx. U prvom redu, u socijalističkim zemljama postoji robna proizvodnja.“ <sup>58</sup> S druge strane, Lang u nastavku gotovo školski pojašnjava da važne osobine jugoslavenskog samoupravljanja

„zahtijevaju i omogućuju takvo kombiniranje djelovanja zakona vrijednosti i planiranja kao regulatora društvene proizvodnje koje

---

<sup>54</sup> Lang, 211.

<sup>55</sup> Isto, 232.

<sup>56</sup> Vecić, Aleksandar, „Robna proizvodnja u socijalizmu“, *Politička ekonomija socijalizma*, ur. Ivan Maksimović, Željko Bulajić, Rad, Beograd, 1966, 272.

<sup>57</sup> Marx, „Kritika Gotskog programa“, 100-102.

<sup>58</sup> Lang, 439.

spaja prednosti tržišnog mehanizma s prednostima društvenog planiranja, prednosti slobode i inicijative pojedinca s prednostima usklađene i zajedničke društvene akcije.<sup>59</sup>

Ipak, uz postojeću kombinaciju prednosti tržišta i planiranja, u jugoslavenskome se društvu nejednakost nije smanjivala, već je rasla s protekom vremena. Prema Mandelu, razlog nije iznenađujući. Naime, kako nerazvijenu ekonomiju karakterizira činjenica da su visokoproduktivna poduzeća u manjini, ako im se ostavi dio njihova viška proizvoda, nejednakost će između njih i poduzeća s nižom proizvodnošću rasti umjesto da se smanji. Postojeća situacija će se razvijati sve dok, uz spontanost tržišta, usporedno postoje jaka i slaba poduzeća, bogati i siromašni itd.<sup>60</sup>

Štoviše, pri kraju udžbenika teorija tržišnoga socijalizma dobiva zamah pojašnjavajući da, za efikasnije djelovanje tržišnog mehanizma unutar socijalističke privrede, plan ne bi smio sputavati samostalne ekonomske objekte u donošenju svojih odluka jer su ekonomski planovi instrumenti zakona vrijednosti.<sup>61</sup> Pritom jugoslavenski autori pojam socijalističke izgradnje, odnosno izgradnje socijalizma, shvaćaju ne samo kao mješavinu tržišta i plana, nego su od podređenosti tržišta planu prešli na podređenost plana tržištu. Tako je Borivoje Jelić, pozivajući se na Edvarda Kardelja i Borisa Kidriča, pojašnjavao da radnici trebaju imati slobodu individualne i kolektivne inicijative, ali unutar „socijalističkog plana”.<sup>62</sup> Artikulirajući tako službenu političku liniju ustvrdio je da državno vlasništvo predstavlja niži oblik socijalističkoga vlasništva koje se javlja na početku razvoja socijalizma u jednoj zaostaloj zemlji.<sup>63</sup> S obzirom na to da je društveno vlasništvo formalizirano 1949/50, takvo je stajalište impliciralo da je Jugoslaviji trebalo samo pet godina da dostigne tzv. socijalizam, za razliku od SSSR-a kojemu je trebalo petnaest.

---

<sup>59</sup> Isto, 236.

<sup>60</sup> Germain (Mandel), Ernest, „The Law of Value in Relation to Self-Management and Investment in the Economy of the Workers' States (1963)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1963/xx/value-self-man.html>, 3.7.2020.

<sup>61</sup> Isto, 484.

<sup>62</sup> Jelić, Borivoje, „Planiranje narodne privrede“, *Politička ekonomija socijalizma*, ur. Ivan Maksimović, Žarko Bulajić, Rad, Beograd, 1966, 250-252.

<sup>63</sup> Isto, 247.

Bitno je naglasiti da navedeni autori nisu uzimali u obzir činjenicu da je i za jugoslavensko društvo vrijedio zaključak kako prevlast socijalističkih nad sitnoburžoaskim tendencijama ne postoji zbog ekonomskih odnosa, nego pukom političkom snagom diktature. Stoga bi njezin pad uzrokovao, ako ne bi bilo druge socijalističke politike, obnovu kapitalističkoga sustava s „katastrofalnim opadanjem ekonomije i kulture“.<sup>64</sup> Potvrda ovoga zaključka došla je početkom 1990-ih i raspadom SSSR-a, odnosno Jugoslavije te samim time i likvidacije planske ekonomije (podržavljenog i podruštvovljenog vlasništva).

Dakle, u oba društva radilo se o osnovnome sukobu (i međusobnoj povezanosti) plana i tržišta. I Mandel je isticao da su proizvodni odnosi prijelaznoga razdoblja specifični te da se ne mogu svesti ni na kapitalističke ni na socijalističke.<sup>65</sup> To bi postupno značilo presudni rizik obnove kapitalizma u slučaju davanja više prostora tržišnom mehanizmu.<sup>66</sup> Samary je ustvrdila kako je „logika tržišnih reformi ‘u prilog samoupravljanju’, vodila propasti samoupravljanja“.<sup>67</sup>

Ideja da se spomenuti sukob može riješiti samo unutar jednoga društva, tj. jedne zemlje, može se smatrati problematičnom, tim više što se i na jugoslavensko društvo uvelike moglo primijeniti ono što je Trocki pisao za sovjetsko:

„Mi smo dio svjetske privrede i nalazimo se u kapitalističkom okruženju. To znači da je duel ‘našeg’ zakona socijalističke akumulacije s ‘našim’ zakonom vrijednosti obuhvaćen svjetskim zakonom vrijednosti, koji [...] ozbiljno mijenja odnos snaga između tih dvaju zakona.“<sup>68</sup>

Šest desetljeća kasnije Mandel ova saznanja koristi za precizan zaključak kako je dinamika sovjetske birokracije, a moglo bi se primijeniti i

<sup>64</sup> Trocki, *Izdana revolucija*, 194-195.

<sup>65</sup> Mandel, Ernest, „Ten Theses on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism (1973)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1973/xx/10theses.htm>, 4.7.2020.

<sup>66</sup> „Očigledno je da se ekonomija koja je regulirana na taj način, ne kreće od socijalizma nego prema njemu, pa čak i da (tržišni mehanizam) omogući povećanje stope ekonomskog rasta.“ Mandel, Ernest, „Economics of the Transition Period (1968)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1968/xx/econtransper.html>, 19.6.2020.

<sup>67</sup> Samary, *Komunizam v gibanju*, 192.

<sup>68</sup> Day, Richard, *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*, Cambridge University Press, New York, 1973, 147.



na jugoslavensku, bila bitno određena svjetskim zakonom vrijednosti. Mandel je smatrao da potreba za ekonomskim rastom u tim okolnostima utječe na jačanje „tehnokratske“ struje unutar birokracije koja traži decentralizaciju i veće ovlasti direktorima, što onda zapravo jača i protržišne tendencije.<sup>69</sup> Krajnja je posljedica tih procesa bilo potencijalno povezivanje protržišnih tendencija sa svjetskim zakonom vrijednosti, odnosno, obnova kapitalizma. Ovaj je tektonski proces mogao najbolje biti shvaćen i interpretiran da se krenulo od pretpostavke da je predmet istraživanja bilo društvo u prijelaznome razdoblju koje više nije kapitalističko, ali još nije socijalističko, a kojemu svakodnevno prijeti povratak i oživljavanje kapitalističkih elemenata. Međutim, autori su jugoslavenskih udžbenika političke ekonomije krenuli od pretpostavke da se radilo o socijalizmu pa je posljedično faktor obnove kapitalizma, odnosno neuspjeh socijalizma, bio izvan modela i isključen iz analize.

### **Zaključak**

Pri definiciji pojma socijalizma u jugoslavenskome i sovjetskom kontekstu autori analizirani u ovome radu polazili su od njihovih međusobnih razlika kao i od razlika u odnosu na predrevolucionarno stanje. Tako su jugoslavenski autori za jugoslavenski socijalizam implicirali da je onaj pravi jer je razvio samoupravljanje i društveno vlasništvo, a pritom centralno planiranje nije bilo dominantan faktor. Iz jugoslavenske perspektive sovjetsko je društvo bilo etatističko jer je njime dominiralo državno vlasništvo i centralno planiranje. S druge strane, u SSSR-u je tumačeno da već konvergiraju prema komunizmu, dok u Jugoslaviji ne postoji socijalizam jer ona otvara previše prostora tržišnome mehanizmu i tendencijama robne proizvodnje. Naravno, bilo je tu daleko više prijepora, kao i raznih analiza koje su kroz istraživanje vlastitoga društva za cilj imale dokazati superiornost u odnosu na druge. Na primjer, analize jugoslavenskih politekonomista nastojale su dokazati superiornost samoupravljanja u odnosu na SSSR (i njegovo centralno planiranje), ali i u odnosu na kapitalizam, a slično je radila i sovjetska škola.

---

<sup>69</sup> Mandel, Ernest, „Bureaucracy and Commodity Production: The theoretical bases of a Marxist interpretation of the USSR (1987)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1987/04/bur-cp.htm>, 25.5.2020.

Međutim, naizgled jednostavne tvrdnje oko kojih su se analitičari slagali odnosile su se na sam pojam socijalizma i njegovo mjesto u teoriji klasičnoga marksizma: da je socijalizam prijelazno razdoblje od kapitalizma prema komunizmu, da je o njemu pisao i Marx koji ga je označio kao prvu ili nižu fazu komunističkoga društva, da to prijelazno razdoblje nužno sadrži ostatke ranijega, kapitalističkog društva i da se pri kraju socijalističke izgradnje (koja neposredno implicira izgradnju socijalizma) ulazi u komunizam. Ipak, u toj jednostavnosti krije se i sva kompleksnost pojma socijalizma i sadržaja koji je u njemu utisnut. S obzirom na to da je akademski aspekt sačinjavao vrlo važan dio ideološke sfere jugoslavenskoga i sovjetskoga političkog sustava, pojmovna analiza rezultata akademskih istraživanja koja su postupno ušla u udžbenike može razotkriti puno te pružiti temelj za daljnja istraživanja. Namjera analiziranih udžbenika bila je studiozno proučiti postojeći sustav kao socijalistički, kao onaj koji je prevladao kapitalizam i sada izgrađujući socijalizam gradi i komunizam. Ipak, može se uočiti izostanak kritičke političko-ekonomske analize, između ostaloga, kod tretiranja pojma socijalizma kao jezgre iz koje je naknadno deriviralo nekoliko drugih pojmova poput socijalističke izgradnje i samoupravnoga socijalizma.

Nadalje, i jugoslavenski i sovjetski udžbenik čitateljima (studentima) pojašnjavaju da je u tijeku izgradnja socijalizma, odnosno komunizma, dok ponegdje ipak nedostaje analiza koja bi obuhvaćala hibridnost sustava koji više nije bio kapitalizam, a još nije postao socijalizam. To je razdoblje karakteriziralo postojanje velike dinamike i nestabilnosti, kao i isprepletenost raznih ekonomskih i političkih tendencija od kojih su dvije glavne bile tržišna i planska, a sve to u nerazvijenim zemljama okruženima svjetskim zakonom vrijednosti. Prema nekim autorima poput Mandela, Preobraženskog, Trockog, pa i Lenjina, socijalističko razdoblje moglo je otpočeti tek onda kada na put socijalističke izgradnje stupe najrazvijenije kapitalističke zemlje. Do tada, izgradnja socijalizma u jednoj ili više nerazvijenih zemalja ima svoj rok trajanja, prije nego dođe do obnove kapitalizma. Kako onda nazvati te bivše socijalističke eksperimente? Jesu li prikladni nazivi „socijalizam“, „komunizam“ ili je možda bolje „realno postojeći socijalizam“, „samoupravni“ ili „državni socijalizam“? Iz analize u ovome radu čini se da bi najprimjereniji izraz bio da su to bila „prijelazna društva“ s naglaskom na „prijelazna“. Iako je taj

naziv ponešto apstraktan i isprve ne objašnjava previše, on ipak sadrži ključnu osobinu – nestajanje staroga i nastajanje novoga. Suština je upravo u nesvršenosti procesa jer se tako uvodi pretpostavka neuspjeha, odnosno povratka na ranije stanje. Stoga bi prikladnije bilo ta društva okarakterizirati „takozvanim socijalističkim društvima (državama)”<sup>70</sup> jer su raskinula s kapitalizmom, ali još nisu dostigla socijalizam.

## Bibliografija

### Izvori

- Germain (Mandel), Ernest, „The Law of Value in Relation to Self-Management and Investment in the Economy of the Workers' States (1963)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1963/xx/value-self-man.html>, 3.7.2020.
- Horvat, Branko, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984.
- Intelligence Memorandum, Review of the New Soviet Textbook on Political Economy, CIA/RR IM-407, 25 February 1955 (Release as Sanitized 1999), Office of Research and Reports: 1-27, [https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC\\_0000497768.pdf](https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000497768.pdf), 5.1.2020.
- Jelić, Borivoje, „Planiranje narodne privrede“, *Politička ekonomija socijalizma*, ur. Ivan Maksimović, Žarko Bulajić, Rad, Beograd, 1966, 221-253.
- Lang, Rikard, *Politička ekonomija*, Informator, Zagreb, 1980.
- Lenin, Vladimir, „‘Left-Wing’ Childishness“ and the Petty-Bourgeois Mentality (1918)“, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/may/09.htm>, 12.12.2019.
- Mandel, Ernest, „Yugoslav Economic Theory (1967)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1967/04/yugoththeory.html>, 29.11.2019.
- Mandel, Ernest, „Economics of the Transition Period (1968)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1968/xx/econtransper.html>, 19.6.2020.
- Mandel, Ernest, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji II*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1970.
- Mandel, Ernest, „Ten Theses on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism (1973)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1973/xx/10theses.htm>, 4.7.2020.

---

<sup>70</sup> Samary, *Komunizem v gibanju*, 147, 154.

- Mandel, Ernest, „Bureaucracy and Commodity Production: The theoretical bases of a Marxist interpretation of the USSR (1987)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1987/04/bur-cp.htm>, 25.5.2020.
- Mandel Ernest, „Communism (1990)“, <https://www.marxists.org/archive/mandel/19xx/xx/communism.htm>, 17.2.2020.
- Marx, Karl, „Kritika Gotskog programa“, *Odabrana djela klasika marksizma*, ur. Zvonko i Nataša Tkalec, Naprijed, Zagreb, 1973, 95-114.
- Marx, Karl, Friedrich Engles, *Dela (Tom 28)*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1979.
- Political Economy: A Textbook issued by the Economics Institute of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/pe/index.htm#INTRODUCTION>, 3.3.2020.
- Preobraženski, Evgenij, *Nova ekonomika*, Cekade, Zagreb, 1983.
- Stalin, J. V., „Economic problems of Socialism in the USSR (1951)“, <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1951/economic-problems/index.htm>, 2005, 5.12.2020.
- Surányi-Unger, Theo, „Metamorphoses of the Soviet Textbook on Economics“, *The American Economic Review*, 5, 46, 1956, 937-946.
- Trocki, Lav, *Izdana revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1973.
- Trotsky, Leon, „The Third International After Lenin; I. The Program of the International Revolution or a Program of Socialism in One Country? (Part 3) (1928)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1928/3rd/ti03.htm>, 14.4.2020.
- Trotsky, Leon, „The Foundations of Socialism (1932)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1932/xx/foundations.htm>, 12.6.2020.
- Trotsky, Leon, „The Soviet Economy in Danger (1932)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1932/10/sovecon.htm>, 6.5.2020.
- Trotsky, Leon, „Problems of the Soviet Regime (The Degeneration of Theory and the Theory of Degeneration) (1933)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1933/xx/problemssu1.htm>, 3.6.2020.
- Trotsky, Leon, „Three Conceptions of the Russian Revolution (1939)“, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1939/xx/3concepts.htm>, 21.3.2020.
- Vecić, Aleksandar, „Robna proizvodnja u socijalizmu“, *Politička ekonomija socijalizma*“, ur. Ivan Maksimović, Željko Bulajić, Rad, Beograd, 1966, 257-297.

## Literatura

- Birač, Dimitrije, „Sovjetska industrijalizacijska debata: sukob Preobraženski-Buharin“, *Ekonomski pregled* (u najavi), 2021.
- Day, Richard, *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*, Cambridge University Press, New York, 1973.
- Erlich, Alexander, *The Soviet Industrialization Debate, 1924-1928*, Harvard University Press, Cambridge, 1960.
- Freedon, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford University Press, New York, 1994.
- Samary, Catherine, „Mandel's Views on the Transition to Socialism (1997)“, *Europe Solidaire Sans Frontières*, <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article2807>, 15.6.2020.
- Samary, Catherine, *Komunizam v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovankega samoupravljanja*, Založba Cf, Ljubljana, 2017.

## Sažetak

Članak analizira pojam socijalizma u jugoslavenskome i sovjetskom udžbeniku političke ekonomije. Pojam socijalizam izložen je u odnosu na klasičnu marksističku teoriju i u odnosu na navedene udžbenike. Najpoznatija definicija socijalizma temelji se na osobini da je to prijelazno razdoblje između kapitalizma i komunizma. Članak će obraditi razloge zbog kojih definicija koja sadrži ovu osobinu nije dovoljno precizna i razložiti u kojem smislu uzrokuje određene nesporazume. Rasprava o socijalizmu kao sustavu koji bi, prema Marxu, trebao neposredno slijediti nakon ukidanja kapitalizma i socijalističke revolucije, dobila je zamaha upravo u postrevolucionarnom razdoblju ruskoga marksizma. Prvotni naponi rane sovjetske vlasti bili su usmjereni na ukazivanje da je socijalizam nemoguće ostvariti u jednoj zemlji, da je na djelu tek stvaranje preduvjeta za socijalističku izgradnju te da je dugoročna perspektiva jedino u širenju revolucije na Zapad. Konsolidacijom birokratske vlasti krajem 1920-ih oni su revidirani u korist ideje o izgradnji socijalizma u jednoj zemlji. *Mutatis mutandis*, u pravcu nove ideje i njezinog opravdanja u akademskim krugovima djelovale su i jugoslavenske vlasti nakon 1945. godine. Tri desetljeća nakon propasti sovjetske i jugoslavenske države, kao i njihove teorijske produkcije, nužno je prionuti analizi tzv. socijalističkoga sustava kako bi se ukazalo na pogreške u razradama teorijskih koncepta socijalizma te kako bi se mogle analizirati one idejne tendencije koje su sovjetski i jugoslavenski politički sustav, svaki na svoj način i iz svojih interesa, suzbijali. Analiza pojma socijalizam prvi je korak u tome smjeru.

# Kako se povjesničari sjećaju – slom socijalizma u hrvatskoj historiografiji

DORA KOSORČIĆ

U fokusu je ovoga rada analiza interpretativno-analitičkih metoda korištenih u sintezama nacionalne povijesti na primjeru interpretacije raspada socijalizma i Jugoslavije.\* Svrha je proučiti narative i interpretacije sloma socijalizma u Jugoslaviji i Europi, detektirati postojanje jednoga ili više specifičnih narativa o slomu socijalizma te definirati interpretativne i metodološke karakteristike tog ili tih narativa. U analizi su korištene sinteze hrvatske povijesti kao „historiografske monografije popularnog tipa“,<sup>1</sup> odnosno znanstvena djela namijenjena širemu čitateljstvu, što omogućuje formuliranim narativima i interpretacijama da djeluju sugestivno u kreiranju kolektivnih predodžbi o vlastitoj prošlosti.

Neposredan povod za ovakav fokus istraživanja bila je 2019. godina, odnosno navršavanje trideset godina od pada Berlinskoga zida i početka procesa sloma socijalističkih sustava u europskim zemljama. Budući da je riječ o događaju koji označava vidljivu manifestaciju procesa sloma socijalizma, koji je neizmjereno važan za suvremenu povijest Hrvatske, otvara se pitanje na koji način hrvatska historiografija interpretira i obilježava slom socijalizma u Jugoslaviji.

Hrvatska je historiografija sklona na različite načine kritički analizirati i obilježavati povijesne obljetnice koje su ocijenjene važnima, ponajprije u vidu održavanja znanstvenih skupova, okruglih stolova i drugih manifestacija znanstveno-komemorativnoga karaktera.<sup>2</sup> U

\* Autorica je studentica treće godine Poslijediplomskog doktorskog studija moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i dobitnica Stipendije za izvrsnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

<sup>1</sup> Czerwinski, Maciej, „Lik i ideje – Josip Juraj Strossmayer u diskursima suvremene hrvatske historiografije“, *Josip Juraj Strossmayer: Hrvatska, ekumenizam, Europa*, ur. Maria Dąbrowska-Partyka, Maciej Czerwiński, Scriptum, Krakov, 2007, 73.

<sup>2</sup> Ovu tendenciju su u razdoblju Hrvatskog proljeća identificirali Tomislav Brandolica i Filip Šimetin Šegvić u članku „Historiografija i popularna historija u vrijeme Hrvatskog proljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 51, 2019, 721.

tome kontekstu, s obzirom na to da je 2019. bila godina u kojoj su se navršavale obljetnice prijelomnih događaja 20. stoljeća – pada Berlinskoga zida i sloma socijalističkih sustava u Europi – postavlja se pitanje na koji je način hrvatska historiografija reagirala na tu obljetnicu i taj događaj. U okvirima hrvatske javnosti trideseta godišnjica pada Berlinskoga zida, odnosno sloma socijalizma i u europskim zemljama i u Jugoslaviji, obilježena je održavanjem nekoliko tribina te nizom članaka u medijima.<sup>3</sup> U kontekstu historiografije izostali su znanstveni skupovi, okrugli stolovi i prigodne publikacije što upućuje na zaključak da historiografija spremnije komemorira samo određene događaje. U skladu s tim opažanjem otvara se pitanje karaktera i statusa istraženosti tematike sloma socijalizma u Jugoslaviji, ali i Jugoslavije općenito, u imaginariju hrvatske historiografije.

### **Slom socijalizma u „pamćenju“ hrvatske historiografije**

Uzimajući 1990. godinu kao kronološko ishodište, hrvatska historiografija u razdoblju nakon pada Berlinskoga zida, u okolnostima Domovinskoga rata i neposrednom poslijeratnom razdoblju nije bila naklonjena istraživanjima Jugoslavije. Povjesničar Damir Agičić, primjerice, ističe da „u vrijeme raspada jugoslavenske federacije i u prvim godinama samostalne Hrvatske nije bilo lako biti povjesničar“.<sup>4</sup> Na nepovoljniji položaj struke na koji ova opaska ukazuje svakako su utjecale konkretne ratne okolnosti te kompleksni procesi političke i društvene tranzicije koji su se odrazili na stanje u historiografiji. U praktičnome je smislu došlo do smjene generacija povjesničara odlaskom jednoga dijela u mirovinu, dok je u konceptualnome smislu nastupila preorijentacija historiografije i trend negativizacije socijalističke Jugoslavije u razdoblju krajem 1990-ih i početkom 2000-ih godina. Fokus je istraživača bio intenzivno usmjeren na teme iz nacionalne prošlosti.<sup>5</sup> Istovremeno, na fakultetima su se prestali izvoditi

---

<sup>3</sup> Obilježena 30. godišnjica pada Berlinskog zida, Historiografija.hr, <http://historiografija.hr/?p=17211>, 23.2.2021.

<sup>4</sup> Agičić, Damir, „Pamćenje o Jugoslaviji u suvremenoj hrvatskoj historiografiji“, *Tranzicija i kulturno pamćenje*, ur. Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković, Srednja Europa, Zagreb, 2017, 239.

<sup>5</sup> Krišto, Jure, „Hrvatska historiografija kroz trideset godišta Časopisa za suvremenu povijest (1969.-1999.)“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 1 (57), 11, 2002, 173, 180.

kolegiji koji su obrađivali jugoslavensku povijest što se, barem na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, počelo mijenjati tek u akademskoj godini 2014./2015.<sup>6</sup>

Ovome kompleksnom odnosu historiografije prema pitanju istraživanja sloma socijalizma pridonosi i opća orijentiranost hrvatske historiografije na tematike nacionalne povijesti i slabija komunikacija s inozemnom historiografijom. Iako ovdje nema dovoljno prostora za temeljitu analizu cjelovitih strukturnih, konceptualnih i interpretativnih aspekata suvremene hrvatske historiografije, ipak je nužno istaknuti opažanje da se hrvatska historiografija, unatoč metodološkim i subdisciplinarnim pomacima posljednjih godina, u velikoj mjeri bavi primarno temama nacionalne povijesti, sa slabom tendencijom kontekstualizacije u europskome i međunarodnom prostoru te izostankom multiperspektivnih analiza, neovisno o subdisciplinarnoj orijentaciji.

Ni službene politike povijesti i politike pamćenja odozgo nisu išle u prilog pamćenju socijalističke Jugoslavije, samim time ni sloma socijalizma. Nakon 1990. u Hrvatskoj je nastupio opći trend brisanja i zaborava svih simbola socijalističke Jugoslavije u javnome prostoru. Prva manifestacija toga trenda bio je veliki val preimenovanja ulica i drugih gradskih prostora te uklanjanje spomenika iz socijalističkoga razdoblja kako bi se iz javnoga prostora izbrisali tragovi socijalističke prošlosti i u njega uveli novi elementi.<sup>7</sup> Treba ipak napomenuti da takav potez političkih elita nije bio karakterističan samo za Hrvatsku; isti se proces preimenovanja javnih prostora odvijao i u Srbiji.<sup>8</sup> Koliko je na najvišim državnim i političkim razinama bilo mrsko sjećanje na Jugoslaviju možda najbolje svjedoči devastacija socijalističkih spomenika početkom 1990-ih, napose Kamenog cvijeta Bogdana Bogdanovića u Jasenovcu.<sup>9</sup> Štoviše, u razdoblju

<sup>6</sup> Agičić, „Pamćenje o Jugoslaviji“, 242.

<sup>7</sup> Banjeglav, Tamara, „Sjećanje na rat ili Rat sjećanja?“, *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, ur. Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo, 2012, 96-98.

<sup>8</sup> Radović, Srđan, „Istorijski revizionizam i imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima“, *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru. Zbornik radova*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, Alternativna kulturna organizacija AKO, Novi Sad, 2013, 313-332.

<sup>9</sup> Banjeglav, „Sjećanje na rat“, 99.



između 1990. i 2000. godine uništeno je, uklonjeno ili oštećeno gotovo 3000 spomenika i spomen-obilježja na području Hrvatske što tadašnje političke vlasti nisu ni na koji način procesuirale.<sup>10</sup> Iako je u razdoblju od 2000. do danas došlo do promjena, i pozitivnih i negativnih, u politikama povijesti prema socijalističkoj Jugoslaviji<sup>11</sup> te do (pre)oblikovanja narativa hrvatske prošlosti,<sup>12</sup> postojeće politike povijesti ipak su utjecale na marginaliziranost sloma socijalističkoga sustava i u Jugoslaviji i u Europi u nacionalnome i historiografskom imaginariju. U tom je kontekstu veća pažnja usmjerena ne na 1989. godinu, već na 1991, odnosno ne na slom socijalizma, već na proces stvaranja hrvatske države.<sup>13</sup>

Nije stoga začuđujuće što je 2019. godina prošla bez većih ili viđenijih obilježavanja pada Berlinskoga zida i sloma socijalističkih sustava, i u hrvatskoj javnosti i u hrvatskoj historiografiji. Ipak, sve navedeno ne znači da se hrvatska historiografija nije bavila ili ne bavi tematikom sloma socijalizma ili proučavanjem socijalizma uopće. Pomacima u istraživanju socijalizma u Hrvatskoj bitno pridonosi Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma pri Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao jedna od najznačajnijih institucija osnovanih u posljednjemu desetljeću za proučavanje socijalizma koji je od svojega osnivanja 2012. do danas razvio impresivnu i opsežnu interdisciplinarnu djelatnost na istraživanju političkih, ideoloških, društvenih i ekonomskih karakteristika socijalizma provedbom projekata, organizacijom znanstvenih konferencija, napose međunarodne konferencije Socijalizma na klupi, organizacijskom doktorskih radionica te razvijenom izdavačkom djelatnošću.<sup>14</sup>

<sup>10</sup> Isto, 100.

<sup>11</sup> Isto, 103-116.

<sup>12</sup> Pavlaković, Vjeran, Davor Pauković, ur., *Framing the Nation and Collective Identities. Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*, Routledge, London – New York, 2019.

<sup>13</sup> Vidi Marijan, Davor, *Hrvatska 1989.-1992. Radanje države*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017; Marijan, Davor, Nikica Barić, *Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države*, AGM, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2020. Za analizu pisanja novina o ključnim događajima tijekom 1989. godine vidi Badurina, Marino, „Tko je u Jugoslaviji želio svoju 1989.? Usporedni odjeci istočnoeuropske Annus Mirabilis u Beogradu i Zagrebu prema pisanju *Vjesnika i Politike*“, *Historijski zbornik*, 2, 73, 2020, 367-392.

<sup>14</sup> Za više informacija vidi internetsku stranicu Centra: <https://www.unipu.hr/ckpis>, 23.2.2021.

Budući da historiografske interpretacije i narativi imaju ulogu u (su)oblikovanju predodžbi o nacionalnoj povijesti u društvu, ovaj rad nastoji analizirati interpretativne tendencije sloma socijalizma u hrvatskoj historiografiji kao svojevrstne nulte točke mogućih istraživanja o društvenome sjećanju i pamćenju razdoblja socijalizma u Hrvatskoj uopće, te samoga sloma socijalizma kao takvoga.

### **Kako se povjesničari sjećaju – osnovna polazišta**

Cilj je ovoga rada ispitati na koji se način slom socijalizma „pamti“ tamo gdje velikim dijelom to pamćenje i nastaje – u historiografiji. Ovdje se, naime, kao osnova uzima konstruktivistička pretpostavka da prošli događaji nisu inherentno samorazumljivi, već da smisao i značenje dobivaju konstruiranjem značenja u sadašnjosti, s ciljevima afirmacije određenih društvenih poruka.<sup>15</sup> S time se slaže i povjesničarka Mirjana Gross ističući da u postsocijalističkim historiografijama, naročito u prikazivanjima nacionalne povijesti, još uvijek dominiraju narativi kojima su intrinzične određene političke i ideološke poruke.

Specifičnom prezentacijom nacionalne povijesti, u kojoj se složeni procesi dugoga trajanja pojednostavljuju i uobličuju u formu linearnoga strukturirajućeg narativa, stvara se poveznica između znanstvenih istraživanja i kolektivnih predodžbi vlastite prošlosti čime se u konačnici učvršćuje kolektivni identitet.<sup>16</sup> Štoviše, povjesničari pritom igraju ključnu ulogu u procesu konstruiranja slike o prošlosti te njezinoga posredovanja i diseminacije široj javnosti.<sup>17</sup> Naime, povjesničari u svojem radu, prikupljajući, selektirajući i obrađujući niz izvora, oblikuju specifične interpretacije i narative

---

<sup>15</sup> Koleva, Daniela, „On the (In)convertibility of National Memory into European Legitimacy: The Bulgarian Case“, *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography between Democratization and the New Politics of History*, ur. Oto Luthar, Central European University Press, Budimpešta – New York, 2017, 11; Rigney, Ann, *The Rhetoric of Historical Representation. Three Narratives on the French Revolution*, Cambridge University Press, 1991, 11-12.

<sup>16</sup> Gross, Mirjana, „O historiografiji posljednjih trideset godina“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 38, 2006, 587.

<sup>17</sup> Miroslav, Michaela, „The Struggle for Legitimacy: Constructing the National History of Slovakia After 1989“, *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography between Democratization and the New Politics of History*, ur. Oto Luthar, Central European University Press, Budimpešta – New York, 2017, 116.

povijesnih zbivanja i fenomena koji, ako se perpetuiraju, ulaze u prostor nacionalne imaginacije i time utječu na stvaranje kolektivnoga sjećanja o povijesti društva.<sup>18</sup> U parafrazi kategorije koju je definirao Pierre Nora, historijska znanost i historiografija predstavljaju *milieux de memoire*, odnosno središta sjećanja,<sup>19</sup> sredine u kojoj se prošla stvarnost dekonstruirati i rekonstruirati kreirajući interpretativne modele i narative koji postaju osnovicom tumačenja nacionalne povijesti, a posredno i kolektivnoga identiteta i kolektivnoga sjećanja na vlastitu prošlost. Prema tome, način na koji se povjesničari i historiografija „sjećaju“ prošlih događaja možemo smatrati jednim od mehanizama kojim društvo definira ne samo svoju vezu s vlastitom prošlošću, već i tu istu prošlost.<sup>20</sup>

S obzirom na predmet istraživanja nužno je osvrnuti se na definiciju i funkciju narativa u historiografiji. Ovoj se temi pristupa s punom sviješću o kompleksnosti i brojnosti definicijâ i teorijâ narativa u interdisciplinarnome kontekstu, od Rolanda Barthesa, preko Haydena Whitea, do suvremene narativne teorije i njezinih različitih pravaca, poput primjerice kognitivne naratologije i narativne analize u psihologiji koja polazi od pretpostavke da je narativ neizbježna sastavnica svakodnevnoga života jer ljudi imaju tendenciju svoja iskustva i sjećanja organizirati u uzročno-posljedične pripovijesti u nekome vremenskom slijedu kako bi im pridali određeno značenje.<sup>21</sup>

U kontekstu ovoga rada, za formuliranje radne definicije historijskoga narativa relevantna je teza o postojanju narativnih struktura, odnosno specifičnih interpretacija određenih kategorija u svakoj nacionalnoj kulturi.<sup>22</sup> Narativi i interpretacije u historiografiji imaju određenu funkciju, a jedna od njih je uvijek eksplanatorna – narativi se kreiraju kako bi se neki događaj ili proces opisao, odnosno kako bi mu se pridalo određeno značenje. Povijesni narativi imaju i druge funkcije, koje mogu biti političke (afirmativne ili negacijske), društvene, homogenizirajuće, antagonizirajuće, itd. Moguće je, dakle,

<sup>18</sup> Isto, 136.

<sup>19</sup> Nora, Pierre, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija*, 12, 8, 2007, 136-137.

<sup>20</sup> Tamm, Marek, „Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies“, *History Compass*, 6, 11, 2013, 463.

<sup>21</sup> Emerson, Peter, Stephen Frosh, ur., *Critical Narrative Analysis in Psychology: A Guide to Practice*, Palgrave Macmillan, New York, 2004, 8; Herman, David, *Basic Elements of Narrative*, Wiley Blackwell, Chichester, 2009, 7-8.

<sup>22</sup> Czerwinski, „Lik i ideje“, 73.

utvrditi da kod narativa postoji određena društveno-politička i kulturna svrha i funkcija. Možda je za ovaj rad najpodesnija Rüsenova teza o historijskoj interpretaciji kao argumentacijskome modalitetu kojim se činjenice iz prošlosti organiziraju u koherentan historijski sustav.<sup>23</sup> Rüsen istovremeno naglašava narativni karakter povijesti, ističući da je historijski narativ konstrukcija koja ima specifičnu funkciju organiziranja iskustava prošlosti kako bi im se pridalo određeno značenje i smisao u kulturnome okviru određenoga društva.<sup>24</sup>

### **Narativi o slomu socijalizma u hrvatskoj historiografiji**

U ovome je radu analizirano dvanaest sinteza hrvatske povijesti nastalih u razdoblju od ranih 1990-ih do kraja 2000-ih – najranija je drugo izdanje Macanove *Povijesti hrvatskog naroda* objavljeno 1992, a posljednja je *Hrvatska od stoljeća 7. do danas* Dinka Šokčevića objavljena 2016. godine. U fokusu je, pritom, način na koji historiografija tretira i interpretira događaje u Hrvatskoj, Jugoslaviji i širem europskom kontekstu 1980-ih, s 1989. godinom kao zaključnom. Na temelju provedene analize moguće je utvrditi postojanje jednoga narativa o raspadu socijalizma u hrvatskoj historiografiji. Njegova je bitna odrednica nepostojanje terminološke i metodološke distinkcije između procesa raspada socijalizma kao teorijsko-ideološkoga koncepta i društveno-političkoga sustava sa specifičnim postulatima i obilježjima te procesa raspada Jugoslavije kao procesa disolucije državne zajednice. Iako se ta dva procesa u određenim aspektima preklapaju, ipak je riječ o odvojenim mehanizmima. Međutim, u historiografiji raspad socijalizma najčešće nije tretiran kao zasebna analitička kategorija i povijesni proces, već je poistovjećen s dinamikom raspada Jugoslavije kao državne zajednice.

Osnovno je obilježje ovoga narativa postojanje skupa uzroka kojima se utvrđuju kauzalni odnosi i dinamika procesa raspada socijalizma i Jugoslavije. Dominantne razlike u interpretaciji sloma socijalizma u tretiranju su i stupnjevanju tih uzroka. Temeljni su uzroci raspada socijalizma ekonomski uzroci, međunacionalni odnosi i nacionalizam, djelovanje pojedinačnih aktera te promjene u

---

<sup>23</sup> Rüsen, Jörn, *History: Narration, Interpretation, Orientation*, Berghahn Books, New York – Oxford, 2005, 4.

<sup>24</sup> Isto, 4-5.

međunarodnoj politici. Slične su rezultate pružila i druga istraživanja. Primjerice, politolog Dejan Jović definirao je osam tumačenja uzroka raspada Jugoslavije: ekonomsku krizu, drevnu etničku mržnju među jugoslavenskim narodima, nacionalizam, kulturne razlike, promjene u međunarodnoj politici, ulogu pojedinačnih aktera, premoderni karakter jugoslavenske države i strukturalno-institucionalne razloge.<sup>25</sup> Jasna Dragović-Soso, također politologinja, analizirajući inozemnu historiografsku, politološku i sociološku produkciju kao modalitete interpretacija raspada Jugoslavije identificirala je paradigmu nacionalne mržnje, političko, ideološko i nacionalno nasljeđe Kraljevine Jugoslavije, strukturne, prvenstveno ekonomske faktore čiji se korijeni nalaze u naravi jugoslavenskoga socijalističkog sustava, zatim djelovanje političkih i intelektualnih ličnosti te utjecaj vanjskih čimbenika. Moguće je, dakle, primijetiti da slične interpretativne i narativne tendencije koje se pojavljuju u sintezama povijesti istovremeno postoje i u inozemnoj historiografskoj i srodnoj literaturi koja problematizira pitanje sloma socijalizma i Jugoslavije.<sup>26</sup>

Opća mjesta narativa o slomu socijalizma Titova su smrt 1980, ekonomska kriza koja je uslijedila nakon njegove smrti i pojava različitih oblika nacionalizama, u kronološkom smislu albanskoga nacionalizma 1981. na Kosovu, potom srpskoga nacionalizma čija je manifestacija bio Memorandum SANU, Miloševićovo djelovanje od 1987. kao politička provedba ideja srpskoga nacionalizma, te političke promjene u Hrvatskoj – pobjeda Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj 1990. i referendum o hrvatskoj samostalnosti 1991. godine. Pritom je zanimljivo da se Titova smrt i ekonomska kriza, namjerno ili slučajno, dovode u izravnu uzročnu vezu, iako ta dva događaja nisu nužno u korelaciji; ekonomska kriza posljedica je konjunktura niza strukturnih, političkih i ekonomskih faktora koja se nije pojavila preko noći, ni u trenutku Titove smrti.

Specifičnost je narativa o raspadu socijalizma i Jugoslavije u interpretaciji utjecaja pojedinačnih aktera, pri čemu su dvije ključne

<sup>25</sup> Jović, Dejan, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije, 1974-1990*, Prometej, Zagreb, 2003, 23.

<sup>26</sup> Dragović-Soso, Jasna, „Why did Yugoslavia disintegrate? An overview of contending explanations“, *State Collapse in South-Eastern Europe*, ur. Lenard J. Cohen, Jasna Dragović-Soso, Purdue University Press, West Lafayette, 2008, 2, 11.

ličnosti toga procesa Josip Broz Tito i Slobodan Milošević. Njihov je odnos, naime, predstavljen u asimetriji aktivnoga i pasivnog djelovanja. Titov se utjecaj u ovome kontekstu održavao kroz njegovu odsutnost jer su ekonomska kriza, politička previranja i društvene promjene 1980-ih u velikoj mjeri interpretirane kao posljedica njegove smrti. S druge strane, Miloševićevo (aktivno) djelovanje bilo je jedan od ključnih faktora koji su oblikovali i uvjetovali procese raspada Jugoslavije. Na koji je način Tito oblikovao procese u Jugoslaviji i nakon svoje smrti možda je najzornije objašnjeno u radovima povjesničara Ive Goldsteina. U njegovoj je interpretaciji Tito bio vrhovni arbitar koji je odlučivao o političkome, gospodarskome i nacionalnom uređenju Jugoslavije, a nedostaci njegovih rješenja bili su neki od uzroka sloma socijalizma. Upravo je zato i Titova smrt tumačena, osim kronološke, kao prekretnica u političkome i ideološkom smislu.<sup>27</sup> Pritom je zanimljivo napomenuti i da je Tuđmanovo djelovanje, kao i djelovanje drugih istaknutih ličnosti u Hrvatskoj, u procesu osnivanja političkih stranaka i uspostave višestranačja relativno slabo zastupljeno u analiziranim sintezama hrvatske povijesti, i u najvećoj se mjeri svodi na faktografiju vezanu uz proces osnivanja HDZ-a kao dio širega procesa stvaranja višestranačja u Hrvatskoj. Na sličan je način zanemareno i djelovanje pojedinaca u drugim jugoslavenskim republikama, ali i zbivanja u ostalim republikama uopće.

Uočava se da je u sintezama suvremena povijest zastupljena u različitome opsegu, što onda utječe i na sâm narativ i njegove karakteristike. Naravno, u sintezama koje su opsegom kraće manje je prostora posvećeno samome pitanju raspada socijalizma što u metodološkome smislu podrazumijeva subdisciplinarno usmjerenje na političku povijest te deskriptivno linearno nabranje prošlih događaja, ali u skladu s prethodno definiranim skupom uzroka kojima se objašnjava raspad socijalizma i Jugoslavije. Pritom opseg teksta utječe i na kompleksnost same analize, ali je unatoč tome moguće, u skladu s interpretativnim karakteristikama, identificirati tri kategorije interpretacije.

Prvu kategoriju čine autori koji usvajaju paradigmu o nacionalnoj i ekonomskoj potlačenosti Hrvata, odnosno identificiraju

---

<sup>27</sup> Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003, 348-350.

ekonomske uzroke i međunacionalne odnose i nacionalizam, prvenstveno srpski, kao ključne točke koje su utjecale na proces raspada Jugoslavije i socijalizma. U ovu kategoriju spadaju sinteze Ive Perića, Zdenka Radelića, Dinka Šokčevića i dijelom Trpimira Macana. Iznimka je Ivo Perić koji, za razliku od drugih autora, u obliku usputne opaske radi razliku između procesa raspada socijalizma i procesa raspada Jugoslavije. Iznoseći tvrdnju da se uzrok urušavanja socijalizma nalazi u samim njegovim teorijsko-ideološkim, političkim i ekonomskim postavkama, Perić implicira da je njegovo „urušavanje“ bilo neizbježno.<sup>28</sup> Iste su fundamentalne boljke morale i socijalizam u Jugoslaviji, uz postojanje dodatnoga faktora, „velikosrpskog nacionalizma“. Perić, dakle, ključni uzrok raspada socijalizma vidi u njegovoj dotrajalosti kao društveno-političkoga koncepta, dok uzrok raspada Jugoslavije vidi u nacionalizmu, prvenstveno onome srpskom, te nacionalnoj i ekonomskoj potlačenosti Hrvata u obje Jugoslavije.<sup>29</sup>

Ova posljednja paradigma o potlačenosti Hrvata koju je Perić iznio kao osnovnu pretpostavku raspada socijalističke Jugoslavije ponavlja se i u sintezi *Povijest Hrvata* u izdanju Školske knjige čiji je Perić urednik:

„Živeći dugo u jugoslavenskoj državi (1918.-1941, te 1945.-1991.), hrvatski je narod u tijeku tih sedam desetljeća stekao vrlo loša iskustva: u takvoj državnoj zajednici bio je tlačen i ekonomski i nacionalno, a bio je više-manje stalno izložen velikosrpskim težnjama koje su ga htjele rastočiti i uništiti.“<sup>30</sup>

Ovakva interpretacija, kao i Perićeva konstatacija o „antihrvatskoj represiji“ koju je provodio komunistički sustav, a koja je oslabjela oko 1989,<sup>31</sup> eksplicitna je manifestacija tzv. sindroma drevne mržnje koji je kod, primjerice, Jovića i Dragović-Soso definiran kao jedan od uzroka raspada Jugoslavije.<sup>32</sup> Ona odražava i tendenciju hrvatske historiografije da slom socijalizma i Jugoslavije promatra kao proces

<sup>28</sup> Perić, Ivo, *Povijest Hrvata*, Centar za transfer tehnologije, Zagreb, 1997, 257.

<sup>29</sup> Isto, 257, 260.

<sup>30</sup> Perić, Ivo, ur., *Povijest Hrvata. Treća knjiga. Od 1918. do danas*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 460.

<sup>31</sup> Isto, 450.

<sup>32</sup> Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*, 23, Dragović-Soso, „Why did Yugoslavia disintegrate?, 2.

u kojemu je Hrvatska zauzimala pasivnu, reaktivnu ulogu nasuprot srpskome nacionalizmu, što ukazuje i na latentnu tendenciju da se srpska politika identificira kao glavni pokretač i odgovorna strana za raspad Jugoslavije.

Izuzev spomenute opaske u Perićevoj *Povijesti Hrvata*, obilježje je sintezâ ostalih autora ove kategorije poistovjećivanje procesa raspada socijalizma s procesom raspada Jugoslavije. Tako Dinko Šokčević raspad Jugoslavije interpretira kao proces koji je započeo još 1960-ih amandmanima na Ustav iz 1963. i jačanjem položaja republika u federaciji, a naročito nakon donošenja novoga Ustava 1974. godine.<sup>33</sup> Šokčević prvenstveno naglašava ekonomske i nacionalne uzroke sloma socijalizma i Jugoslavije, te pridaje veliki značaj djelovanju pojedinaca, osobito Tita.<sup>34</sup> Kako bi dokazao njegovu presudnu ulogu, Šokčević donosi pregled Titove predratne, revolucionarne i političke karijere u poslijeratnoj Jugoslaviji kao svojevrsan uvod u analizu razdoblja nakon Titove smrti. Šokčevićeva je analiza Titove uloge, iako točna s aspekta faktografije i kronologije, ipak ponešto problematična jer reducira kompleksnu društvenu i političku povijest Jugoslavije na Titovu ličnost.<sup>35</sup> Primjerice, Šokčević ističe da je „Tito [...] raskinuo sa Sovjetskim Savezom“, „Tito se 1965. godine zauzeo za gospodarsku reformu“, Tito se „[...] 1971. godine [...] obračunao s reformskim pokretima koji su zahtijevali reforme“ i slično.<sup>36</sup>

Zdenko Radelić također proces raspada socijalizma poistovjećuje s procesom raspada Jugoslavije, a kao ključne uzroke sloma navodi ekonomsku krizu i pitanje međunacionalnih odnosa, odnosno „pritisak srpske elite“.<sup>37</sup> U objašnjenju uzroka raspada Jugoslavije dominiraju međunacionalni, prvenstveno hrvatsko-srpski odnosi. U svrhu dokazivanja agresivnosti srpskoga nacionalizma Radelić analizira nacionalnu i etničku pripadnost u državnim i partijskim strukturama u Hrvatskoj.<sup>38</sup> Dijakronijski niže događaje koji su prethodili

---

<sup>33</sup> Šokčević, Dinko, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Durieux, Društvo mađarskih znanstvenika u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2016, 529.

<sup>34</sup> Isto, 526-528.

<sup>35</sup> Isto, 522-525.

<sup>36</sup> Isto, 524.

<sup>37</sup> Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006, 490.

<sup>38</sup> Isto, 566-575.



raspadu Jugoslavije kao i Pavličević i Matković. Posljedično, Radelić ne ulazi u analizu europskoga konteksta, kao ni u analizu dubljih uzroka sloma socijalizma kao društveno-političkoga sustava.

Trpimir Macan<sup>39</sup> ne uklapa se u potpunosti u ovaj interpretativni okvir jer u njegovoj sintezi dominira nacionalni uzrok, dok je ekonomski aspekt zanemaren. Neriješenost „hrvatskog pitanja“, odnosno neriješenost nacionalnih pitanja i odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji unatoč suprotnim tvrdnjama komunističkih vlasti („odbijanje da se suoče sa stvarnošću jugoslavenskih nacionalnih, povijesnih, gospodarskih i kulturnih prilika“),<sup>40</sup> Macan smatra glavnom slabošću socijalističke Jugoslavije i ključnim uzrokom njezina raspada. Macan događaje s kraja 1980-ih interpretira s izrazito kroatocentričnoga stajališta, čak i bez osvrta na opći jugoslavenski kontekst. U njegovu su fokusu tako isključivo zbivanja u Hrvatskoj gdje je katalizator zbivanja bilo gušenje hrvatskoga proljeća te nastupanje tzv. hrvatske šutnje nakon sjednice Predsjedništva SKJ u Karađorđevu 1971, nakon kojih je, prema Macanovom tumačenju, uslijedilo svojevrsno potiskivanje hrvatskoga nacionalnog identiteta u javnome prostoru.<sup>41</sup> Raspad SKJ, loša ekonomska situacija i pluralizacija političkoga i kulturnog života doveli su početkom 1990-ih do raspisivanja višestranačkih izbora koji su predstavljali novu fazu „hrvatske borbe za državni suverenitet i za narodni identitet“.<sup>42</sup> Macan, dakle, vrlo jasno određuje pitanje međunacionalnih odnosa kao ključan i jedini faktor sloma socijalizma u Jugoslaviji (slična je hijerarhizacija prisutna i kod Radelića), s bitnom razlikom u odnosu na ostale autore, postavljajući interpretaciju događaja s kraja 1980-ih u kontekst paradigme o tisućljetnoj borbi hrvatskoga naroda za državnu samostalnost.

Razdoblje 1980-ih u četvrtome izdanju Macanove sinteze opsegom zauzima jednu stranicu,<sup>43</sup> što sugerira da se 1980-e smatraju tek

<sup>39</sup> Drugo izdanje Macanove sinteze *Povijest hrvatskog naroda* (Macan, Trpimir, *Povijest hrvatskog naroda*, II. izdanje, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga, Zagreb, 1992.), završava s Drugim svjetskim ratom, tako da su za ovu temu relevantna kasnija izdanja. Macan, Trpimir, *Hrvatska povijest: pregled*, II. prošireno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

<sup>40</sup> Macan, *Hrvatska povijest*, 226.

<sup>41</sup> Isto, 229.

<sup>42</sup> Isto, 229.

<sup>43</sup> Macan, Trpimir, Željko Holjevac, *Povijest hrvatskog naroda*, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2013, 358.

uvertirom u zbivanja 1990-ih godina. Ključni trenuci koje Macan obrađuje u tome izdanju jesu ekonomska kriza, nemiri na Kosovu te Miloševićevo djelovanje u kontekstu tzv. događanja naroda.<sup>44</sup> Opseg je teksta koji se bavi ovim razdobljem izuzetno malen, pa nedostaje interpretacija 1980-ih, a posebno nedostaje analiza sloma socijalizma i Jugoslavije. Jedini element koji ukazuje na specifičnu interpretativnu paradigmu jest Macanovo spominjanje Miloševića kao pristaše „otvorenih velikosrpskih snaga“.<sup>45</sup> Na temelju te opaske moguće je, doduše s iznimnim oprezom, pretpostaviti u kojemu se pravcu kreću interpretativne tendencije ovoga razdoblja u spomenutoj sintezi. Cjelokupni kontekst 1980-ih Macan je sažeo u uvodnoj rečenici poglavlja o Domovinskome ratu:

„Propast komunističke ideje i slom socijalizma u Sovjetskom Savezu i istočnoj Europi, nestanak polustoljetne blokovske podjele svijeta i završetak Hladnog rata, gospodarsko i političko rastrojavanje Jugoslavije poslije Titove smrti i prenošenje srpskoga mitingaškog populizma iz Srbije u druge republike bili su okvirni uvjeti u kojima su u svibnju i lipnju 1989. osnovane prve građanske političke stranke u Hrvatskoj...“<sup>46</sup>

Stoga, iako ne predstavlja konkretnu analizu već linearnu deskripciju, Macanova sinteza ipak odgovara dominantnim interpretativnim tendencijama hrvatske historiografije.

Drugu kategoriju prevladavajućega narativa hrvatske historiografije o slomu socijalizma čine ona djela u kojima se kratko, deskriptivno, bez kritičko-analitičkoga osvrta navode događaji koji su prethodili raspadu Jugoslavije. U tim se djelima dijakronijski nižu događaji u kauzalnome nizu: Titova smrt, ekonomska kriza, pojava nacionalizma (nemiri albanskoga stanovništva), pojava srpskoga nacionalizma/Memorandum SANU, Milošević i antibirokratska revolucija, političke promjene u Hrvatskoj, točnije višestranačje, te raspisivanje izbora i referenduma kao posljednje etape prije početka rata. U ovu kategoriju spadaju sinteze Dragutina Pavličevića<sup>47</sup> i

---

<sup>44</sup> Isto, 358.

<sup>45</sup> Isto, 358.

<sup>46</sup> Isto, 359.

<sup>47</sup> Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*. 4. izd., Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2007, 495-499.

Hrvoja Matkovića.<sup>48</sup> Kod Pavličevića, slično kao i kod Šokčevića, postoji tendencija naglašavanja uloge Tita kao svojevrstne integrirajuće i odlučujuće sile za sudbinu Jugoslavije. Pavličević tako Jugoslaviju naziva Titovim „povijesnim ostvarenjem“, a samoga Tita „jedinom sponom raznorodnih republika, pokrajina, naroda i nacionalnih manjina“.<sup>49</sup> Istovremeno, kod njega se uočava tendencija analiziranja sloma Jugoslavije kroz nacionalnu prizmu, ističući prvenstveno srpski nacionalizam kao ključni faktor što je vidljivo, primjerice, iz njegova označavanja Memoranduma SANU kao „plana velikosrpskog širenja na zapad“.<sup>50</sup> Tu poziciju zauzima i Matković.<sup>51</sup>

Ono što svakako treba napomenuti jest da se Perić, Pavličević, Matković i Macan u svojim sintezama ne referiraju na (srednjo)europski kontekst, odnosno na proces i dinamiku raspada socijalizma u srednjoeuropskim komunističkim zemljama, pa čak ni ne spominju neku od srednjoeuropskih zemalja, osim određenih navođenja širega konteksta. Usputni osvrt na europski kontekst vidljiv je samo u Perićevoj autorskoj sintezi:

„Slom komunističkog socijalizma u Europi, započet 1989, zahvatio je i SFRJ, koja nije mogla dalje egzistirati ni kao socijalistička, ni kao višenacionalna država. Komunistički socijalizam u svih devet europskih zemalja, koje su imale nesreću da se njima nametne takav autoritarni sustav, nisu srušili ni bajuneti ni topovi. On se sam srušio svojim krivo načinjenim projektom i destruktivnom gradnjom: netržišnim gospodarstvom, nepravnom državom, političkim jednodomljem, ograničavanjem građanskih prava i sloboda.“<sup>52</sup>

Prema tome, kod navedenih autora ne postoji ni koncepcijska ni metodološka distinkcija između procesa raspada socijalizma i procesa raspada Jugoslavije kao države te je fokus analiza u najvećemu broju slučajeva dominantno na unutarhrvatskim i unutarjugoslavenskim zbivanjima, prvenstveno na dinamici odnosa između Hrvatske i Srbije.

---

<sup>48</sup> Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, 2. izd., Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2003, 378-397.

<sup>49</sup> Pavličević, *Povijest Hrvatske*, 495.

<sup>50</sup> Isto, 497.

<sup>51</sup> Matković, *Povijest Jugoslavije*, 391.

<sup>52</sup> Perić, *Povijest Hrvata*, 257.

Posebnu, treću kategoriju interpretativnih tendencija čine opsežne sinteze u kojima su procesi raspada socijalizma i Jugoslavije detaljnije analizirani, u što spadaju sinteze Dušana Bilandžića i Ive Goldsteina. Bilandžić raspad socijalizma u Jugoslaviji poima kao desetogodišnji proces koji je započeo Titovom smrću.<sup>53</sup> Temeljne uzroke raspada socijalizma u Jugoslaviji pronalazi u smrti Kardelja, Tita i Bakarića, dakle u djelovanju pojedinačnih aktera, zatim u ekonomskoj krizi koja je Jugoslaviju zahvatila 1980-ih te u masovnim nemirima Albanaca na Kosovu. Jedan od faktora raspada također vidi u međunarodnim okolnostima, ističući pad Berlinskoga zida kao događaj koji je označio početak procesa raspada socijalizma u europskome kontekstu.<sup>54</sup> Bilandžić je jedan od rijetkih autora koji konceptijski razdvaja procese raspada socijalizma i proces raspada Jugoslavije: „Pokret je nastajao u kontekstu sloma europskoga komunizma, raspadanja Jugoslavije i prijeteće velikosrpske opasnosti.”<sup>55</sup> Ovisnost situacije u Jugoslaviji, odnosno njezina uklopljenost u europske i globalne političke i društvene tijekove, očituje se u Bilandžićevoj konstataciji da je padom Berlinskoga zida, odnosno slomom „hladnoratovskoga poretka“,<sup>56</sup> izravno otvoreno pitanje sudbine Jugoslavije. Time se Bilandžić približava interpretacijama sloma socijalizma i Jugoslavije koje je u inozemnoj literaturi analizirala Jasna Dragović-Soso.<sup>57</sup> Međutim, iako Bilandžić time neosporno priznaje europski i međunarodni kontekst kao nužan element analize procesa sloma socijalizma i Jugoslavije, treba ipak imati na umu da je i Bilandžićev rad sinteza hrvatske povijesti te da autor ne ulazi u detaljniju analizu naznačenoga europskog procesa i konteksta.

Iako su unutarnje društvene, ekonomske i političke okolnosti omogućile prostor za društvene i političke reforme u Jugoslaviji, jedan je od ključnih faktora koji je determinirao daljnji smjer procesa promjena i raspada socijalizma prema Bilandžiću bio nacionalizam različitih skupina u Jugoslaviji, a ponajprije srpski i albanski. Pritom ističe nemire Albanaca na Kosovu 1981. kao katalizatore srpskoga

<sup>53</sup> Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 1999, 695.

<sup>54</sup> Isto, 695, 749.

<sup>55</sup> Isto, 766.

<sup>56</sup> Isto, 746.

<sup>57</sup> Dragović-Soso, „Why did Yugoslavia disintegrate?“, 23.

nacionalizma, dok njegovu ključnu manifestaciju pronalazi u Memorandumu SANU, sa Slobodanom Miloševićem kao glavnom političkom figurom.<sup>58</sup> Pritom Bilandžić i Tita promatra u okviru dominantne interpretativne matrice, kao prevladavajući interpretativni element u analizi raspada Jugoslavije, pa navodi da je Tito, odnosno „Titov komunistički režim desetljećima držao pod kontrolom“ srpski nacionalizam.<sup>59</sup>

U kontekstu razmatranja situacije u Hrvatskoj krajem 1980-ih, Bilandžić ističe da je u njoj nastupio proces „nacionalne homogenizacije“,<sup>60</sup> a adresira i hrvatski nacionalizam kao faktor u cjelokupnoj konstelaciji. Bilandžić razlaže procese osnivanja političkih stranaka i uspostave višestranačkoga sustava, posebice središnju ulogu i pobjedu HDZ-a u društvenome pokretu, ali je ujedno vrlo kritičan prema novouspostavljenome sustavu nazivajući ga „autoritarnom populističkom demokracijom“.<sup>61</sup> Njegova sinteza, prema tome, predstavlja detaljan kritički prikaz konteksta raspada Jugoslavije.

U Goldsteinovim je sintezama<sup>62</sup> Titova smrt 1980. ishodište interpretativnoga modela procesa sloma socijalizma. Riječ je o logičnoj ishodišnoj točki s aspekta kronologije jer je riječ o početku desetljeća. Međutim, u ovome je kontekstu važnija simbolika Titove smrti koja je određena kao sistemska prijelomna točka.<sup>63</sup> Goldstein ističe da je „Titova smrt na svaki [...] način bila prekretnica koja je pokazala da sustav koji ovisi o jednom čovjeku ne može biti dobar.“<sup>64</sup> Autor Tita konceptualizira kao ključnu ličnost čija je upravljačka i legitimacijska uloga bila krucijalna za održavanje jugoslavenskoga sustava: „Titove osobne kvalitete i mane, njegovi ispravni instinkti i zablude, dobra rješenja i teške greške, umnogome su određivali tijek hrvatske povijesti u većem dijelu 20. stoljeća, više negoli u slučaju

---

<sup>58</sup> Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 752, 756.

<sup>59</sup> Isto, 750.

<sup>60</sup> Isto, 766.

<sup>61</sup> Isto, 778.

<sup>62</sup> Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, EPH, Novi Liber, Zagreb, 2008; Goldstein, *Hrvatska povijest*.

<sup>63</sup> Goldstein, *Hrvatska povijest*, 348-349.

<sup>64</sup> Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 590.

bilo koje povijesne ličnosti u Hrvatskoj. “<sup>65</sup> Titova smrt stoga je bila događaj koji je pokrenuo proces (auto)destrukcije jugoslavenskoga sustava jer je Tito „ostavio paraliziran sustav, kojemu je najveća slabost bila u tome što sam sebe nije mogao popravljati“.<sup>66</sup>

Unatoč opsežnosti sinteze i analize, Goldstein se pitanja europskoga i međunarodnog konteksta raspada socijalizma dotiče u jednoj rečenici, konstatirajući da su uzroci sloma socijalizma bili izrazito nepovoljni socioekonomski uvjeti te (među)nacionalni odnosi,<sup>67</sup> a iste pronalazi i u Jugoslaviji. Kao ključne uzroke raspada socijalizma i Jugoslavije navodi ekonomsku krizu te pitanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, odnosno pojave pojedinačnih nacionalizama i nacionalnih antagonizama.<sup>68</sup> Prva kronološka, ali i sistemaska prijelomna točka u narušavanju međunacionalnih odnosa bili su nemiri Albanaca na Kosovu 1981. godine. Sljedeći aspekt nacionalnih napetosti bio je pojava velikosrpskoga nacionalizma koji se najprije manifestirao u književnosti, kazalištu i historiografiji,<sup>69</sup> konačno se javno pokazavši u Memorandumu SANU i izbijanju Miloševića kao njegove središnje ličnosti.<sup>70</sup>

Još jedan uzrok raspada Jugoslavije koji Goldstein identificira jest i ideološka kriza koja se ogledala u gubitku legitimiteta Saveza komunista, čiji je ideološki i politički utjecaj 1980-ih sve više slabio.<sup>71</sup> Također, potrebno je istaknuti i da Goldstein navodi konstrukt o „drevnoj mržnji“ u hrvatsko-srpskim odnosima kao jedan od uzroka raspada.<sup>72</sup> Pritom temelje te mržnje smješta u 19. stoljeće, da bi se za vrijeme Kraljevine Jugoslavije napetosti povećale, te kulminirale za vrijeme Drugoga svjetskog rata i Domovinskoga rata.<sup>73</sup>

Iako Bilandžić i Goldstein raspravljaju o širem spektru uzroka sloma socijalizma i Jugoslavije, kao i o karakteru socijalizma kao sustava te nekim uzrocima njegova raspada, tu ipak nije riječ

---

<sup>65</sup> Isto, 588.

<sup>66</sup> Isto, 591.

<sup>67</sup> Isto, 589.

<sup>68</sup> Isto, 600-601.

<sup>69</sup> Isto, 617-619.

<sup>70</sup> Goldstein, *Hrvatska povijest*, 366-367.

<sup>71</sup> Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 595.

<sup>72</sup> Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla*, 23.

<sup>73</sup> Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 653; Goldstein, *Hrvatska povijest*, 379.

o dubinskoj analizi karakteristikâ socijalizma i uzroka njegova sloma. Neovisno o tome, ipak je riječ o pomacima u odnosu na ostale sinteze koje u najvećemu broju slučajeva poistovjećuju procese sloma socijalizma i Jugoslavije. U kontekstu metodoloških iskoraka potrebno je spomenuti dvije publikacije iako izlaze iz postavljenih okvira ovoga rada: monografije *Usred oluje. Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.* Davora Paukovića<sup>74</sup> i *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991.* Svena Cveka, Jasne Račić i Snježane Ivčić.<sup>75</sup> Paukovićevo monografija, obrađujući problematiku političke tranzicije u Hrvatskoj krajem 1980-ih s fokusom na društveno-političke i ekonomske procese prijelaza iz komunističkoga u višestranački sustav, predstavlja značajan metodološki i interpretativni pomak u istraživanju uzroka i posljedica raspada socijalizma i Jugoslavije. Detaljno analizirajući društveno-političku situaciju u europskim komunističkim zemljama, Pauković ekonomske, političke i društvene promjene u Jugoslaviji promatra u širokome europskom kontekstu. Metodološki iskorak vidljiv je u odmaku od nacionalno orijentiranih objašnjenja kojima se zbivanja u Jugoslaviji predstavljaju kao specifičan jugoslavenski fenomen. Toj tendenciji Pauković suprotstavlja tezu da slom socijalizma u Jugoslaviji nije bio izolirani fenomen, već dio opće krize socijalizma, odnosno procesa raspada socijalizma u Europi koji je započeo 1980-ih godina. Na istome metodološkom tragu demistifikacije društveno-ekonomskih zbivanja u Jugoslaviji nalazi se i zbornik *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991.* Studijom slučaja radničkih štrajkova u Borovu autori postavljaju tezu da ekonomska kriza u Jugoslaviji, koja je u središtu narativa o slomu socijalizma i Jugoslavije, nije bila specifičan jugoslavenski fenomen, već dio globalnih ekonomskih tijekova kao posljedice naftne krize 1973. godine.<sup>76</sup>

---

<sup>74</sup> Pauković, Davor, *Usred oluje. Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.* Srednja Europa, Zagreb, 2018.

<sup>75</sup> Cvek, Sven, Jasna Račić, Snježana Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991.* Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, Zagreb, 2019.

<sup>76</sup> Cvek, Račić, Ivčić, 43, 45.

## **Zaključak**

U hrvatskoj je historiografiji moguće identificirati jedinstveni narativ o slomu socijalizma i Jugoslavije koji karakterizira metodološko i terminološko poistovjećivanje procesa raspada socijalizma s procesom raspada Jugoslavije. Narativ o slomu socijalizma u hrvatskoj historiografiji je, prema tome, uglavnom narativ o slomu Jugoslavije kao državne zajednice koji je započeo 1980. Titovom smrću. Samo je u nekolicini primjera prisutno tretiranje procesa sloma socijalizma i raspada Jugoslavije kao zasebnih analitičkih kategorija, dok su istovremeno rijetki pokušaji da se proces sloma socijalizma detaljnije analizira i objasni.

Osim djelovanja pojedinačnih aktera, ključni uzroci raspada socijalizma i Jugoslavije pronađeni su u ekonomskim problemima te međunacionalnim odnosima, odnosno u pojavi različitih nacionalizama. Pritom pojava albanskoga nacionalizma na Kosovu 1981. predstavlja i kronološko i sistemsko ishodište nacionalizma u Jugoslaviji, čime je otvoren prostor za pojavu srpskoga nacionalizma koji je označen kao katalizator dezintegracijskih zbivanja u Jugoslaviji u drugoj polovici 1980-ih godina. Hrvatska se historiografija najmanje bavi strukturnim i institucionalnim uzrocima raspada socijalizma, kao i teorijsko-ideološkim aspektom socijalizma i razlozima njegovoga raspada. Nadalje, primjećuje se i interpretativni model kojemu je osnovno obilježje nedostatak analize političkih, ekonomskih i društvenih faktora u Hrvatskoj koji su doprinijeli širenju nezadovoljstva građana smjerom kojim se kretala politika SKJ 1980-ih i položajem Hrvatske u Jugoslaviji. U ovome je interpretativnom modelu dominantni uzrok raspada Jugoslavije dinamika odnosa Hrvatske i Srbije, pri čemu je Hrvatska imala uglavnom reaktivnu ulogu.

Osim u sporadičnim slučajevima, hrvatska historiografija europski kontekst raspada socijalizma izostavlja iz analizâ, fokusirajući se na zbivanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji što i ne čudi s obzirom na sam format sinteze i često ograničen opseg teksta. Ipak, dominantni fokus gotovo isključivo na nacionalnu povijest uz zanemarivanje europskoga konteksta nužno pretpostavlja jednostranu analizu kompleksne prošle stvarnosti. U metodološkome smislu, raspad socijalizma i Jugoslavije pisan je kao čista politička povijest unutar tradicionalnoga analitičkog aparata koji se oslanja na novinske



članke, dokumente političke provenijencije te, u manjem opsegu, memoaristiku, prvenstveno političkih i/ili vojnih ličnosti, bez pokušaja svojevrstne „povijesti odozdo“ ili diverzifikacije izvora što bitno utječe na jednodimenzionalnost narativa.

Budući da je analiza obuhvatila sinteze objavljene u širem vremenskom rasponu od početka 1990-ih sve do danas, evidentan je kontinuitet i postojanost ovakvoga narativa u hrvatskoj historiografiji, pa čak i određena autoreferencijalnost s obzirom na to da se u novijim radovima citiraju sinteze historiografije s početka 1990-ih godina. Može se stoga zaključiti da je ovakav narativ o slomu socijalizma i Jugoslavije integrativni dio hrvatske suvremene povijesti i njezine historiografske reprezentacije i interpretacije, ali i da istovremeno nema mnogo pokušaja proširivanja interpretacija ili pak reinterpretacije postojećih izvora i literature, s iznimkom navedenih monografija. Za konačni zaključak o prevladavanju ovakvih analiza u sveukupnoj hrvatskoj suvremenoj povijesti trebalo bi obuhvatiti širi spektar literature od samih sinteza, što ostaje kao istraživačka hipoteza za buduće analize.

Svojevrsno marginaliziranje problematike sloma socijalizma u Jugoslaviji i njegova analiza s dominantno političkih aspekata dugo su pratili hrvatsku historiografiju koja se općenito fokusira na tematiku nacionalne prošlosti i određen maćehinski odnos prema širem kontekstualiziranju tematike sloma socijalizma kako u općim jugoslavenskim, tako i općeeuropskim okvirima. Ipak, u posljednje je vrijeme u pojedinim publikacijama vidljiv i metodološki i interpretativni napredak koji teži multiperspektivnoj analizi kompleksnih problema sloma socijalizma i raspada Jugoslavije. Ostaje vidjeti hoće li novi poticaji pridonijeti i promjeni interpretativnih tendencija, kao i hoće li novi istraživački pristupi donijeti i jaču komunikaciju s međunarodnom historiografijom, umjesto dosadašnje orijentiranosti hrvatske historiografije na samu sebe i bavljenje temama nacionalne prošlosti izvan europskoga i međunarodnoga konteksta.

Ovo istraživanje predstavlja svojevrsni uvod u kompleksnu problematiku struktura i interpretativno-analičkih metoda suvremene hrvatske historiografije. Za proširenje problematike obrađivane u ovome radu svakako bi bilo korisno napraviti komparativnu analizu narativa i interpretacija sloma socijalizma i raspada Jugoslavije u hrvatskoj, postjugoslavenskoj i inozemnoj historiografiji u kontekstu

povijesti historiografije. Potencijal otvorenih pitanja još je značajniji za nova istraživanja kolektivnoga sjećanja i pamćenja sloma socijalizma i Jugoslavije kako bi se identificirale moguće korelacije i razne percepcije društva o ovoj temi.

## **Bibliografija**

### **Izvori**

- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 1999.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, EPH, Novi Liber, Zagreb, 2008.
- Macan, Trpimir, *Povijest hrvatskog naroda*, II. izdanje, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Macan, Trpimir, *Hrvatska povijest: pregled*, II. prošireno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.
- Macan, Trpimir, Željko Holjevac, *Povijest hrvatskog naroda*, IV. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2013.
- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, 2. izd., Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2003.
- „Obilježena 30. godišnjica pada Berlinskog zida“, Historiografija.hr, <http://historiografija.hr/?p=17211>, 23.2.2021.
- Pavličević, Dragutin, *Povijest Hrvatske*. 4. izd., Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2007.
- Perić, Ivo, *Povijest Hrvata*, Centar za transfer tehnologije, Zagreb, 1997.
- Perić, Ivo, ur., *Povijest Hrvata. Treća knjiga. Od 1918. do danas*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
- Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Šokčević, Dinko, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Durieux, Društvo mađarskih znanstvenika u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2016.

### **Literatura**

- Agčić, Damir, „Pamćenje o Jugoslaviji u suvremenoj hrvatskoj historiografiji“, *Tranzicija i kulturno pamćenje*, ur. Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković, Srednja Europa, Zagreb, 2017, 237-245.
- Badurina, Marino, „Tko je u Jugoslaviji želio svoju 1989.? Usporedni odjeci istočnoeuropske Annus Mirabilis u Beogradu i Zagrebu prema pisanju *Vjesnika* i *Politike*“, *Historijski zbornik*, 2, 73, 2020, 367-392.

- Banjeglav, Tamara, „Sjećanje na rat ili Rat sjećanja?“, *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, ur. Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije (ACIPS), Sarajevo, 2012, 91-150.
- Brandolica, Tomislav, Filip Šimetin Šegvić, „Historiografija i popularna historija u vrijeme Hrvatskog proljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 51, 2019, 699-740.
- Centar za kulturološka i politička istraživanja socijalizma, <https://www.unipu.hr/ckpis>, 23.2.2021.
- Cvek, Sven, Jasna Račić, Snježana Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991*, Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, Zagreb, 2019.
- Czerwinski, Maciej, „Lik i ideje – Josip Juraj Strossmayer u diskursima suvremene hrvatske historiografije“, *Josip Juraj Strossmayer: Hrvatska, ekumenizam, Europa*, ur. Maria Dąbrowska-Partyka, Maciej Czerwinski, Scriptum, Krakov, 2007, 73-86.
- Dragović-Soso, Jasna, „Why did Yugoslavia disintegrate? An overview of contending explanations“, *State Collapse in South-Eastern Europe*, ur. Lenard J. Cohen, Jasna Dragović-Soso, Purdue University Press, West Lafayette, 2008, 1-39.
- Emerson, Peter, Stephen Frosh, ur., *Critical Narrative Analysis in Psychology: A Guide to Practice*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.
- Gross, Mirjana, „O historiografiji posljednjih trideset godina“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 38, 2006, 583-609.
- Herman, David, *Basic Elements of Narrative*, Wiley Blackwell, Chichester, 2009.
- Jakovina, Tvrtko, Martin Previšić, Dea Marić, ur., *International Conference The Tito-Stalin Split 70 Years After*, knjižica sažetaka, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF Press, Zagreb, 2018.
- Jović, Dejan, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeľeve Jugoslavije, 1974-1990*, Prometej, Zagreb, 2003.
- Koleva, Daniela, „On the (In)convertibility of National Memory into European Legitimacy: The Bulgarian Case“, *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography between Democratization and the New Politics of History*, ur. Oto Luthar, Central European University Press, Budimpešta – New York, 2017, 11-32.
- Krišto, Jure, „Hrvatska historiografija kroz trideset godišta Časopisa za suvremenu povijest (1969.-1999.)“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 1 (57), 11, 2002, 171-186.

- Marijan, Davor, *Hrvatska 1989.-1992. Rađanje države*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017.
- Marijan, Davor, Nikica Barić, *Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države*, AGM, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2020.
- Miroslav, Michaela, „The Struggle for Legitimacy: Constructing the National History of Slovakia After 1989“, *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography between Democratization and the New Politics of History*, ur. Oto Luthar, Central European University Press, Budimpešta – New York, 2017, 115-138.
- Nora, Pierre, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija*, 12, 8, 2007, 135-165.
- Radović, Srđan, „Istorijski revizionizam i imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima“, *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru. Zbornik radova*, ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, Alternativna kulturna organizacija AKO, Novi Sad, 2013, 313-332.
- Rigney, Ann, *The Rhetoric of Historical Representation. Three Narratives on the French Revolution*, Cambridge University Press, 1991.
- Rüsen, Jörn, *History: Narration, Interpretation, Orientation*, Berghahn Books, New York – Oxford, 2005.
- Pauković, Davor, *Usred oluje. Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.
- Pavlaković, Vjeran, Davor Pauković, ur., *Framing the Nation and Collective Identities. Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*, Routledge, London – New York, 2019.
- Tamm, Marek, „Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies“, *History Compass*, 6, 11, 2013, 458-473.

### **Sažetak**

U fokusu je ovoga rada analiza interpretativno-analitičkih metoda korištenih u sintezama nacionalne povijesti na primjeru interpretacije raspada socijalizma i Jugoslavije. Svrha je ovoga rada proučiti narative i interpretacije sloma socijalizma u Jugoslaviji i Europi, detektirati postojanje jednoga ili više specifičnih narativa o slomu socijalizma, te definirati interpretativne i metodološke karakteristike toga ili tih narativa. U analizi su korištene sinteze hrvatske povijesti, kao znanstvena djela namijenjena širemu čitateljstvu, čime formulirani narativi i interpretacije mogu djelovati sugestivno u kreiranju kolektivnih predodžbi o vlastitoj prošlosti. Rad polazi od pretpostavke da povjesničari i historiografija imaju važnu ulogu u kreiranju slika

o prošlosti te njihove diseminacije u javnosti. S obzirom na kontekst povijesnih događaja koji su u Hrvatskoj i regiji uslijedili nakon 1989/1990. godine, kao i danas žive i aktualne rasprave oko aspekata hrvatske suvremene povijesti, nužno je ispitati na koji način povijesna znanost i historiografija „pamte“, odnosno konstruiraju, rekonstruiraju i dekonstruiraju slom socijalizma kao događaj i proces.

# **Dis/kontinuiteti mađarske lokalne štampe u (post)Jugoslaviji: uređivačke politike i svetovi manjinske umetnosti**

OSZKÁR ROGINER

Pod terminom mađarske lokalne štampe podrazumevamo novine i časopise objavljene na mađarskom jeziku u (post)jugoslovenskom prostoru, čija je čitalačka publika obuhvatala uglavnom jednu ili nekoliko susednih opština, ali nikako nije dosegala regionalni ili veći obim. Publikujući vesti i zabavno-kulturni sadržaj za čitaoce najmanjeg opsega, one su u tom smislu igrale ulogu mesnog ili međuopštinskog glasila nedeljnog, dvomesečnog, pa čak i neregularnog vremenskog karaktera. Dok su velikotiražne dnevne novine bile prepoznatljivije po federalnoj ili nacionalnoj distribuciji, kao i svežim vestima iz države i sveta, mesna štampa se uglavnom trudila da komentariše globalne tokove iz lokalne perspektive, dok je težište vesti stavljala na opštinske i međuopštinske odnose trgovine, kulture, saobraćaja i politike. Cilj uređivačkih politika je zato bila lokalna interpretacija regionalnih, federalno-nacionalnih ili globalnih zbivanja, kao i doprinos koherentnoj imaginaciji sprege između lokalnih aktera i drugih aktera na višim nivoima vlasti, te zastupanje lokalnih potreba umetničkih praksi.

Razvitak mađarske opštinske štampe u perifernim delovima i manjim mestima Austro-Ugarske Monarhije započinje tek u zadnjim decenijama 19. veka. Tako pored dominantnih budimpeštanskih dnevnih i nedeljnih novina, kao i županijske dnevne štampe srednjeg dometa se kao znakovi urbanizacije u gradskim i malovaroškim sredinama postepeno pojavljuju subregionalni, lokalni i opštinski listovi. Sa različitim periodicitetom, tiražom i opsegom u zavisnosti od veličine mađarskog čitalaštva, raspoloživosti kadrova i resursa, kao i količine lokalnih vesti, pored značajnijih administrativnih, školskih, vojnih i finansijskih centara kao što su Novi Sad, Osijek, Rijeka, Sombor, Subotica ili Veliki Bečkerek, opštine kao Bela Crkva, Bačka

Topola, Čakovec, Pančevo, Senta, Stari Bečej, Kovin ili Žabalj u tom dobu isto pokreću svoje listove.<sup>1</sup>

Po raspadu Austro-Ugarske Monarhije i uspostavom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), medijski krajolik se temeljito i strukturno menja. Iako su vidljiviji kontinuiteti ukusa, vokabulara i žurnalističkih žanrova, prekid u načinu finansiranja, pripremanja i distribucije novina je sistemski transformisao proizvodnju, distribuciju i potrošnju lokalne medijske produkcije. Izostatkom državnih subvencija, promenom spone štampe sa političkim elitama, razrađenih nacionalnih i županijskih distribucijskih mreža, ali i repatrijacijom velikog dela mađarskog činovničkog i prosvetnog kadra kao glavnog potrošača medijskih dobara i usluga, usledila je rekonceptualizacija proizvodnje i potražnje. Postajanje manjinskom štampom, to jest reprezentacijom ne samo regionalnih, nego i novonastalih manjinskih interesa kao jedinstvene problematike kroz štampu zato nije zavisilo samo od dubokih administrativno-logističkih promena 1918, nego u istoj meri i od idejno-političke transformacije 1920-ih. Glavni diskontinuitet u međuratnom periodu je međutim potpuno ukidanje mađarske štampe na prostorima današnje Hrvatske i Slovenije.

Predstavljanje društvenih tokova, zastupanje političkih interesa i lokalne umetnosti se drastično menja posle ponovnog etabliranja mađarskih vlasti u Bačkoj, Baranji i Međimurju 1941, pri čemu manjinski mediji opet postaju nacionalno-regionalni. Slično međuratnom periodu, Slavonija tokom rata i dalje ostaje bez mađarske štampe, dok Banat, tada pod nemačkom upravom samo sa jednim štampanim medijem na mađarskom jeziku – dnevnim listom *Torontál*. Sa ponovnom promenom vlasti 1944. usledila je i ponovna promena medijskog sistema, njene distribucione i finansijske strukture, namene, žanrova i vokabulara. U etnički mešovitim sredinama se tako, sa uzorom na geografsko-demografski model iz Sovjetskog Saveza, struktura medija duplirala na jezicima narodnosti, dok je lokalna štampa izlazila često kao dvojezična ili višejezična.<sup>2</sup> Zbog

---

<sup>1</sup> Vidi Mák, Ferenc, *Sajtó a birodalom határán*, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2019; Simonyi, Mária, *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*, Logos, Tóthfalu, 2003.

<sup>2</sup> Vidi Buzek, Antony, *How the Communist Press Works*, Pall Mall Press, London, 1964; Robinson, Gertrude Joch, *Tito's Maverick Media – The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana – Chicago – London, 1977.

razvitka elektronskih medija, te centralizovane i visoko efikasne distribucije vesti, mađarska opštinska izdanja prestaju da budu izvor oglašavanja. Tu ulogu preuzimaju lokalni dodaci velikotiražnog dnevnog lista *Magyar Szó*, a opštinski se listovi više etabliraju kao medij umetničke samoorganizacije lokalne omladine.<sup>3</sup> Periodike se tako uglavnom izdaju inicijativom i finansiranjem omladinskih sekcija domova kulture ili domova omladine, te imaju emancipatorsku svrhu kulturnog uzdizanja i usavršavanja mladih. Sa ratovima 1990-ih i dezintegracijom države, mađarska lokalna štampa u (post) jugoslovenskom prostoru nanovo menja svoju formu i ulogu. Iako sama struktura u velikom delu opstaje, ona prolazi kroz geografske podele, sa značajnom transformacijom kontinuiteta sprege reprezentacije između lokalnog i nacionalnog – umesto federalnog. Mađari u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji tako prvi put tokom istorije štampe postaju odvojeni sistemi proizvodnje, podele i potrošnje kulturno-informativnih sadržaja, te u tom smislu postaju i zasebni subjekti identitetskih politika već od ranih 1990-ih, sa sve većim institucionalnim i finansijskim uticajem političkih struktura iz Budimpešte od 2010-ih.

Pored zastupanja manjinskih stavova i informisanja o političkim tokovima, uslov za reprezentaciju umetnosti u mađarskoj opštinskoj štampi je uveliko zavisio i od dis/kontinuiteta lokalnih potreba i ukusa. Zato je publikacija književnog stvaralaštva opštinskih pisaca, ali i način izveštavanja o gostujućim umetnicima i lokalnim događajima važan pokazatelj reprodukcije i reforme umetničkih praksi i vrednosti na lokalnom nivou, kao i odnos prema konzervaciji ili redefinisaju umetničkih modela. Ovaj rad zato promatra mađarske časopise i novine sa opštinskom distribucijom kao jedne od glavnih indikatora trendova ukusa i institucionalnog delovanja unutar razdoblja jugoslovenskih administracija, ali i u krizama prelaznih perioda i prekida. Koliko je razvoj opštinske štampe bio uslovljen lokalnim svetovima umetnosti, ljudskim, finansijskim i institucionalnim resursima, te razvitkom (malo)građanskog, socijalističkog ili postsocijalističkog ukusa, političke svesti i kulturne potrošnje unutar jedne opštine, toliko su međutim i sama izdanja doprinela internoj diversifikaciji umetničkog ukusa i političkih stavova. Određeni

<sup>3</sup> Vidi Zubak, Marko, *The Yugoslav Youth Press - student movements, youth subcultures and Communist alternative media*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.



sa jedne strane ograničenim resursima proizvodnje, dok sa druge usko limitiranom čitalačkom potrošnjom, ovi nedeljnici i časopisi predstavljaju arhiv lokalnih svetova umetnosti date opštine u datom periodu, kao i manifestne oblike medijskih struktura, te političkih i umetničkih paradigmi kroz decenije. Po Howardu S. Beckeru, pod svetovima umetnosti podrazumevamo sve ljude, „čije je delovanje nužno za produkciju karakterističnih dela, koje taj svet, a možda i drugi, definišu kao umetnost“.<sup>4</sup> Oni u tom smislu obuhvataju sve one koji proizvode, kupuju, preprodaju sve što se u datoj sredini prepoznaje kao umetnost. Svetove umetnosti – kao relacioni koncept – tako čine svi oni koji stvaraju objekte koji se prepoznaju kao umetnički i zbog toga poseduju simboličku, kao i monetarnu vrednost na tržištu.

### **Jugoslovenske kraljevine**

Iako se mađarska lokalna štampa u Kraljevini SHS, a potom u Kraljevini Jugoslaviji oslanjala na bogatu medijsku tradiciju centralne Evrope, njena evolucija od amorfnog skupa postimperijalnih novina na mađarskom jeziku u komplementarna čvorišta manjinskih glasila nije samo podrazumevala administrativnu, nego i logističko-finansijsku, kao i konceptualnu reorganizaciju svih njenih elemenata proizvodnje, podele i potrošnje periodičnog sadržaja. Listovi koji nisu prepoznali paradigmatске promene u umetničkoj i političkoj reprezentaciji društva, nemogućnost medijskih aktera da zamisle ulogu novina, medijsku strukturu, kao ni spregu između umetničkog i političkog drugačije, su ubrzo nestali.<sup>5</sup> Pored službeno ukinutih i nanovo nepokrenutih, nove, mahom opštinske periodike, koje su zanemarile duboke, strukturne transformacije i oslanjale se i dalje na ustaljene modele proizvodnje vesti i književnosti, su zbog nedostatka potražnje neminovno prestale sa radom. Čitaoci, koji se u njima nisu prepoznavali niti pronalazili primenjivu interpretaciju svojih neposrednih političkih, ekonomskih, kulturnih problema i potreba

---

<sup>4</sup> Becker, S. Howard, *Art Worlds*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1982.

<sup>5</sup> Detaljno vidi Roginer, Oszkár, „A mai Vajdaság magyar nyelvű sajtó- és média története (1920–2020)”, *Vajdaság IV – Kultúrtörténet*, ur. Tibor Ördög, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka, 2020.

su se odlučili za druga glasila. Normativni pristup predratnih i revolucionarnih društvenih skupina – mađarske štampe kakva je bila ili kakva bi trebala da bude, je tako postepeno zamenjen pragmatičnim – štampom kakva je morala biti, da bi efikasno i finansijski solventno zastupala manjinske interese.

Tranzicijski period prvog dela 1920-ih je zato označen nizom kratkotrajnih opštinskih izdanja. Nemogućnost izdavača, urednika ili novinara da zamisle drugačiju ulogu novina dovela je naime do proizvodnje listova koji su u manjinskim uslovima druge države nudili interpretaciju događaja iz predratnih perspektiva nacionalno-regionalnih mađarskih listova. Sem opštinskih vesti, na lokalnom su nivou urednici za čitaoce tako birali i tematizirali uveliko nerelevantne vesti iz šireg regiona, fokusirali se na mikro i makro aktere, tokove i centre moći, čija je delatnost imala sve manje uticaja na svakodnevnicu čitaoca. Nadalje, ova izdanja su predviđala moguće ishode događaja prema kauzalitetima predratne političke komunikacije i delovanja, principima koje su nove elite Kraljevine SHS uveliko zanemarivale. Nemogućnost ili nespремnost drugačije imaginacije i interpretacije tema, neprepoznavanje, te biranje uglavnom nerelevantnih tema za objavu, kao i nemoć razgraničenja između domaćih i inostranih dešavanja je uglavnom dovelo do nesolventnosti periodika.

Sličan, ali dugo neshvaćen preduslov štampe bila je predratna ograničenost medijskih radnika da zamisle manjinski sistem proizvodnje vesti i umetnosti drugačije od nacionalno-regionalnog.<sup>6</sup> Nemogućnost razumevanja prostorno-administrativnih diskontinuiteta, te isprekidanost terena distribucije novonastalim granicama su medijski integrisane gradove kao što su Subotica, Sombor, Osijek, Čakovec ili Murska Sobotа pretvorili u pograničnu periferiju, što je u slučaju opštinskih izdanja bilo još više osetno. Štampa, koja je u ovim multietničkim urbanim džepovima jezičke granice predstavljala kulturnu bazu interne mađarske ekspanzije, se promenom vlasti i u novoj državi našla u istoj ulozi državotvorne periferije, ali u obrnutim pozicijama moći i pristupom resursima. Nemogućnost samopercepcije mađarskih lokalnih novina kao štamparskog produkta

<sup>6</sup> Termin „nacionalno-regionalne periodike“ (časopisi, dnevni i nedeljni listovi) se u članku odnosi na listove iz doba Austro-Ugarske Monarhije sa distribucijom na teritoriji županije ili više županija.

manjinske proizvodnje sadržaja, njihova organizacija kao deo novog, ali paradigmatičnog drugačijeg sistema distribucije, i nemogućnost spoznaje manjinskog društva kao celokupnog i samostalnog tržišta je, međutim, do kasnih 1920-ih predstavljala srž krize u izdavaštvu. Spoznaja manjinske pozicije, kao i uslovi uređivanja štampe kao manjinske nije u tom smislu usledilo precrtavanjem granica, nego kroz konstrukcijski proces, koji se može pratiti u nizu finansijski neuspešnih pokušaja uređivanja novina tokom 1920-ih. Nastajanje manjinskog sistema štampe je zato podrazumevalo i integrisanje ove administrativno-logističke samopercepcije u poimanje svrhe štamparskog produkta, te mogućnosti njegovog uspeha na tržištu. Dok je, međutim, bačka i banatska dnevna štampa trebala da proceni svoje krajnje granice distribucije, probuditi interesovanje što većeg broja čitalačke publike, kao i izgraditi monopol nad domaćim tržištem i popuniti deficit koji je stvoren sa izostankom velikotiražne budimpeštanske štampe, lokalna izdanja nastavljaju u kontinuitetu opštinske proizvodnje, prodaje i potrošnje medija sa mnogo manje administrativno-logističkih promena. Uprkos konceptualnom preokretu, opštinska strukturna pozicija se zato manje promenila i samo naslonila na novonastali monopol mađarskih dnevnih novina iz Novog Sada, Subotice i Velikog Bečkereka, dok se lokalno distributivno delovanje u odnosu na celokupni medijski krajolik samo nastavilo 1920-ih i 1930-ih. Slično nadolazećim periodima, lokalna izdanja na mađarskom jeziku se nisu uveliko razlikovala od ostalih medija na drugim jezicima. U međuratnom periodu su sve manjinske novine delile sudbinu sa ostalim izdanjima, koja nisu bila bliska vlastima. Slično opozicionim medijima su zato i manjinski novinari i redakcije bili izloženi formalnim i neformalnim pritiscima u formi cenzure, redovnim i preteranim policijskim sankcijama, fizičkim napadima pripadnika ORJUNA-e i slično.<sup>7</sup>

Usled promene granica i zatvaranja mnogih osnovnih i srednjih škola ranih 1920-ih, odnosno gimnazija na mađarskom nastavnom jeziku, proizvodnju medijskog sadržaja je isto tako otežala i repatrijacija činovničko-pedagoškog kadra.<sup>8</sup> Takvo sužavanje malograđanskog potrošačkog staleža u prigraničnim periferijama Jugoslavije je

---

<sup>7</sup> Hornyik, Miklós, *A Délbácska története 1920–1929*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1985.

<sup>8</sup> Sajti A., Enikő, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Izdavački zavod Forum, Novi Sad, 2010.

zbog nedovoljne kupovne moći dovelo do krajnje nepovoljnih uslova po lokalnu štampu. Izostatkom državnih subvencija već od 1918. sa jedne strane, kao i pokretanjem, finansiranjem i promovisanjem štampe na hrvatskom, slovenačkom i srpskom jeziku sa druge, medijski radnici su se suočili sa deficitom potražnje u mnogim urbanim sredinama. Lokalna štampa na mađarskom zato trajno prestaje da izlazi u Banatu, Međimurju, Slavoniji i Sremu. Međutim, u sredinama gde je kontinuitet potražnje za lokalnim mađarskim periodičnim izdavaštvom i dalje postojao, kao na primer na više lokacija u Bačkoj, gde su se postepeno prepoznali prioriteti i kriterijumi za finansijsko uspešno uređivanje i proizvodnju lokalnih novina na mađarskom jeziku, opštinski svetovi umetnosti su uspešno preveli nacionalno periodično izdavaštvo u manjinsko. Inkorporiranjem ekonomsko-političkih promena u svoje uređivačke politike po uzoru na velikotiražne dnevne listove, ali i (samo)percepcijom medijskih radnika i medijskih produkata kao manjinskih, osniva se niz lokalnih periodika kao što su *Bácska Topola és Vidéke* (Bačka Topola: 1924-1941), *Horgos és Vidéke* (Horgoš: 1936-1944), *Középbácska* (Vrbas: 1935-1944), *Magyarkanizsai Tiszavidék* (Kanjiža: 1924-1944), *Sentai Friss Újság* (Senta: 1927-1942) i *Sztáribecseji Járás* (Stari Bečej: 1926-1932).

Velikotiražna dnevna štampa, čija je finansijska likvidnost, to jest broj prodatih primeraka i najam marketinške površine, direktno zavisila od razumevanja novih izazova manjinskih okolnosti je zbog inkorporiranja tih promena u uređivačke politike postepeno prepoznata od strane potrošača kao autentičan i legitiman izvor reprezentacije društvenog delovanja na nivou dnevnih dešavanja. Tržišni uspeh, te u tom smislu i dugotrajno izlaženje lokalnih glasila je, međutim, više zavisilo od zastupanja neposrednih interesa i informisanja žitelja opštine. Iako su glasila nastojala interpretirati političke teme manjinske svakodnevnice, i da svojim lokalno artikulisanim argumentima učestvuju u aktuelnim debatama dnevnih listova, kao i da komentarišu relevantna društvena dešavanja iz ugla mađarske manjine u Jugoslaviji, njihova uređivačka politika se prevashodno naslanjala na opštinske tokove i lokalnu kontekstualizaciju globalnog. Pošto su glasila na svim nivoima distribucije i periodiciteta u istoj meri zavisila od prodatih primeraka i oglašavanja, te su sa istom lakoćom mogla izgubiti i poverenje čitalaca, zastupanje manjinskih interesa na lokalnom nivou je obično bilo upotunjeno

izveštavanjem o opštinskim uredbama i novostima, sa obaveštenjima o dolasku i odlasku artikala u lokalnoj luci ili železničkoj stanici, informacijama o vašarima, kao i o drugim događanjima političke, kulturne, vojne i ekonomske prirode.

Pored proizvodnje vesti, sastavni deo svakih novina, pa tako i lokalnih su bile međutim pesme i kraće pripovetke lokalnih autora:

*Oh Donna Carola*

*Kicsi babám,*

*Légy estére Szentán*

*Ott fogok várni rád,*

*Ahol áll a kicsi bár.*

*Oh Donna Carola jössz-e majd*

*A csókod úgy égeti az ajkamat*

*A szívem szinte kalapál,*

*Ha egy kocsí előttem megáll.<sup>9</sup>*

*Oh Donna Carola*

*Lutko, budi*

*Naveče u Senti*

*Čekam te moja tad,*

*Tamo gde je mali bar.*

*Oh Donna Carola doćeš li?*

*Tvoj poljubac mi usne još žari*

*Srce mi ko' čekić skoči*

*Kad ispred mene auto koči.*

Iako su se velikotiražna dnevna i nedeljna štampa, pa kasnije i časopisi trudili da kroz konstrukciju novih senzibiliteta manjinskog stvaranja, kao i kritičkih osvrta stvore novi ukus zasnovan na temama, likovima, geografiji pa i celokupnoj (samo)percepciji čitaoca, a sa tim etabliraju i potražnju tipično i autentično manjinskih književnih proizvoda na znatno umanjenom tržištu, nemogućnost aktera da zamisle spregu između umetničkog i političkog „drugačije“ se najviše odrazilo na opštinsku štampu.<sup>10</sup> Predratni kontinuiteti ukusa, te pogled na umetnost kao na normativni alat u stabilizaciji i konzervaciji društvenog delovanja je zato lokalno bio mnogo vidljiviji od napora da se čitalac prepozna u novom umetničkom stvaralaštvu. Publikacije lokalnih mađarskih autora u opštinskim novinama, kao i drugi tekstovi o umetnosti ostaju zato u raskoraku sa ostalim mađarskim novinama i časopisima u celom međuratnom periodu, te u tom smislu i književni ukus koji zastupaju ne korespondira sa strukturnim transformacijama 1920-ih. Izbegavajući finansijski rizik i disbalans u potražnji usled potencijalnog negodovanja čitalaštva zbog afirmisanja književnih formi ili priznavanja novih modela umetnosti, lokalne uređivačke politike su davale prioritet reprodukciji, a ne reviziji

<sup>9</sup> Kálmán, B., „Donna Carola“, *Sentai Friss Újság*, 7.12.1930, 3.

<sup>10</sup> Vidi Bori, Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1998.

ukusa. Dok se reprezentacija književnog Subjekta u dnevnoj štampi i časopisima pomerila prema manjinskom referentnom polju jezika, istorije, topografije i aktuelnih problema, to jest poprimila estetsku formu aktuelne strategije političkog delovanja, opštinska štampa je i nadalje insistirala na jednoj ustaljenoj, nesavremenoj viziji umetnosti, kao i konzerviranju imitacije konvencionalnih građanskih ukusa s kraja 19. veka. Afirmacija novog ukusa, promovisanje jednog specifičnog književnog izražaja, te određivanje njene simboličke i monetarne vrednosti, kao i paralelan razvitak svesne potražnje među čitalaštvom je zato ostao najviše naglašavan u velikotiražnim dnevnim novinama kao što su *Bácsmegeyi Napló*, *Délbácska* i *Torontál*, te književno-kritičkom časopisu *Kalangya*.<sup>11</sup>

Kao što citat iz pesme pokazuje, iako se književni izražaj u retkim slučajevima modernizovao i poprimio forme modernog stiha, lokalni autori su se ipak suzdržavali od žanrovskih, tematskih ili stilističkih pomaka prema moderni. Sistemski kontinuiteti postromantike i bidermajera poput tematskih okvira suptilne ljubavi i porodičnog života, apolitičnosti ili prioriteta prirode u odnosu na velegradski milje su u tom smislu i dalje određivali lokalno književno stvaralaštvo na mađarskom jeziku međuratnog perioda. Lokalna štampa je zato mahom bila fokusirana na anegdote iz predratnih godina, kratke pripovetke građanskog miljea i apolitičnu, ljubavnu poeziju. Kao eklatantan primer, citirana pesma je pisana kao tekst za tango, što se navodi u podnaslovu, te u tom smislu predstavlja duh kasnih 1920-ih. Uprkos nekonvencionalnom lirskom žanru, za razliku od već uveliko poznatih avangardnih transformacija umetnosti ona suštinski ipak reflektira životni stil, konvencije i moralnost jednog prošlog doba. Pesma, međutim, nije samo deo jednog paradigmatskog niza zbog stereotipne kompozicije. Iako ima naznake moderne u žanrovskom smislu, forma tanga je uveliko omogućila uključivanje površnih klišeja, ali i marginalizaciju društveno relevantnih tema, bez ikakvih naznaka prema naporima književnih aktera da manjinskom političkom angažmanu daju i jedan umetnički izražaj. Mogućnost publikacije ovakvih stihova ukazuje i na mnoge druge tekstove opštinskih svetova umetnosti, koji se ograđuju od kolektivne

<sup>11</sup> *Bácsmegeyi Napló* (Subotica: Bačko-županijski dnevnik); *Délbácska* (Novi Sad: Južna Bačka); *Torontál* (Veliki Bečkerek: Torontal); *Kalangya* (Novi Sad, Subotica, Vrbas, Sombor: Snop).

odgovornosti i okreću prema pristupačnim, individualnim osećanjima, tipizovanim i lako razumljivim temama, kao i prepoznatljivim motivima predratnih godina.

### Prva dezintegracija Jugoslavije

Medijski krajolik, a zajedno sa time i lokalna štampa se drastično menjaju nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Pored ukidanja liberalno-progresivnih i levičarskih izdanja kao što su dnevni list *Napló* (naslov od 1930: *Bácsmegyei Napló*) i časopis *Híd* (naslov u 1941: *Világkép*), manjinska štampa u Bačkoj, Baranji i Prekmurju se reintegriše u mađarske distribucione tokove i iz manjinske ponovo prelazi u nacionalno-regionalnu. U Banatu i nadalje izlazi *Torontál* u Velikom Bečkereku, ali s obzirom na okolnosti on ne samo da postaje jedini mađarski dnevni list u nemačkoj okupacionoj zoni, nego i jedino manjinsko glasilo na mađarskom jeziku sa leve strane reke Tise. Isto tako, na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske Slavonija i Srem nadalje ostaju bez mađarskih periodičnih izdanja. Opštinska i međuopštinska štampa u ovom periodu jedino postoji u Bačkoj i Međimurju, ali preduslovi njihovog daljeg ili ponovnog postojanja se međutim uveliko razlikuju od okolnosti pre 1918. godine.

Promene u nedeljnoj štampi 1941. su najprimetnije u uticajima transformacije distribucijskih sistema, načinu pokretanja novih regionalnih listova, te u kontinuitetima i diskontinuitetima uređivačkih politika u odnosu na izmenjene pozicije moći, samopercepcije i samoreprezentacije. Sa jedne strane, uz nekoliko izuzetaka, kao što su *Horgos és Vidéke, Középbácska, Magyarkanizsai Tiszavidék* (1943: *Magyarkanizsai Hírek*) i *Topolyai Magyar Hírlap*, većina opštinskih listova prestaje da izlazi zbog manjka ljudskih i materijalnih resursa, pada kupovne moći i novinske potrošnje, te povećane kontrole sadržaja. Sa druge strane, njihov strukturni položaj preuzimaju novoosnovani, regionalno distribuisani dnevni i nedeljni listovi kao što su *Délvidék* (Južni krajevi, Sombor) i *Délvidéki Magyarország* (Mađari u južnim krajevima: Subotica). Sa postojećim, ali radikalizovanim dnevnim listom u Novom Sadu (*Reggeli Újság*), Somborom kao županijskim centrom i Suboticom kao najvećim gradom te zajedno sa listovima iz Segedina, medijsko polje Bačke i Baranje je u roku

od nekoliko meseci preuređeno i sveobuhvatno snabdeveno politički podobnim sadržajem. Interesantan je i slučaj ponovo pokrenutog nedeljnika *Muraköz* (Čakovec) koji se nakon ukidanja 1918. ponovo izdaje od 1941. do 1944. nastavljajući istu, dvojezičnu uređivačku politiku na mađarskom jeziku i međimurskom dijalektu. Sa etabliranjem čvorišta periodične produkcije, i zahvaljujući njihovom vremenskom i prostornom rasporedu, distribucija sadržaja i snabdevenost čitalaštva već krajem 1941. postaje konzistentna sa ostalim delovima zemlje.<sup>12</sup>

U sistemskom smislu proizvodnje vesti i umetnosti, kao i u transformaciji ukusa i političke (samo)percepcije, opštinske periodike za vreme Drugog svetskog rata ostaju privržene svojim uređivačkim politikama, te njihovi prioriteti ostaju uveliko nepromenjeni. Zbog razjedinjenosti terena, njihovi napori proizvodnje i distribucije zato postaju iznimno insularni, ali se interno malo menjaju. Naime, reorganizacijom distribucijskih tokova, te administrativnom transformacijom Dunava i Tise u državne granice, komunikacija masovnim medijima između Slavonije, Bačke i Banata tokom rata zapravo prestaje. Zato, iako je postojalo izveštavanje koje je prevazilazilo ova razgraničenja, efektivna dostava i prodaja periodika, imaginacija ovog prostora kao jedinstvenog bila je uveliko onemogućena. Pored toga, u procesu reintegracije Bačke, Baranje i Prekmurja u mađarske tokove proizvodnje vesti i umetnosti, ovi predeli nisu samo izgubili specifično manjinski profil oglašavanja i reprezentacije, nego i monopol nad tržištem, na kojem štampa, a sa time i politički uticaj iz Budimpešte, Segedina, Pečuja i ostalih prethodno pograničnih gradova ubrzo postaje dominantan. Iako se mogu pretpostaviti pokušaji prodaje periodika na prostoru Nezavisne Države Hrvatske po tome da su cene nekih novina bile naznačene i u kunama ili jer su imale posebne odeljke za vesti iz Slavonije (*Új Nép*, *Reggeli Újság*), kao u slučaju naznaka za prodaju dnevnog lista *Torontál* u Bačkoj, distribucija ovih većih listova je velikom verovatnoćom bila neregularna, dok su opštinski listovi samo sa pojedinačnim brojevima, skoro pa slučajno prekoračavali granice lokalnog čitalaštva. Iako su ovi ishodi najviše uticali na velikotiražnu dnevnu štampu, kvantitativne (broj

<sup>12</sup> Detaljnije vidi: Roginer, Oszkár, „Háborúban hallgatnak a múzsák? Térreprezentáció és térrel való azonosulás a második világháború alatt a Bácskában és a Muravidéken“, *Genius Loci*, ur. Máté Dávid Tamáska, Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2019.



glasila, periodičnost, broj strana) i kvalitativne (obim vesti i njihova informativna razrađenost) karakteristike lokalnih izdanja ukazuju na umanjene potrebe čitalaštva u opštinama. Uprkos ovim promenama, međutim, opštinske uređivačke politike (prioriteti i hijerarhija tema, vokabular, percepcija društvenih skupina) retko pokazuju težnje prema radikalizaciji čitalaštva.

Sa transformacijom manjinske štampe u nacionalno-regionalnu, a sa tim i manjinske samopercepcije u većinsku, te integracijom u društvene tokove koji se nisu oslanjali ni na kontinuitete međuratnog perioda Kraljevine Jugoslavije, niti na austrougarske prakse, nego na modifikovane modele međuratne mađarske štampe, prioriteti uređivačkih politika su se 1941. najradikalnije odmakli na regionalnom nivou, dok su na lokalnom ipak kontinuiteti ostali najznačajniji. Iako je lokalna štampa bila uslovljena zvaničnom hijerarhijom vrednosti i cenzurom, te poput drugih izdanja nastojala da tematski i stilski podržava ratne poduhvate, bila je ipak mnogo suzdržanija, trudeći se održati balans na opštinskom i međuopštinskom nivou. U višejezičnim listovima kao što je bila *Középbačka – Srednja Bačka – Mittel Batschka*, napori da se ne destabilizuje lokalna javna sfera i da se ni jedna etnička grupa žitelja opštine ne stigmatizuje bili su još izraženiji:

|                                                           |                                       |
|-----------------------------------------------------------|---------------------------------------|
| <i>Ősz van a váron, dombon, a<br/>pagonyban.</i>          | <i>Jesen na brdu, šumi i dvoru</i>    |
| <i>Mégis új nyitányt hangszerel<br/>a táj:</i>            | <i>Pejzaž novu uvertiru sprema</i>    |
| <i>e karban Zrínyi szíve vissza-<br/>dobban</i>           | <i>Srce Zrinskog bije u tome horu</i> |
| <i>és új lelkekben visszhangra<br/>talál<sup>13</sup></i> | <i>i odjek novim dušama skriva</i>    |

Sprega između umetničkog i političkog prolazi ipak kroz značajan period radikalizacije i na opštinskom nivou. Iako manje primetno u lokalnoj štampi, književno stvaralaštvo, pre svega poezija, u periodu između 1941. i 1944. promovise jednu specifičnu viziju mađarskog društva, poprimajući pre svega tematske, ali i retoričke, stilske i žanrovske pokazatelje teritorijalnog revizionizma, te postaje instrumentom stvaranja javnog mnjenja po uzoru na specifičan trend

<sup>13</sup> Kálmán, Dudás, „Muraközi ősz“, *Muraköz*, 30.10.1941.

poezije iz međuratne Mađarske. Prateći model preporoda katoličke lirike, te njenog spoja sa militantnim historicizmom kasnih 1930-ih i ranih 1940-ih, ovaj trend ima svoje manifestne forme u bačkoj i međimurskoj štampi između 1941. i 1944. godine. Imaginacija istorijskog kontinuiteta kroz književno stvaralaštvo, zasnovanog na referentnom polju etno-hrišćanskih vrednosti i sa političkom podrškom konzervativnih krugova toga doba tako postaje jedan od važnijih diskontinuiteta uređivačkih politika, a ratno-revizionistička poezija jedan od emblematičnih skupova književnog stvaralaštva Drugog svetskog rata. Kao i u gornjem citatu, koji se uklapa u odgovarajući tematski, stilski, vokabularni i retorički niz sličnog kanona u nemačkoj, slovačkoj, hrvatskoj ili francuskoj književnosti, potencijali povezivanja književnog Subjekta, geografsko-istorijskih referenci i etno-nacionalne mitologije su se radikalizovali i u Bačkoj, Baranji i Međimurju. Ovaj paradigmatički zaokret politizacije književnosti je reafirmisao jedan specifičan pogled na prošlost, kao i njeno povezivanje sa etnički homogenom vizijom nacionalnog terena, stvarajući tako jedan koherentni narativ identifikacije uz strateški izbor interpretacije i vokabulara. U tom smislu, spajanjem obaveza sadašnjosti sa velikanima prošlosti i generacijama budućnosti, te kreiranjem polja referenci etičkog i istorijskog delovanja stvorena je jedna nova sprega između umetničkog i političkog. Iako je ovakva reprezentacija društva postojala i u prethodnim umetničkim praksama, ohrabreni mogućnostima objavljivanja i oportunizmom brze književne recepcije, kao i u nadi njihovog otkrivanja i daljeg publiciranja u velikotiražnoj i profesionalno-književnoj štampi, autori ove vrste književnosti u opštinskim novinama pronalaze prve šanse medijske vidljivosti. Kao prethodno marginalan sloj malograđanskog ukusa ovo novo, militantno stvaralaštvo nacionalno-ekspanzivne poezije tako potiskuje apolitični ukus kasno-romantične lirike međuratnog perioda, te hiperprodukcijom postaje ne toliko dominantan, ali politički najviše promovisan vid umetnosti ranih 1940-ih i na opštinskom nivou.

## Jugoslovenski socijalizam

Sa etabliranjem jugoslovenskog socijalizma, medijski krajolik se korenito menja već krajem 1944. godine. Obustavlja se rad svih periodičnih izdanja, te se po modelu vertikalne i horizontalne osi federalnog sistema proizvodnje, podele i potrošnje medijskog sadržaja uspostavlja i manjinska piramidalna struktura na mađarskom jeziku sa centralnim institucijama u Novom Sadu. Dnevni list sa pokrajinskom, a potom i federalnom distribucijom postaje *Szabad Vajdaság* (Slobodna Vojvodina), osnovan paralelno sa novosadskim listom *Slobodna Vojvodina* (kasnije: *Dnevnik*), koji već 1945. menja ime u *Magyar Szó* (Mađarska reč). Pored toga se pokreću regionalni nedeljnici *Hét Nap* (Sedam dana) za Vojvodinu, *Magyar Képes Újság* (Mađarske ilustrovane novine) za Hrvatsku, i *Népújság* (Narodne novine) za Sloveniju. Na vertikalnoj osi se već 1945. obnavlja književno-umetnički časopis *Híd* kao kritičko glasilo zvaničnog književnog izražaja Mađara u Jugoslaviji. Ubrzo slede nedeljnici *Pionírújság* (Pionirske novine), periodika Titovih pionira na mađarskom, čija je uređivačka politika najviše korespondirala sa *Malim novinama* iz Sarajeva, i koji se kasnije delio na *Mézeskalács* (Medenjak) za vrtiće i niže razrede osnovnih škola, te *Jó Pajtás* (Dobar drug) za više razrede, a zatim *Ifjúság Szava* (Glas omladine), kao ekvivalent *Glasa omladine* za učenike srednjih škola. Na vertikalnoj osi zatim sledi *Új Symposion* (Novi Symposion), kulturno-umetnički časopis mađarske akademske mladeži Jugoslavije, koji se međutim razvija u jedan od najrelevantnijih neoavangardnih časopisa za umetnost, književnost i kritiku na celom mađarskom govornom području. Pored njih je postojao i *Dolgozók* (Radnici) za mađarske radnike i *Dolgozó Nő* (Radnica) za mađarske radnice socijalističke Jugoslavije. Sa menjanjem medijskog krajolika 1945. se mađarska izdanja u Jugoslaviji etabliraju kao deo integrisane strukture, te njihov sadržaj od federalnog do lokalnog nivoa postaje kongruentan sa ostalim izdanjima na jezicima drugih naroda i narodnosti. Pored toga opštinska štampa, kao i njihove redakcije su često bile višejezične.<sup>14</sup>

Uspostavljanjem ovako usko povezanog i koherentnog sistema je administrativni, konceptualni, ekonomski i kulturni diskontinuitet sa predratnom i ratnom štampom na celoj teritoriji zemlje bio

<sup>14</sup> Više o ovom medijskom modelu vidi Robinson, *Tito's Maverick Media*.

potpun. Strukturni položaj ugašenih opštinskih glasila zauzimaju sedmični opštinski dodaci *Magyar Szó*, kojima su žitelji po modelu opštinskih ili međuopštinskih glasila jednom nedeljno bili informisani o događanjima. Zato, iako je izdavaštvo bilo centralizovano u Novom Sadu, lokalna uredništva u Subotici, Senti, Bačkoj Topoli i Somboru su imala široku autonomiju unutar institucionalne strukture dnevnog lista. Zato umesto proizvodnje vesti, lokalne periodike preuzimaju drugu ulogu. Iako postoje izuzeci, kao što su *Községi Napló* (Opštinski dnevnik) iz Malog Iđoša ili *Becsei Újság* (*Bečejske novine*) iz Starog Bečēja, one uglavnom prestaju biti uređivane kao informativna glasila ili nosioci dnevno-političke interpretacije, te se pojavljuje nova forma i funkcija lokalnog lista, koji je isključivo omladinskog karaktera. Neretko višejezični, oni su obično pokrenuti kao predstavnici rada književno-umetničke sekcije neke opštinske institucije, kao što je dom kulture, dom omladine, izviđačko udruženje, radnički univerzitet i slično. Iako nisu postojali u svakoj opštini, njihovo strukturno mesto je bilo institucionalno, te u tom smislu finansijski i kulturno-politički obezbeđeno. Pokretanje lokalnih, omladinskih kulturno-umetničkih časopisa je zato bila učestala pojava medijskog krajolika, naročito od 1960-ih.<sup>15</sup>

Opštinski omladinski listovi nisu samo pokazatelji lokalnih mogućnosti mladih, nego i raskoraka zvaničnih, preskriptivnih napora socijalističkih elita, krutih i ponekad tromih administrativnih rešenja sa jedne strane, te kulturno-umetničkih potreba samoreprezentacije mladih i konstantnog razvitka njihovog ukusa sa druge strane. Sama struktura medijskog krajolika je u tom smislu omogućavala vidljivost omladine kroz štampu, ali je istovremeno predstavljala i prepreku u daljem razvoju na lokalnom nivou. Donji citat, objavljen u tematskom broju omladinskog lista *Mi* iz Sente na nadolazeću stotu godišnjicu Lenjinovog rođenja, predstavlja napore jedne prethodne generacije da motiviše mlade na angažovano umetničko delovanje. Posvemu atipična u jeku novih revolucionarnih ideja kasnih 1960-ih, nove evropske levice i neoavangarde, a naročito u kontekstu drugih časopisa, paradigmatiska nemogućnost mladih da se poistovete sa tematikom na taj anahronističan način, kao i priznanje uredništva o

<sup>15</sup> Roginer, Oszkár, „Az irodalmi mező nullaszintje – jugoszláviai magyar ifjúsági irodalompolitika 1945 és 1989 között“, *Jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete*, ur. Márk Losoncz, Krisztina Rác, L'Harmattan, Budapest, 2019.

poteškoćama tokom žiriranja beleže emblematičan odmak omladine od didaktičko-dogmatskog pristupa umetnosti poznog socijalističkog realizma u Jugoslaviji 1960-ih:

|                                             |                                             |
|---------------------------------------------|---------------------------------------------|
| <i>L E N I N</i> <i>suttogtam magam</i>     | <i>L E N J I N</i> <i>šaptala sam sebi</i>  |
| <i>elé</i>                                  | <i>samoj</i>                                |
| <i>L E N I N</i> <i>lángolnak a betűk a</i> | <i>L E N J I N</i> <i>gore slova na</i>     |
| <i>plakátokon</i>                           | <i>plakatima</i>                            |
| <i>L E N I N</i> <i>futnak a hangok az</i>  | <i>L E N J I N</i> <i>teku zvuci u etru</i> |
| <i>éteren</i>                               |                                             |
| <i>L E N I N</i> <i>az egész emberiség</i>  | <i>L E N J I N</i> <i>čuje se glas</i>      |
| <i>hangja szó!</i> <sup>16</sup>            | <i>čovečanstva</i>                          |

Skeptičan stav mladih, kao i vidljivost jedne nove vizije progresivne moderne u tom smislu, nije samo manifestna u velikotiražnom dnevnom listu *Magyar Szó*, omladinskom nedeljniku *Iffúság* ili časopisu *Új Symposion*, nego čak i u opštinskim periodikama kao što je bio *Mi*. Nemogućnost pisanja pesama o Lenjinu 1969. zato nije pusti pokazatelj adolescentnog diletantizma periferije, nego novih senzibiliteta 1960-ih, paradigmatskih promena poimanja revolucionarne umetnosti, i omladine koja se nije poistovećivala sa starim praksama čak i u agrarnim, nedavno industrijalizovanim sredinama. Za razliku od međuratnog perioda, kada opštinski autori i periodike nastoje ponajviše konzervirati političke i estetske smernice stvaralaštva prethodnih generacija, omladinski otpor prema prihvatanju jedne normativne sprege čak i u lokalnim svetovima umetnosti 1960-ih ne ukazuje samo na progresivne tendencije mladih autora, nego i na pogled na umetnost kao na manifestnu formu i instrument društvenih reformi. Prioritet, čak i na lokalnom nivou, zato nije imitacija ustaljenih modela, nego promena, kritika i modernistička vera u napredak. Upoređeno sa ostalim brojevima iste periodike, kao i drugih, velikotiražnih periodika iz Jugoslavije, list *Mi* je zato jedan od najboljih primera postepenog otvaranja jedne urbanizovane, industrijalizovane, ali u mnogim aspektima još uvek agrarne vojvođanske opštine kao što je Senta. Otvaranja su, pritom, evidentna ne samo u smislu proizvodnje jednog lista, nego i u savremenim, neoavangardnim tokovima u tekstovima, grafičkom dizajnu i celokupnom vizuelnom identitetu koji se oslanjao isključivo na lokalne

<sup>16</sup> Czupár, Mária, „Lenin“, *Mi*, 8, 1969.

resurse. Ujedno međutim, to ukazuje i na generacijsku akumulaciju kulturnog kapitala, kao i homogenizaciju progresivnog, modernističkog ukusa na svim nivoima društva.

Za razliku od neizjednačenog nivoa stvaralaštva u prethodnim periodima, gde su se diletantski ili pak početnički tekstovi više koncentrisali u opštinskim listovima i stoga bili manje prisutni ili skoro neprimetni u prominentnijim književnim (vikend) dodacima dnevnih novina i časopisa, posle 1945. umetničko se stvaralaštvo geografski u mnogim aspektima izjednačilo. Koncipirani većinom kao omladinski časopisi, izdanja su najčešće publikovana kao periodike književne sekcije domova kulture. Zbog centralizovane institucionalne strukture kulturno-izdavačke delatnosti, uređivačke politike ove specifične vrste lokalne štampe se u ničemu nisu razlikovale od drugih omladinskih izdanja, te su komunicirale isti ukus, iste vrednosti i istu političku viziju – nedovršenu modernu, stalan progres prema emancipaciji i otvorenost inovacijama. Iako su im tiraži dosezali samo do tristo primeraka, oni su tekstualno i vizualno bili retko manje reprezentativni od široko distribuisanih (mađarskih) časopisa proizvedenih u Novom Sadu ili drugim gradovima. Uprkos tome što je većina doživela samo jedno do tri godišta, ovi omladinski listovi lokalnog nivoa su već posle nekoliko brojeva mobilisali dostupne ljudske, finansijske i institucionalne resurse opštinskih svetova umetnosti za proizvodnju, pruživši priliku svim mladim zainteresovanim da publikuju svoj rad. Izdavani od strane opštinskih konferencija Saveza Socijalističke Omladine Vojvodine u Adi, Bačkoj Topoli, Malom Idošu, Senti, Starom Bečeju, Staroj Moravici i Subotici, oni predstavljaju autentičan umetnički izražaj opštinske mladeži jednoga doba.

U zavisnosti od dostupnosti finansijska, mladih saradnika i zainteresovanosti publike oni su bile jednojezični, kao *Mozaik* (1985-1989) u Malom Idošu ili *Vándorbot* (1966-1967) u Staroj Moravici.<sup>17</sup> U Subotici je međutim mađarski *Jelen* (1970) bio osnovan paralelno sa srpskohrvatskim *Sada*, a 1975. bivaju ujedinjeni u dvojezično izdanje.<sup>18</sup> Dvojezičnost je bila koncepcija i listova u Senti, kao što je bio

<sup>17</sup> Više o lokalnim periodikama u Staroj Moravici vidi Roginer, Oszkár, „Moravicai szépirodalom“, *Tanulmányok*, 1, 2018.

<sup>18</sup> Više o lokalnim periodikama u Subotici vidi Roginer, Oszkár, „Szabadkai kisperiodikák“, *Határhelyzetek IX*, Balassi Intézet – Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2016.

već pomenuti *Mi* ili *Scarabeus*, ali je postojao i jedan četvororojezični časopis u periodu između 1977. i 1982. godine. *Anonymus* iz Bačke Topole je, naime, izlazio na svim zvaničnim jezicima opštine: mađarskom, srpskom, slovačkom i rusinskom. U kontekstu uređivačke konstante jugoslovenskog socijalizma važno je napomenuti da se tekstovi nisu prevodili, nego su publikovani u originalu bez prevođa, da bi višejezična omladina sa čitanjem međusobno učila jezik okoline. Nadalje, njihov emancipatorski učinak na individualnom nivou se može meriti sa profesionalnim karijerama onih, koji su kao mladi autori tamo objavili svoje prve tekstove, te kasnije postali pisci i umetnici (Bálint Szombathy), pozorišni režiseri (András Urbán), urednici (István Beszédes, Éva Toldi), univerzitetski profesori i istraživači (Éva Harkai Vass, György Horváth), kao i publicisti, novinari, političari i tako dalje.

Za razliku od međuratnih i ratnih godina, kada je cenzura bila centralizovana, te je neposredan politički pritisak na opštinskom nivou bio manji, za vreme jugoslovenskog socijalizma je pritisak na uredništva bio mnogo direktniji i zavisio je od uprave izdavača. Najčešće su to bili čelnici domova omladine, posredno vezanih za lokalne svetove umetnosti, ali sa odgovornošću prema Savezu socijalističke omladine Vojvodine i njegovim opštinskim organima, sa statusom finansiranja i nadgledanja omladinskih aktivnosti na teritoriji date opštine. Iako je omladinska štampa nestala sa dezintegracijom države, ovaj vid uticaja opštinskih partijskih kadrova međutim nastavlja da postoji i u postsocijalističkom periodu kada lokalna izdanja, naročito posle političkih promena u Mađarskoj 2010-ih, postaju lokalne manifestacije manjinskih medijskih strategija Budimpešte.

Lokalnim periodikama pripadaju i jugoslovenski fanzini pisani na mađarskom jeziku. Proizvedeni DIY tehnikom<sup>19</sup> i umnožavani fotokopiranjem, oni su deo jugoslovenske ali i mađarske alternativne kulture 1980-ih, te u tom smislu spajaju posttitovski i pozni Kádárov socijalizam translokalnog, underground i nezvaničnog nivoa. Fanzini kao što su *Quo Vadis* (1988) iz Bačke Topole ili *Cruel Cross* (1987) iz Debeljače su ne samo podsetnici jedne epohe, nego i važan međuopštinski komunikacioni kanal jedne generacije. Za razliku od osta-

---

<sup>19</sup> Do it yourself, u doslovnom prevodu „uradi sam”. Tehnika neprofitne proizvodnje časopisa van institucionalnih okvira pomoću pisaće mašine i fotokopiranja, tipično za raznolike underground pokrete.

lih medija, koji su uprkos dezintegraciji vizije jednog društva uveliko nastojali retuširati njene nedostatke, alternativni mediji, iako u minimalnoj distribuciji od trideset do pedeset primeraka, komunicirali su jednu mnogo deziluzioniranu, ali realniju sliku stvarnosti. U ovim fanzinima je zato vidljiv ne samo manifestni uticaj muzike i subkulture Zapada, nego i njihova lokalna interpretacija, pokušaji reprodukcije, kao i kritika domaće muzičke scene. Ne sledeći konvencije jugoslovenskih medija, pored muzike, fanzini čuvaju nevidljive probleme omladine napisane u formi reportaže o neželjenoj trudnoći, omladinskom alkoholizmu, nezaposlenosti i apatiji. U strukturnom smislu oni predstavljaju diskontinuitet unutar sistema proizvodnje, podele i potrošnje sadržaja, ali ne u pravcu liberalizacije ili kritike socijalističkog tržišta štampe, nego kao pokazatelji sporog rastakanja kontrolnih i sankcionih mehanizama jedne države.

### **Druga dezintegracija i postjugoslovenski pluralizam**

Sa sve odlučnijom implementacijom tržišnih elemenata u marketinške i distribucijske strategije izdavaštva, slabljenjem nadzornih i kontrolnih organa štampe, te dezintegracijom institucionalnog okvira centralizovanog i hijerarhizovanog medijskog krajolika jugoslovenskog socijalizma, manjinska štampa se od kasnih 1980-ih ponovo suočila sa delegitimizacijom tradicija i kontinuiteta na koje se decenijama naslanjala. Nemogućnost samopercepcije kao narodnosti jugoslovenskog multikulturalizma, te daljeg oslanjanja na imaginaciju multietničkog i multikonfesionalnog suživota unutar jednog heterogeno viđenog zajedničkog prostora, manjinske proizvođače vesti i umetnosti je suočila sa potrebom rekonceptualizacije uređivačkih politika. Iako ova medijska struktura sa manjim izmenama i danas postoji, prioriteti proizvodnje sa jedne strane i umanjena potrošnja sa druge već od 1990-ih postaju vidljivi. Dnevne novine *Magyar Szó* su tako već ranih 1990-ih postale list distribuisan isključivo u Vojvodini, pri čemu su Hrvatska i Slovenija ostale bez mađarske dnevne štampe. Iako su nedeljnici *Hét Nap*, *Magyar Képes Újság* i *Népújság* održali svoja strukturna mesta, mađarska manjina u Sloveniji i Hrvatskoj je ostala bez periodika za vrtiće, osnovne i srednje škole. Nadalje, nedeljni listovi *Mézeskalács*, *Jó Pajtás* i *Képes Ifjúság* su se već od 1990-ih prodavali isključivo na prostoru Vojvodine.



Razvoj zasebnih svetova umetnosti je primetan i u književnom stvaralaštvu. U Lendavi se 1988. pokreće časopis *Muratáj*, kao i *Életfa* u Osijeku 1992. godine.

Sa fragmentacijom medijske strukture, lokalne novine sa ostalim mađarskim medijima u Srbiji postaju uglavnom opoziciona izdanja. Dok je pritisak iz Beograda postajao sve veći u svakoj redakciji, mnoge lokalne novine su se gasile zbog uskraćivanja sredstava, ali i zbog formalnih i neformalnih pritisaka na pojedine urednike i novinare. Zbog postepenog pada čitalaštva, *Magyar Képes Újság* se do 1990-ih iz republičkog nedeljnika praktično transformisao u međuopštinsko glasilo. Sa sedištem u Osijeku on dolazi u središte ratnih dešavanja, te u tom smislu usklađuje svoju uređivačku politiku sa ostalim regionalnim medijima u Hrvatskoj, te sa reportažama i fotografijama iz rata postaje jedini list, koji na mađarskom jeziku tokom celog trajanja rata izveštava sa terena. Zbog drastičnog brojčanog pada pripadnika mađarske manjine u Srbiji i postepenim sužavanjem tržišta u Vojvodini, distribucija dnevne i nedeljne štampe sužava se na severne opštine pokraj Tise i granicu s Mađarskom. Zato su 1990-e i 2000-e pored emigracije mađarskog stanovništva i sužavanja tržišta označile traženje kontinuiteta, te usklađivanje uređivačkih politika sa referentnim poljima različitih skupova tradicija i proizvodnih mogućnosti, dok se 2010-ih etabliraju nove administrativno-logističke prakse, kao i nove hijerarhije vrednosti u proizvodnji vesti i umetnosti. Transformacije društvenih tokova i medijskog krajolika postsocijalizma takođe utiču i na mađarsku lokalnu štampu ove tri postjugoslovenske države. Iako manje uslovljeno sa dezintegracijom federalnih i pokrajinskih distribucijskih sistema, a više sa tehnološkim razvojem medija, te nedostatkom ljudskih i finansijskih resursa, opštinski mediji se i sadržinski i formalno menjaju. Pri tome se međutim i prioriteti uređivanja uveliko razlikuju u tri decenije postsocijalizma.

U kriznim godinama 1990-ih se proizvodnja opštinskih vesti i umetnosti morala suočiti sa konceptualnim diskontinuitetima tradicija, novim politikama sećanja, nedostatkom finansijskih i ljudskih resursa, ali i otežanim uslovima rada u vidu političkih pritisaka.<sup>20</sup> U mestima u Vojvodini kao što su Bačka Topola, Temerin, Mali Idoš ili

---

<sup>20</sup> Kalapis, Zoltán, *A Magyar Szó fél évszázada*, Újvidék, Magyar Szó, 1994.

Stara Kanjiža, pored dodataka *Magyar Szó*u, pokreću se i opštinska informativna glasila, koja su velikim delom u međuvremenu prestala s radom zbog nedostatka radne snage, od urednika, preko novinara do štamparskog osoblja ili zbog lokalnih političkih pritisaka i uskraćivanja opštinskih sredstava. Pored toga, tri regije su zastupale tri različita pristupa ratnim dešavanjima. Dok su mađarski manjinski mediji u Sloveniji promatrali razvitak ratnog stanja iz perspektive inostrane politike, mađarska glasila u Hrvatskoj su sinhronizovala svoje uređivačke politike sa ostalim izdanjima u Hrvatskoj. U isto vreme su mađarska opštinska i međuopštinska glasila u Srbiji uskladila svoje uređivačke politike sa listovima *Hét Nap*, *Családi Kör* i *Magyar Szó*, te su kao glasila demokratskih vrednosti podržavala antiratne i antirežimske proteste, trudila se objektivno izveštavati čitaoce na opštinskom nivou, te u tom smislu komentarima i reagovanjem uskladiti lokalnu interpretaciju političke stvarnosti sa regionalnom, koja je u istoj meri bila izložena pritiscima režima.

Demokratizacijskim procesima 2000-ih stvara se jedan međuprostor za razvoj opštinskih medija, pre svega u Vojvodini, gde nedugo posle pada Slobodana Miloševića lokalni medijski radnici nanovo redefinišu tradicije opštinske proizvodnje štampe. Listovi u Bačkoj Topoli ili Staroj Kanjiži tako, na primer, često citiraju stare članke iz međuratnih lokalnih novina i listova iz vremena Austro-Ugarske Monarhije, afirmirajući na taj način kontinuitete sa tim listovima i lokalne zajednice. Pored mnoštva medijskih sloboda koje je ranih 2000-ih demonstrirala štampa, prepoznaje se i njen demokratizacijski i emancipatorski potencijal na lokalnom nivou, te se zato iz opštinskog budžeta ulaže u nove uređivačke i štamparske tehnologije. Pored toga je od 2000-ih i na lokalnom nivou sve relevantnije projektno finansiranje iz državnih i pokrajinskih fondova, te je zbog pristupa resursima zato vidljiv i njihov profesionalni i tehnološki razvoj. Zajedno s listovima *Népújság* i *Új Magyar Képes Újság* u Sloveniji i Hrvatskoj, stari i novoosnovani opštinski listovi izlaze na sve više strana, unapređuje se grafički kvalitet i obogaćuje se novinski sadržaj. Jednojezični ili dvojezični listovi u Bačkoj Topoli, Malom Idošu, Feketiću, Staroj Kanjiži, Čantaviru, Mužlji, Temerinu i ostalim mestima postaju izvor opštinske političke komunikacije, komunalnih informacija, kulturno-zabavnog sadržaja, ali i oslonac lokalnih elita.

Sa promenama vlasti u Mađarskoj, transformacijom pogleda na mađarske manjine u okolnim zemljama, kao i užom političkom saradnjom sa njihovim elitama u 2010-ima, funkcija proizvodnje lokalnih vesti i umetnosti se korenito menja. Pored tranzicije u jedan novi politički medijski krajolik, mađarski manjinski mediji ulaze u novi tehnološki period. U ovim godinama se naime potrošnja kablovskog, satelitskog i internetskog sadržaja proizvedenog u Mađarskoj povećava, te tim deljenjem tržišta cela manjinska medijska struktura menja formu i sadržaj. Sa vestima proizvedenim u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji, mađarski građani tih zemalja su, pored televizijskog i radijskog programa iz Budimpešte koji se postepeno proširivao od 1990-ih, postajali sve veći korisnici sadržaja online portala iz Mađarske. Povećana potrošnja mađarske medijske produkcije je međutim imala i uticaja na lokalnu i regionalnu manjinsku štampu, koja je u izgledu, formi i vokabularu postepeno počela da percipira Mađarsku kao model daljeg razvoja medija. Spoj tehnološke evolucije i političkih izmena je međutim doveo i do drugih paradigmatiskih promena kod opštinskih izdanja, pri čemu su oni postajali u sve manjoj meri medij oglašavanja i servisnih informacija. Pošto svaki lokalni list izlazi u izdanju date mesne zajednice, ova funkcija se premešta na online površine zvaničnih stranica lokalne samouprave, pri čemu sve veći udeo dobijaju sadržaji dužih tekstova reportažnog karaktera, feljtona i intervjua. Sa izveštavanjem o lokalnim događajima, koje većinom organizuje i finansira samouprava, ovakve formalne promene su, međutim, omogućile veću vidljivost, promovisanje i reprodukciju partijskih kadrova na opštinskom nivou, kao i njihovu lokalnu legitimizaciju u koherentnoj imaginaciji sa višim krugovima pokrajinskih i budimpeštanskih aktera.<sup>21</sup>

Uprkos čestim i paradigmatiski relevantnim promenama tehničkih preduslova, političkog delovanja i medijske reprezentacije, u opštinskoj i međuopštinskoj su proizvodnji književnosti prakse ostale u velikom delu konstantne. U tom smislu se produkcija mađarske manjinske književnosti ujednačeno odvijala i na hronološkoj, ali i

---

<sup>21</sup> Više o informisanju na jezicima nacionalnih manjina u Srbiji vidi Kuntić, Kalman i dr., *Informisanje na jezicima nacionalnih manjina – Predlozi za nove politike – deceniju posle*, Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2017; Teofilović, Ivana i dr., *Sloboda izražavanja i medijske slobode u Srbiji u procesu EU integracija*, Građanske Inicijative – Fondacija za Otvoreno Društvo, Beograd, 2018.

na geografskoj ravni podjednako kroz decenije, u sve tri postjugoslovenske regije. Iako je na književne tekstove tematski i vokabularno u Hrvatskoj uveliko uticao rat, manjinska je književnost u Sloveniji i Vojvodini ostala izjednačena zbog protivratne manjinske perspektive, kao i zajedničkih društvenih problema političko-ekonomske tranzicije i u okviru demografskih promena na postjugoslovenskom prostoru.

Iako pokrenut kao mađarski nedeljnik stanovnika Socijalističke Republike Hrvatske, sa republičkom distribucijom, većina tiraža lista *Magyar Képes Újság* – i njenog naslednika od 1996. *Új Magyar Képes Újság* – se od 1990-ih prodavala u Baranji, te u tom smislu funkcionisala ponajviše kao translokalno glasilo. Reprezentacija zajednice se u zadnjih trideset godina fokusirala na samo nekoliko opština, ujedinjujući ih kroz sam medij u jednu kulturno-političko imaginaciju. Slično listu *Népújság* u Sloveniji, uređivačke politike ovih, prethodno regionalnih ili republičkih nedeljnika zato u mnogim aspektima postaju slične izdanjima lokalnog dometa. Pored toga, zastupljenost opštinske umetnosti u ovim listovima postepeno opada, a prikazi lokalnog književnog stvaralaštva u odnosu na period jugoslovenskog socijalizma, kada su kratke priče i poezija bili regularan deo uređivanja, postaje mnogo marginalniji deo novina. Međutim, pošto opštinska i međuopštinska štampa predstavlja važan dokument antiratnog angažmana, ona je nastojala da političkom delovanju manjinskog pacifizma da i jedan književni izražaj:

*Anyámnak oly kedves  
szülővárosa Eszék  
barátok, rokonok, ismerősök  
éltek-e még  
Szentlászló, Laskó, Kopács es  
Vörösmart  
égő házaitok füstje a lelkiünkbe  
mart.*<sup>22</sup>

*Grad rođenja majke moje,  
Osijek njen dragi,  
da li ste još živi poznanici,  
rodbino, prijatelji,  
Zmajevac, Kopačevo, Laško,  
Laslovo,  
dim kuća vaših u plamenu  
duše nam je izjeo.*

Traume rata nisu samo deo mađarske svakodnevnice ovekovečene u lokalnoj poeziji u Hrvatskoj, nego je to tematska konstanta koja je obeležila sve svetove umetnosti Mađara u postjugoslovenskom prostoru. Listovi iz Vojvodine su već od ranih 1990-ih umetničkim angažmanom nastojali podupreti političke napore u senzibilizaciji lokalnog

<sup>22</sup> Lajos, Bándel, „Baranyasírató“, *Magyar Képes Újság*, 14.9.1995.

manjinskog stanovništva protiv dešavanja na frontu, ali i intenzivirati opoziciono delovanje protiv vlasti Slobodana Miloševića. U proizvodnji umetnosti se to prevashodno manifestovalo kroz pesničko stvaralaštvo, grafiku i karikature. Zastupljenost lokalnog književnog stvaralaštva, međutim, od 2000-ih postepeno opada. Sa povećanim finansijskim, logističkim i kulturno-političkim uticajem Mađarske, ne menja se samo sadržaj ili način zastupanja manjinske umetnosti, nego i vrsta umetnosti koja se zastupa. Sa novim tehnološkim mogućnostima, kao i trendovima zabavno-informativne štampe, uređivačke politike lokalnih medija se od književnog stvaralaštva okreću prema drugim vidovima umetnosti. Umesto publikacije opštinskog stvaralaštva, lokalni listovi se posle 2000-ih, a posle 2010-ih još odlučnije fokusiraju na izveštavanje o drugim oblicima kulturno-umetničkog stvaralaštva.

Davanjem vidljivosti predavanjima, gostovanjima, koncertima i okruglim stolovima dolazi, međutim, i do žanrovskog zaokreta prema intervjuima i reportažama, kao i prema refleksivnim formama publicistike, sa kojima opštinske i međuopštinske uređivačke politike zatvaraju krug novih identitetskih, kulturnih i memorijalizacijskih politika mađarske manjine u postjugoslovenskom prostoru. Organizacijom dešavanja na lokalnom nivou i izveštavanjem o njima, kao i zbog izloženosti televizijskom, radijskom i internetskom sadržaju iz Mađarske, proizvodnja, podela i potrošnja vesti i umetnosti u datim opštinama se tokom 2010-ih skoro u potpunosti homogenizuje sa produkcijom iz svetova umetnosti Budimpešte. Usaglašavanjem političkog delovanja manjinskih mađarskih stranaka u postjugoslovenskom prostoru sa vladajućim elitama u Mađarskoj se prioriteti medijskog krajolika do 2020. usklađuju od lokalnih do regionalnih medija, te se tako organizacijom dešavanja na lokalnom nivou, kao i proizvodnjom vesti o ovim dešavanjima upotpunjuje kulturno-politička funkcija štampe. Stvaranjem ovih prostornih kontinuiteta, i objavljivanjem vesti na zvaničnim stranicama opština, a ne u novinama, listovi prestaju bivati izvorom kurentnih informacija, dok sadržaj glasila postaje sprega između lokalnih političkih tokova i zvaničnih hijerarhija vrednosti, kongruentnim sa političkim prioritetima Budimpešte i Beograda.

## **Zaključak**

Evolucija dugotrajnih medijskih procesa mađarskih manjina na (post)jugoslovenskom području, kao i reprezentacija lokalnih ukusa i kolektivne samopercepcije su kao relacioni pokazatelji prevashodno zavisili od administrativno-političkih makrostruktura društva, strateških izbora i odluka u delovanju elita etničkih zajednica na opštinskom nivou i od uređivačke politike datog lista. Uređivačke su politike simptom jednoga doba, ali i model formiranja javnog mnjenja, te se zato na njih mora gledati kao na odraz, a ujedno i instrument sistemskog delovanja. One predstavljaju sponu elita i njihovih prioriteta, principe mogućeg pisanja i spisateljstva, ali i percepciju nemogućeg, te u tom smislu početnu tačku i krajnju granicu proizvodnje, prodaje i potrošnje vesti i umetnosti.

Diskontinuiteti opštinskog i međuopštinskog informisanja se isto tako mogu sa jedne strane okarakterisati kao kumulativni, odnosno kao oni koji proizilaze iz niza različitih odluka uredništava donesenih u tranzicijskim periodima 1920-ih ili 2000-ih, jer se prekid sa tradicijama ili njihova redefinicija vršila postepeno. Sa druge strane oni mogu biti i nekumulativni, kao rezultati sistemskih i zvaničnih odluka vlasti 1941. ili 1944, kada je delegitimizacija tradicija bila iznenadna i potpuna. Za razliku od velikotiražne dnevne štampe, u kojoj su diskontinuiteti bili uglavnom prostorno-vremenski koherentni sa promenama elita, lokalna izdanja su u manjoj meri nastupila sinhronizovano i zato preciznije oslikavaju individualne strategije uredništava unutar istorijskih procesa sa jedne, ali i ukus i kulturno-političke potrebe opštinskog čitalaštva sa druge strane.

Iako je prelazak nacionalno-regionalne mađarske štampe u manjinsku posle Prvog svetskog rata u većim distribucijskim sistemima dnevnih listova iziskivao konceptualno-logistički preokret radi finansijske solventnosti, lokalna glasila su i u međuratnom periodu uglavnom sačuvala predratne vokabularne i žanrovske forme izveštavanja, kao i hijerarhije vrednosti predmoderne književnosti, te su samo adaptirala političke okvire globalnih interpretacija novim društvenim realnostima. Sa potpunim prekidom medijskih tradicija krajem Drugog svetskog rata se, međutim, stvara jedan novi medijski krajolik centralizovan u Novom Sadu, čija forma i danas igra najveću ulogu u percepciji i razumevanju političkih dešavanja. Uprkos

kontinuitetu sistema distribucije i formalnim elementima štamparskog izdavaštva, politički prioriteti proizvodnje sadržaja su se uveliko promenili od 2010-ih, i u tom smislu svi listovi od regionalnog do lokalnog nivoa danas zastupaju sasvim druge vrednosti u odnosu na hijerarhije prethodnog političkog sistema. Nadalje, sa političkim promenama u Budimpešti i Beogradu, evolucijom tehnoloških preduslova proizvodnje i pozivanjem na sasvim druge tradicije, ali i zahvaljujući demonstrativom raskidu sa jugoslovenskim socijalizmom je do 2020. stvorena sasvim druga samopercepcija manjinskih društvenih tokova.

## Bibliografija

### Izvori

*Sentai Friss Újság*, Senta (1927-1941)

*Muraköz*, Čakovec (1941-1944)

*Mi*, Senta (1968-1970)

*Magyar Képes Újság*, Osijek (1952-)

### Literatura

Becker, S. Howard, *Art Worlds*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1982.

Bori, Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1998.

Buzek, Antony, *How the Communist Press Works*, Pall Mall Press, London, 1964.

Hornyik, Miklós, *A Délbácska története 1920–1929*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1985.

Kalapis, Zoltán, *A Magyar Szó fél évszázada*, Újvidék, Magyar Szó, 1994.

Kuntić, Kalman i dr., *Informisanje na jezicima nacionalnih manjina – Predlozi za nove politike – deceniju posle*, Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, 2017.

Mák, Ferenc, *Sajtó a birodalom határán*, Médiatudományi Intézet, Budimpešta, 2019.

Robinson, Gertrude Joch, *Tito's Maverick Media – The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana – Chicago – London, 1977.

Roginer, Oszkár, „Szabadkai kisperiodikák“, *Határhelyzetek IX*, Balassi Intézet – Márton Áron Szakkollégium, Budimpešta, 2016, 145-178.

- Roginer, Oszkár, „Moravicai szépirodalom“, *Tanulmányok*, 1, 2018, 195-208.
- Roginer, Oszkár, „Az irodalmi mező nullaszintje – jugoszláviai magyar ifjúsági irodalompolitika 1945 és 1989 között“, *Jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete*, ur. Márk Losoncz, Krisztina Rác, L'Harmattan, Budimpešta, 2019, 103-125.
- Roginer, Oszkár, „Háborúban hallgatnak a múzsák? Térreprezentáció és térrel való azonosulás a második világháború alatt a Bácskában és a Muravidéken“, *Genius Loci*, ur. Máté Dávid Tamáska, Martin Opitz Kiadó, Budimpešta, 2019, 115-136.
- Roginer, Oszkár, „A mai Vajdaság magyar nyelvű sajtó- és média története (1920–2020)“, *Vajdaság IV – Kultúrtörténet*, ur. Tibor Ördög, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Subotica, u procesu izdavanja.
- Sajti A., Enikő, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Izdavački zavod Forum, Novi Sad, 2010.
- Simonyi, Mária, *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*, Logos, Tóthfalu, 2003.
- Teofilović, Ivana i dr., *Sloboda izražavanja i medijske slobode u Srbiji u procesu EU integracija*, Građanske Inicijative – Fondacija za Otvoreno Društvo, Beograd, 2018.
- Zubak, Marko, *The Yugoslav Youth Press - student movements, youth subcultures and Communist alternative media*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.

### **Sažetak**

Članak se bavi sistemskim razvojem mađarske lokalne manjinske štampe u Jugoslaviji u stogodišnjem periodu, od 1920. do 2020, sa specijalnim fokusom na uređivačke politike datih medija u odnosu na zastupanje manjinske umetnosti, te njihovom pozicijom unutar celokupne strukture periodičnih izdanja datog doba. Rad u tom smislu razmatra kontinuitete i diskontinuitete kroz medijski krajo-lik Kraljevine Jugoslavije, izgradnju institucija manjinske štampe, i reprezentaciju manjinske umetnosti između dva svetska rata. Nakon toga sledi period Drugog svetskog rata, te podela medijskog terena između Kraljevine Mađarske, Nezavisne Države Hrvatske i Banata unutar okupirane Srbije, gde mađarska štampana izdanja menjaju svoje uređivačke politike, prilagođavaju se novim uslovima medijskog tržišta, te traže balans između dopuštenih i očekivanih sadržaja



vesti i književnog stvaralaštva. Po završetku rata, izgradnjom jugoslovenskog socijalizma uspostavlja se sasvim novi sistem periodičnog izdavaštva u zemlji. U ime sveobuhvatnog društvenog zaokreta obustavljaju se zato sva dotadašnja izdanja, redefinišu politički i ekonomski prioriteti štampe, sistemi vrednosti koje masovni mediji zastupaju, kao i vokabular prezentacije tema, događaja i javnih ličnosti. Isto tako se pojavljuje i socijalistički realizam, kao zvanična političko-estetska manifestacija umetnosti, koji međutim već 1960-ih prelazi u neoavangardni, i kasnije u postmoderni izražaj. S krizom jugoslovenskog socijalizma u poznim 1980-ima pojavljuje se i kriza u medijskom sistemu. Iako velikotiražna dnevna i nedeljna štampa i nadalje dominira javnim mnjenjem, tržišne vrednosti i takmičenje za čitaoce postaju izraženi i u lokalnim listovima 1990-ih. Posle zastoja u izdavaštvu zbog ratova i nedostatka resursa, lokalna štampa ulazi u novu eru sa širenjem interneta, gde redakcije opštinskih novina ujedno postaju uredništva lokalnih online portala, ali i oslonac lokalnih vlasti.

## **Izdavači u postjugoslavenskom prostoru: nasljeđe, kontinuitet i pamćenje**

ANNE MADELAIN

U državama sljednicama socijalističke Jugoslavije izdavaštvo je danas rascjepkano na mirijadu privatnih izdavača koji djeluju na zasebnim i ograničenim tržištima knjige jer su 1990-ih velika izdavačka poduzeća u društvenome vlasništvu, kao i socijalistički sustav proizvodnje i distribucije knjiga, nestali uslijed raspada federacije, oružanih sukoba i privatizacije. Da bi se razumjelo kako se nakon raspada Jugoslavije reorganizirao profesionalni svijet knjige valja ponajprije propitati kontinuitete s prethodnim sustavom i oblike preuzimanja starijih nasljeđa koji i danas, bez obzira na očigledni sistemski i institucionalni raskid, oblikuju profesionalnu praksu.

U tom su smislu poučni putovi koje su prevalili privatni izdavači 1990-ih. Njihova poduzeća, nastala između dvaju ekonomskih sustava i u ratnome kontekstu, često su pokretana prvenstveno kao pojedinačne intelektualne avanture, a tek zatim kao komercijalne djelatnosti. Na smanjenim i neorganiziranim tržištima knjige, izvrnutima stalnoj politizaciji kulturne sfere, izdavači su bili prisiljeni osmišljavati svoje ekonomske i izdavačke modele. Ne umanjujući raznolikost njihovih političkih pozicija, može se konstatirati da brojni među njima nisu podupirali nacionalistička potpirivanja, orkestrirana iz različitih centara moći. K tome, investirali su u prevođenje knjiga i postavili temelje suradnje unutar još konfliktnoga postjugoslavenskog prostora.

U proučavanju profesionalnog svijeta knjige nakon 1990. prvenstveno se nameće problem analitičke skale. Usprkos politički i ideološki zadanim okvirima, nijedan profesionalni milje ne ograničava se na striktno poslovanje unutar granica novonastalih država, naročito u zoni nekadašnjega srpsko-hrvatskog jezika. Bilo da je riječ o objavljivanju lokalnih ili stranih autora, jugoslavenskih klasika ili pak o distribucijskoj mreži, oblici razmjene na postjugoslavenskom

su prostoru brojni, iako se odvijaju pod ograničenjima. Prva generacija neovisnih izdavača u tome je odigrala pionirsku ulogu.

Ovaj se rad iz područja društvene povijesti oslanja na tekuće istraživanje koje će u konačnici obuhvatiti sve države sljednice Jugoslavije. On prati put izdavačkih aktera od 1990. do 2020, ali i procese prenošenja profesionalnih praksi te nasljeđa u dugome trajanju.<sup>1</sup> Izvori i uvjeti istraživanja zadaju posebne poteškoće. Naime, izdavačka poduzeća slabo su zanimala arhiviste i istraživače u državama sljednicama Jugoslavije. Recentna istraživanja bavila su se književnim kontinuitetima nakon raspada federacije,<sup>2</sup> ali rijetki su radovi na temu preobrazbe izdavaštva na tome prostoru. *Politička biografija* koju je o Biblioteci XX vek ispisala Dubravka Stojanović, studija o izdavaču Geci Konu i njegovoj preobrazbi nakon 1948. ili povijest izdanja Srpske književne zadruge u tom su smislu iznimke.<sup>3</sup> *Uvod u povijest knjige* Davida Šporera oslanja se uglavnom na primjere iz francuskoga i anglosaksonskih konteksta.<sup>4</sup> Tijekom brzinskih privatizacija i u općim previranjima arhivi socijalističkih izdavačkih poduzeća u kratko su se vrijeme raspršili. Djelovanje izdavača aktivnih od 1991, od kojih je dio već nestao, također nije bilo arhivirano. Stoga je u ovoj etapi istraživanja doprinos ovoga rada prvenstveno metodološki: on nastoji postaviti okvir, ispitati izvore (usmene i pisane) raspoložive dokumentacije, propitati alate i metodologiju, kao i formulirati glavne pretpostavke. Nakon dokumentiranja kon-

<sup>1</sup> Ovaj istraživački projekt započet je 2018, djelomično u sklopu Partnerstva Hubert Currien „Pavle Savić“ čiji su nositelji pariško Sveučilište Sorbona i beogradski Institut za političke studije, na temu *Francusko-srpski odnosi u oblasti diplomatije i medijskog predstavljanja, istorijsko iskustvo i savremeni izazovi*. Od rujna 2019. nositelj projekta je Istraživački centar Europes-Eurasie (CREE) Nacionalnog instituta za orijentalne jezike i civilizacije (INALCO) u Parizu.

<sup>2</sup> Vidi, primjerice, radove Svjetlana Lacka Vidulića i Predraga Brebanovića u zborniku *Tranzicija i kulturno pamćenje. Zbornik radova*, ur. Virna Karlić, Sanja Šakić, Dušan Marinković, Srednja Europa, Zagreb, 2019.

<sup>3</sup> Stojanović, Dubravka, *Noga u vratima. Prilozi za političku biografiju Biblioteke XX vek*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011; Starčević, Velimir, *Knjiga o Geci Konu*, Prosveta – Admiral Books, Beograd, 2009; Trgovčević, Ljiljana, *Istorija Srpske književne zadruge*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992.

<sup>4</sup> Šporer, David, *Uvod u povijest knjige. Temelji pristupa*, Leykam international, Zagreb, 2015. O važnosti povijesti knjige za razumijevanje političke debate u socijalističkome razdoblju vidi članak Branislava Jankovića „Povijest knjige i čitanja: novi pristup jugoslavenkom socijalizmu“, *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije*, Hannes Grandits i dr., Udruženje za modernu historiju – Srednja Europa, Sarajevo – Zagreb, 2019, 139-150.

teksta nastanka neovisnih izdavača u trenutku raspada Jugoslavije, ali i izdavačkih poduzeća u društvenom vlasništvu, valja prikazati kako se reorganiziraju izdavački rad i profesionalne mreže zahvaljujući kojima se aktivnosti nastavljaju nakon propasti proizvodnih i distribucijskih struktura. Na amblematskome primjeru iz razdoblja tranzicije između dvaju sustava valja utvrditi kako postjugoslavenski slučaj i njegova specifična povijest izdavaštva mogu pridonijeti općemu promišljanju preobrazbe suvremenoga izdavaštva.

### **Sudbina samoupravnih izdavačkih poduzeća**

Kraj socijalističke Jugoslavije, koji je postao služben u prosincu 1991, uzrokovao je pravni vakuum i ubrzao ionako duboku krizu velikih poduzeća te borbu za preuzimanje kontrole nad društvenim vlasništvom, koja je u izdavaštvu bila tim žešća što su te ustanove uz tiskare i knjižarsku mrežu posjedovale i nekretnine u gradskim središtima. Sudbina izdavačkih kuća, osnovanih ili restrukturiranih u razdoblju socijalizma kao samoupravna poduzeća (tzv. OOUR-i, tj. osnovne organizacije udruženog rada), kao i izdavačke djelatnosti u drugim društvenim ustanovama (kulturne udruge, omladinske udruge, pučka sveučilišta i sl.), razlikovala se, međutim, već prema državi sljednici u kojoj se nalazila.

U Beogradu i Zagrebu, dvama glavnim središtima izdavaštva na srpsko-hrvatskome jeziku,<sup>5</sup> materijalni uvjeti postojanja i rada prilično su se pogoršali u drugoj polovici 1980-ih tijekom razdoblja velike inflacije, i kao takvi su potrajali sve do ratnoga sukoba u Hrvatskoj koji je izbio u ljeto 1991. godine. U Srbiji su izdavačka poduzeća, uglavnom velikih dimenzija, redom nestala između 1992. i 2005, najčešće kao posljedica neuspješnih privatizacija. No, to je nestajanje ipak bilo sporije nego drugdje. U ratom zahvaćenoj Hrvatskoj Vlada je još 1991. pokrenula brojne privatizacijske postupke, katkad u vrlo netransparentnim uvjetima. Iz nekih su nastala privatna poduzeća koja su manje-više preuzela prethodnu djelatnost, kao što je slučaj sa Školskom knjigom, izdavačem udžbenika, književnih djela i lektirnih naslova, ili pak sa Znanjem, kućom specijaliziranom za znanstvenu

---

<sup>5</sup> Nemanjić, Miloš, Jovan Janićijević, *Knjiga i čitanje u Jugoslaviji*, Jugoslovenska komisija za saradnju s UNESCO-m, Beograd, 1982. Posebno vidi tablicu 2, str. 57, o distribuciji izdavačkih poduzeća po republikama.

literaturu koja je zatim proširila svoj katalog. Obje su raspolagale knjižarskom mrežom koju su dalje razvijale. Kod ostalih privatizacija nije spriječila, nego je ponekad čak i ubrzala propast poduzeća ili njihovih izdavačkih podružnica pa su, primjerice, Mladost i Grafički zavod Hrvatske (GZH) do 1995. u potpunosti propali.

U Bosni i Hercegovini je kontekst otvorenoga rata prekinuo gotovo svu izdavačku djelatnost sve do Daytonskoga sporazuma u prosincu 1995. godine. Dvije velike izdavačke kuće, Svjetlost i Veselin Masleša, bitno su smanjile svoju djelatnost čim su privatizirane, te su se preusmjerile na rentabilnija područja – knjižarstvo i školske knjige. Sve do 2000-ih kretanje je knjiga između Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) te samostalnih država Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine bilo posve obustavljeno. U Crnoj Gori izdavaštvo se restrukturiralo i razvijalo od 2006, odnosno nakon proglašenja samostalnosti. U slovenskom su se izdavaštvu samo neka poduzeća osnovana u razdoblju socijalizma, poput Mladinske knjige, uspješno prebacila na tržišnu ekonomiju, zadržavajući dominantnu poziciju na svojem novome državnom prostoru, ali i razvijajući podružnice u Hrvatskoj (Mozaik knjiga Zagreb), Srbiji (Mladinska knjiga Beograd), Bosni i Hercegovini (Mladinska knjiga Sarajevo) te Sjevernoj Makedoniji (Mladinska knjiga Skopje).

Uz nedostatak dostupne dokumentacije o izdavačkim poduzećima, poteškoće u istraživanju stvara i raspoloživost općenitijih podataka o izdavačkoj ekonomiji i njezinim strukturnim preobrazbama. I tu se situacija razlikuje od države do države – u Hrvatskoj su kulturne ustanove i neovisne profesionalne organizacije izradile određene statistike,<sup>6</sup> dok se u Srbiji one od 1991. realiziraju sporadično, u strukturama kratkoga vijeka,<sup>7</sup> a projekt osnivanja Nacionalnog centra za knjigu je napušten. U Bosni i Hercegovini veći broj administrativnih razina i nepostojanost izdavačkih kuća otežavaju prikupljanje pouzdanih brojčanih podataka, uključujući i one najosnovnije. Osim toga, (post)jugoslavenska skala i cirkuliranje publi-

---

<sup>6</sup> Istraživanja koja je Zajednica nakladnika i knjižara ostvarila u suradnji s Institutom GfK nadopunila su podatke kojima raspolažu Ministarstvo kulture i portal *Moderna vremena*, časopis o životu knjige u Hrvatskoj (u tiskanome izdanju od 1995, a u elektronskom od 2005.), <https://www.mvinfo.hr/>.

<sup>7</sup> Udruga MC Most je, primjerice, za potrebe Nacionalne biblioteke Srbije od 2006. obrađivala podatke o tržištu knjige u Srbiji. Posljednja istraživanja objavljena su 2011.

kacija između bivših federativnih republika nisu predmet nijednoga znanstvenog istraživanja. Danas je teško precizno rekonstruirati početak itinerara privatnih izdavača koji se odvijao u razdoblju političkih i institucionalnih potresa čiji su razmjeri i okrutnost i dalje teško mjerljivi. Pribjegavanje metodi prikupljanja svjedočanstava za činjenice stare više od dva desetljeća podrazumijeva i rad na subjektivnosti izrečenoga te učincima pamćenja.

U sklopu ovoga su istraživanja od 2018. do 2020. obavljeni detaljni razgovori s osnivačima ili predstavnicima niza izdavačkih kuća u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji. Riječ je o nedirektivnim intervjuima s ciljem rekonstruiranja biografija i dokumentiranja profesionalnih konteksta u kojima su se te životne putanje odvijale, a koje su zatim uspoređene s drugim izvorima (institucionalnim i stručnim pisanim izvorima, tiskom, objavljenim svjedočanstvima i pojedinim znanstvenim istraživanjima).<sup>8</sup> Nekoliko je informativnih razgovora vođeno 2004. tijekom jednoga ranijeg istraživanja.<sup>9</sup> Svi ti razgovori poslužili su i za identificiranje novih arhiva, naročito arhiva izdavačkih poduzeća, autora ili prevodilaca od kojih je samo manjina deponirana. Namjera je, pritom, raskrčiti teren između povijesti i memorije kako bi na temelju razgovora s akterima u izdavaštvu bilo moguće konstituirati usmeni arhiv.

<sup>8</sup> Vođeni su razgovori sa sljedećim izdavačima: BiH – Ajet Arifi i Matijaš Bošnjak (Connectum), Adnan Čatović (Mladinska knjiga Sarajevo), Damir Uzunović (Buybook), Izedin Šikalo (Dobra knjiga), Dragana Tomašević (SPKA Prosvjeta); Hrvatska – Miljenka Buljević (Booksa), Branko Čegec (Meandar Media), Simona Goldstein (Antibarbarus), Magdalena Najbar Agičić (Srednja Europa), Nenad Popović (Durieux), Seid Serdarević (Fraktura); Srbija – Bora Babić (Akademska knjiga), Vladislav Bajac (Geopoetika), Ivan Bevc (Booka), Gojko Božović (Arhipelag), Ivan Čolović (Biblioteka XX vek), Zoran Hamović (Clio), Dejan Ilić (Fabrika knjiga), Snežana Ranković (Zlatno runo), Srđan Srdić (Partizanska knjiga), Miro Vuksanović (Matica srpska), Petar Živadinović (Paideia). Ti su razgovori upotpunjeni razgovorima s nizom intelektualaca, autora i prevoditelja koji su bili uključeni u neovisno izdavaštvo i kulturne ustanove 1990-ih. U trenutku zaključenja ovoga teksta sastavljena je lista od osamdesetak izdavača, autora i prevodilaca triju ovdje obrađivanih zemalja u cilju konstituiranja istraživačkoga korpusa. Neki fondovi Arhiva Jugoslavije (Fond 498, Savez književnika Jugoslavije (1946.-1990.), Fac. 58: međunarodni odnosi 1982.-1989, Fac. 65: književne manifestacije 1986.-1989, Fond 695, Poslovna zajednica izdavača i knjižara Jugoslavije), katalozi nacionalnih biblioteka, internetske stranice izdavača, profesionalnih udruga i ministarstava kulture, arhiv i fondacija Soros činit će sekundarne izvore.

<sup>9</sup> Rezultat istraživanja niz je članaka objavljenih u frankofonskom elektronskom časopisu *Le courrier des Balkans*, <https://www.courrierdesbalkans.fr/biblioteka-xx-vek-les-outils-pour-debattre>.

## Pojava privatnih izdavača početkom 1990-ih

Na govornome prostoru nekadašnjega srpsko-hrvatskog jezika inicijative za privatno izdavaštvo pojavljuju se ponajprije u Beogradu i Zagrebu, dvama najvažnijim izdavačkim središtima u razdoblju socijalizma, pri čemu se inzistira na neovisnosti od novih ideoloških dogmi i usredotočuje na zahtjevu književnost te prijevode. Naime, uslijed krize i zatvaranja državnih izdavačkih kuća na ulici su završili priznati urednici, naročito u Hrvatskoj. Neki od njih su početkom 1990-ih osnovali privatne izdavačke kuće: Nenad Popović (rođen 1950.), urednik glavnih književnih i humanističkih edicija u GZH-u tako je, nakon otpuštanja, 1991. pokrenuo izdavačku kuću Durieux. Njegov kolega u GZH-u, Albert Goldstein (1943-2007.), uzaludno je pokušavao od propasti spasiti izdavačku kuću August Cesarec i njezinih 160-ak zaposlenika, poznatu po džepnim izdanjima strane književnosti. Spomenuta je kuća posjedovala nekoliko nekretnina u središtu Zagreba. Prema riječima Simone Goldstein, izdavačeve kćeri, do zatvaranja poduzeća došlo je političkom odlukom motiviranom vrijednošću tih nekretnina kojoj se čelni ljudi nisu mogli suprotstaviti, pa je kuća definitivno stavila ključ u bravu 1994. godine.<sup>10</sup> Albert Goldstein je 1993. s dvojicom kolega osnovao Antibarbarus. Pisac i pjesnik Branko Čegec (rođen 1957.), urednik u Mladosti, poduzeću koje je zapošljavalo preko tisuću ljudi, specijaliziranom za dječju knjigu, književnost i humanističke znanosti koje je gotovo imalo monopol nad pretplatama na strane publikacije, dobio je otkaz 1992. godine. Odmah je osnovao izdavačku kuću Meandar. Slavko Goldstein (1928-2017.), važna ličnost hrvatskoga izdavaštva, najprije je radio u izdavačkoj kući Stvarnost, zatim u Sveučilišnoj nakladi Liber, da bi u Zagrebu otvorio podružnicu slovenske kuće Cankarjeva založba, a naposljetku osnovao i vlastitu izdavačku kuću Novi Liber koju je potkraj života prodao Znanju.

U Srbiji su promjena političke klime i val nacionalizma koji je popratio dolazak Slobodana Miloševića na vlast doveli do izravnih pritisaka, privremenih otpuštanja ili otkaza u strateškim kulturnim sektorima kao što su televizija i drugi mediji, nakon čega je otišao cijeli niz urednika i rukovodećih osoba u kulturnim institucijama. Kriza, pa čak i ekonomska paraliza koji počinju 1992, a potrajat će

---

<sup>10</sup> Razgovor sa Simonom Goldstein (22.9.2019.).

do 1995, samo će povećati odlazak i otpuštanje uredničkoga kadra u izdavaštvu. Antropolog i izdavač Ivan Čolović (rođen 1938.) još je 1989. odlučio samostalno nastaviti Biblioteku XX vek, ediciju iz područja humanistike koju je pokrenuo 1971, isprva u sklopu Narodnoga univerziteta Braća Stamenković, zatim unutar izdavačke kuće Duga, da bi je potom preuzeo Beogradski izdavačko-grafički zavod (BIGZ), a naposljetku i Prosveta.<sup>11</sup> U isto je vrijeme poznati pisac i novinar iz kulture Vladislav Bajac (rođen 1954.) napustio prestižne dnevne novine *Politika*, koje je preuzela otvoreno nacionalistička uprava odana Miloševićevoj politici. Nekoliko godina kasnije Bajac je osnovao izdavačku kuću Geopolitika posvećenu književnosti u kojoj će 1993. objaviti i prvu knjigu. Nakon što je 1992. otišao iz izdavačke kuće Rad, za koju je obavljao različite izdavačke poslove, Zoran Hamović (rođen 1957.) razradio je projekt pokretanja vlastite izdavačke kuće koju će nazvati Clio. Tako se tri izdavačke inicijative pokazuju komplementarnima: Clio, osnovana 1993. i posvećena uglavnom humanističkim znanostima i esejistici, Geopoetika koju je Bajac koncipirao kao prostor objavljivanja stranih pisaca i esejista, te Vreme knjiga, naknadno preimenovano u Stubovi kulture, izdavačka kuća koju je pisac, novinar, a zatim i političar Predrag Marković (rođen 1955.) ponajprije htio okrenuti prema suvremenoj srpskoj književnosti.<sup>12</sup>

I druge su se izdavačke kuće s vokacijom prevođenja pojavile u Srbiji početkom 1990-ih: pored Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića, specijalizirane za humanistiku i osnovane 1989, treba spomenuti i izdavačku kuću Paideia koju je 1991. pokrenuo Petar Živadinović, bivši urednik u BIGZ-u i ravnatelj Jugoslavenskoga kulturnog centra u Parizu 1980-ih, zatim Plato, kuću koju je početkom 2000-ih osnovao Branislav Gojković, knjižar, a zatim i neuspješni distributer te Samizdat B 92 koji se pojavio 1993. u sklopu neovisne radiotelevizije B 92.

U ratom zahvaćenoj Bosni i Hercegovini malobrojne nove izdavačke inicijative pokrenute su zahvaljujući stranim ulagačima i mecena. Tako izdavačka kuća Ljiljan, osnovana 1993, svoje knjige

<sup>11</sup> Stojanović, 6-7.

<sup>12</sup> I Zoran Hamović (razgovor 19.4.2018.) i Vladislav Bajac (razgovor 20.4.2018.) objasnili su da su se s Markovićem dogovorili o „podjeli teritorija“ koji su napustile velike državne izdavačke kuće u rasulu.



tiska kod Mladinske knjige u Sloveniji,<sup>13</sup> Bosanska riječ, koju je osnovao pisac Šimo Ešić s dvojnim sjedištem u Wuppertalu (Njemačka) i Tuzli, obraća se prvenstveno Bošnjacima u izbjeglištvu, dok Bosanska knjiga, koja postoji od 1993. na čelu s Gavrilom Grahovcem, bivšim direktorom Svjetlosti, dobiva izdašnu potporu privatnoga investitora, HB Banke, za svoju zahtjevnu produkciju iz književnosti i humanističkih znanosti.<sup>14</sup> Ipak, uglavnom se od 1996, po završetku rata, ponovo stječu uvjeti za stvaranje trajnijih privatnih izdavačkih poduzeća. Tada Goran Samardžić (rođen 1961.) i Damir Uzunović (rođen 1965.) u Sarajevu osnivaju knjižaru Buybook, a zatim i istoimenu izdavačku kuću koja ubrzo pronalazi ravnotežu između prevođenja uglednih stranih autora, objavljivanja domaćih autora i njihove umješne distribucije.

### **Institucionalizacija neovisnoga izdavaštva**

Kronologija preobrazbi izdavačkih poduzeća u svakoj je postjugoslavenskoj državi, dakle, različita, a samo su u Srbiji bivši socijalistički izdavački OOUR-i na kraju u potpunosti nestali. Ipak, moguće je utvrditi nekoliko zajedničkih kronoloških odrednica, korisnih za kontekstualizaciju putova kojima su išli novi privatni izdavači i rasvjetljavanje raznih oblika kontinuiteta. Vakuum koji je nastao raspadom socijalističkoga izdavačkog sustava je tijekom 1990-ih postao prilika za pionire neovisnoga izdavaštva u vrijeme kada tiskana izdanja još nisu imala rivala u elektroničkoj komunikaciji. Usprkos nepovoljnom ozračju i ekonomskoj krizi, potražnja za knjigama, naročito prijevodnom literaturom, ostala je velika, tim više što je kraj socijalizma sa sobom donio i uvođenje zakona o slobodi tiska te barem teoretsku mogućnost osnivanja privatnih poduzeća. I dok su ostaci velikih socijalističkih poduzeća koja su još funkcionirala bila, baš kao i javni mediji, pod utjecajem vladajućih nacionalističkih orijentacija, taj je kontekst predstavljao poslovnu mogućnost pokretanja, često od nule, izdavačke djelatnosti za one pojedince koji poznaju struku i imaju profesionalne kontakte zahvaljujući prethodnoj

---

<sup>13</sup> Prema riječima Ajeta Arifija, bivšeg urednika u Liljanu i sadašnjeg direktora izdavačke kuće Connectum, Sarajevo (razgovor 17.1.2020.).

<sup>14</sup> Vidi intervju koji je Gavril Grahovac dao listu *Naša borba*, 3.8.1997, [http://www.yuorpe.com/nasa-borba/arhiva/Aug97/0308/0308\\_11.HTM](http://www.yuorpe.com/nasa-borba/arhiva/Aug97/0308/0308_11.HTM), 25.2.2021.

aktivnosti u socijalističkome izdavačkom sustavu. Demokratizacija pristupa osobnim računalima početkom je toga desetljeća, kao i u drugim postsocijalističkim državama, uvjet *sine qua non* za nastanak takvih poduzeća. Osim toga, njihove će se knjige lako plasirati u knjižarsku mrežu koja je 1990-ih još gusta na cijelome teritoriju jugoslavenske federacije. Međutim, ti izdavački projekti rađaju se s minimalnim početnim kapitalom pa se njihovi pokretači moraju prilagoditi i improvizirati u kontekstu neizvjesnosti i oskudice.

Objavljivati knjige u razdoblju izvanrednog ili čak ratnoga stanja po mnogočemu je „neobičan posao“. <sup>15</sup> Osim političkoga značaja takvoga čina, riječ je o tome da se djeluje u situaciji ekonomskoga međustanja. Po raskidu s izdavaštvom u društvenome vlasništvu te sa stabilnom državnom ekonomijom dolazi do razdoblja tranzicije između propale socijalističke ekonomije i divljega kapitalizma. Do 1995. malo privatno poduzetništvo u tom je sektoru prvenstveno individualna, a često i obiteljska avantura, koja se oslanja na mrežu suradnika, naročito prijatelja, podržavatelja te osoba uključenih u slične djelatnosti (nevladine organizacije, neovisne medije i sl.). Manje je riječ o privatnim, a više o aktivističkim poduzećima, čak i kada ne slijede neku ideologiju ili skupinu. Kada se izdavač i angažira politički onda to najčešće bude negdje drugdje, u nekoj političkoj ili aktivističkoj organizaciji ili udruzi kao što je, primjerice, Beogradski krug za Ivana Čolovića, Pen Club ili Helsinški odbor za ljudska prava za Vladislava Bajca i Nenada Popovića. Izdavaštvo ostaje područje na kojemu ti isti ljudi djeluju u struci, dakle kao profesionalci.

Oni su se često bili prisiljeni snalaziti kako bi objavili i distribuirali svoje publikacije. Valjalo je pronaći papir, financirati tiskanje u nestabilnim monetarnim uvjetima, uspostaviti oblike suizdavaštva s ponekad kratkotrajnim tiskarama ili distributerima ne bi li uopće dobili dozvolu otisnuti knjige ili ih unijeti u knjižare. <sup>16</sup> U Srbiji su za plaćanje prava stranim autorima dok je država bila pod embargom pribjegavali prijateljima ili posrednicima koji su odlazili ili živjeli u inozemstvu. <sup>17</sup>

---

<sup>15</sup> Stojanović, 109.

<sup>16</sup> Isto, 115.

<sup>17</sup> Prema riječima V. Bajca.

Ti su izdavači uspjeli mobilizirati dva glavna izvora legitimeteta: intelektualne i književne mreže koje su izgradili tijekom prethodnog desetljeća, a oni stariji još i ranije, te nove kulturne mreže koje su se uspostavljale od 1991. na margini i naročito izvan institucija. Taj im je legitimitet omogućio da privuku priznate lokalne autore koji više nisu imali gdje objavljivati. Od početka 1990-ih zagrebački je Durieux bio prepoznatljiv po objavljivanju djela bosanskih pisaca, naročito u njima posvećenoj biblioteci Ex-Ponto. U književnosti, baš kao i u humanističkim znanostima, ti su izdavači bili u mogućnosti ponuditi vrhunske naslove. Stvarana dugi niz godina, Biblioteka XX vek postala je početkom 21. stoljeća referentna izdavačka kuća za društvene znanosti na postjugoslavenskom prostoru, ostvarujući intelektualnu suradnju diljem Europe, a donijela je, između ostaloga, kulturalne studije te bacila novo svjetlo na doprinose jugoslavenske antropologije i sociologije 1960-ih i 1970-ih godina.<sup>18</sup> Antibarbarus je na hrvatski preveo brojne njemačke i francuske suvremene filozofe, dok je IK Zorana Stojanovića u srpskome prijevodu objavio klasike francuske historiografije i antropologije.<sup>19</sup>

Objavljujući prijevode, uspostavili su suradnju sa stranim izdavačima u vrijeme dok su još imali malu produkciju i tanke kataloge. U inozemstvu su, naime, prihvaćeni kao legitimni sugovornici sredinom 1990-ih. O tome svjedoče potpore koje su im dodjeljivale razne strane kulturne ustanove, naročito Zaklada Soros, koja je od 1993. imala važne programe pomoći izdavaštvu, te europski kulturni centri poput Goethe Instituta, francuskih kulturnih centara ili British Councila. Međunarodna izdavačka scena također je bila mjesto na kojemu je valjalo stvoriti legitimitet. Na Frankfurtском sajmu knjige Nenad Popović je početkom 21. stoljeća lansirao koncept postjugoslavenske književnosti organizirajući promocije mladih hrvatskih, bosanskih, srpskih i crnogorskih autora kojima je zajedničko bilo debitiranje nakon raspada države. Na isti je sajam Zaklada Soros 1990-ih slala izdavače s prostora nekadašnje Jugoslavije ne bi li razvili svoje djelatnosti, ali i održavali međusobne kontakte.

---

<sup>18</sup> Stojanović, 7; Madelain, Anne, Agustín Cosovschi, „L'espace post-yougoslave: un laboratoire des sciences humaines et sociales?“, *Revue d'histoire des sciences humaines*, 32, 2018, 163.

<sup>19</sup> Vidi katalog na internetskoj stranici Izdavačke knjižarnice Zorana Stojanovića, <http://www.ikzs.com/index.php?stranica=katalog>.

Pri pogledu na kataloge izdanja prve generacije privatnih izdavača koji su se nazivali neovisnima te na njihov značaj, barem do sredine 2000-ih, može se ustvrditi da su ostavili trajan trag na izdavačkome obzoru, bez obzira na sudbinu koju su njihova poduzeća imala tijekom preobrazbe svijeta knjige u idućim godinama, a naročito nakon 2010. kada su sektor pogodile ekonomska kriza i digitalna prekretnica. Od sredine 2000-ih dobili su konkurenciju i u drugim akterima koji su počeli objavljivati kvalitetnu književnost i prijevode, među kojima su izdavači pristigli iz područja distribucije i dječje književnosti, poput Lagune i Vulkana u Srbiji te poduzeća kojima je rukovodila nova generacija profesionalaca, okrenutih novim tehnologijama i racionalnijemu planiranju djelatnosti, s većim ulagačkim kapacitetom (primjerice Fraktura, Ocean More i Disput u Hrvatskoj ili Akademska knjiga i Booka u Srbiji).<sup>20</sup>

Drugo razdoblje, dakle, započinje nakon rata na Kosovu, konkretno početkom 2000-ih godina. Ono je obilježeno početkom otvaranja granica između država sljednica Jugoslavije, uspostavom ambicioznijih politika vezanih za knjigu te intenzifikacijom razmjena na međunarodnoj razini, uz povoljne uvjete za prevođenje. Postupno će sve rasprostranjenije korištenje interneta za čitanje i konzumaciju knjige, kao i dolazak novih aktera destabilizirati postojeće oblike pionirskih poduzeća neovisnog izdavaštva, dovodeći u pitanje njihove obrasce i pozicije. Od 2010. svjedočimo novim pojavama koncentriranja komplementarnih djelatnosti u izdavaštvu (izdavaštvo, distribucija, knjižare), smanjenju državnih intervencija uspostavljenih u prethodnome desetljeću, reorijentaciji prema raznim formama nacionalne kulture, dok nove male privatne izdavačke kuće osmišljavaju svoj ulazak u javni prostor putem digitalnih tehnologija. I druge postsocijalističke države doživljavaju sličan razvoj stvari. U Rusiji su, primjerice, dvije nove izdavačke grupe, Eksmo i Ast (prva se razvila iz distribucije, a druga iz *off-shore* trgovačkog društva netransparentne uprave), nakon spajanja provedenog 2012. postale glavnim akterom na ruskome tržištu knjige koje je svoju dinamiku još od 1990-ih moglo zahvaliti

---

<sup>20</sup> Madelain, Anne, „Naissance d’une génération d’éditeurs post-yougoslaves au tournant des années 1990“, *Slavica occitania*, u pripremi za 2021.

upravo malim izdavačkim kućama koje su se, kao intelektualni, a često i aktivistički projekti, pojavile nakon sloma većine socijalističkih izdavačkih grupa.<sup>21</sup>

### Kontinuiteti izdavačkih politika

Pioniri neovisnoga izdavaštva 1990-ih redom su stjecali iskustvo, a često i bili na odgovornim pozicijama u jugoslavenskome izdavačkom sustavu. Stoga je njihova uloga u prijenosu praksi – od uredničkog posla do izrade knjige i njezine distribucije – i strukturiranju postjugoslavenskoga svijeta knjige od presudne važnosti. Ipak, taj je kontinuitet uvelike ostao nevidljiv jer je o povijesti izdavačkih poduzeća u društvenome vlasništvu, profesionalaca koji su ih vodili te jugoslavenskoga svijeta knjige uopće ostalo vrlo malo pisanoga traga.

U jugoslavenskome izdavačkom sustavu nakon 1945. dominirale su velike polivalentne izdavačko-tiskarske formacije, a zasebne su edicije često bile nositeljice izdavačke dosljednosti. Ta je tradicija, uostalom, postojala i prije. Na geografskome prostoru na kojemu su izdavači često više viđeni kao prodavači knjiga nego kao propisivači tekstova, edicije su mogle imati preskriptivnu ulogu. Naročito su se nakon 1968. neke edicije s područja filozofije i humanistike nametnule kao mjesta teorijske obnove. Uređivala ih je ili jedna osoba ili manja, ali jasno identificirana skupina ljudi. Ponekad su se vezivale za pojedine časopise (poput *Prologa* za kazališnu teoriju), a najčešće su nastajale unutar klasičnih izdavačkih poduzeća u društvenom vlasništvu – Ars pri Svjetlosti, Sazvežđa ili Književnost i civilizacija pri Nolit, Logos pri Veselinu Masleši – ili su se razvijale kao izdavačka djelatnost neke kulturne ili obrazovne društvene organizacije što im je osiguravalo još veću neovisnost.

Kao što je ustvrdio Ivan Čolović,<sup>22</sup> jugoslavenski je izdavački milje funkcionirao usmeno. Ugled edicija i bibliotečnih nizova uspostavljao se i prenosio u izravnim odnosima među autorima, knjižarima, kritičarima, novinarima i čitateljima. Kada je on nestao bilo je teško pronaći objavljena svjedočanstva o svakodnevicu tih izdavača, urednika pojedinih edicija ili čelnika izdavačkih kuća. Oni koji su se

---

<sup>21</sup> Ostromoukhova, Bella, „Être un petit éditeur engagé dans la Russie d'aujourd'hui. Le cas de la maison d'édition Ad Marginem“, *Bibliodiversity*, 4, veljača 2016, 34-41.

<sup>22</sup> Razgovor 24.4.2018.

nakon raspada Jugoslavije prebacili na druge izdavačke djelatnosti rijetko su govorili o svojem radu prije 1991. godine. Ni oni čija je aktivnost bila naglo prekinuta nisu to naknadno spominjali; nije to činio ni Miloš Stambolić, glavni urednik u Nolitu, osnivač i urednik prestižne edicije Sazvežđa, nakon što je odselio u Kanadu, ni romanopisac Vidosav Stevanović, glavni urednik u BIGZ-u, a zatim glavni direktor Prosvete prije raspada države, kao ni pisac Slobodan Šnajder, urednik glasovite kazališne edicije Prolog te istoimenoga časopisa koje je osnovao i vodio od početka 1970-ih pa sve do 1992. u sklopu Centra za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine (CKD SSO) Zagreba. Svi su oni nastavili s književnokritičkim radom i politički se angažirali, ali javno su govorili kao pisci i oponenti nacionalizma, dok je njihova uloga bivših urednika ostala u sjeni. Čak ni u esejima koje je osnivač Durieuxa Nenad Popović posvetio političkoj situaciji nikada se ne evocira njegov izdavački rad.<sup>23</sup> Valja, dakle, naglasiti tu nevidljivost kreativnoga rada izdavača, iako su jugoslavensko izdavaštvo vodile snažne ličnosti koje su zatim postale osnivači neovisnih izdavačkih poduzeća, kritički nastrojenih spram novih vlasti. Taj paradoks zaslužuje detaljniju analizu, međutim, može se primijetiti da su razlozi nevidljive uloge izdavačkih čelnika zacijelo raznovrsni. Pored već spomenute činjenice da je profesionalni milje funkcionirao zahvaljujući izravnim osobnim vezama, često usmenim putem, sam kontekst socijalističkoga poduzeća nije pogodovao društvenomu priznanju izdavača, figure koja se u srednjoj i istočnoj Europi manje cijenila nego, primjerice, u Francuskoj ili Velikoj Britaniji.

Biblioteka XX vek jedina je prestižna edicija koja je 1990-ih preživjela i raspad države, i ratove, i ekonomsko-društvenu tranziciju, gradeći svoju referentnu poziciju za društvene znanosti. Ona je ujedno jedina za koju je njezin osnivač i neumorni *spiritus movens* postavio cjeloviti katalog na internetskim stranicama, uz izbor arhivskih dokumenata o svojem uredničkom radu.<sup>24</sup> Pa ipak, i neke druge edicije iz područja humanističkih znanosti koje su objavljivale domaće autore, ali i gradile važan prijevodni fond, uključujući i starije autore, ostale su referentne u izdavaštvu nakon 1991. godine. To je

<sup>23</sup> *Swijet u sjeni*, Pelago, Zagreb, 2008, *La petite psychiatrie européenne*, Theatroom, Pariz, 2019.

<sup>24</sup> Biblioteka XX vek, <http://www.bibliotekaxxvek.com/category/arhiv-biblioteke-xx-vek/>.

slučaj i s edicijama opće, dječje i edukativne književnosti (često one starije) kao što su, primjerice, Karijatide, Plejade, Naša knjiga, Školski pisci ili pak Plava knjiga, koje je redom 1930-ih pokrenuo Geca Kon, a koje je 1945. preuzela Prosveta. Sve te različite edicije i dalje se navode kao uzori, izrazite edukativne ili preskriptivne funkcije, i po ocjeni izdavača u ovome istraživanju, i po ocjeni šire publike.

### **Otvaranje prema svijetu i stjecanje legitimiteta prevodenjem**

Kada je riječ o izdavačkoj politici, jedno od najočitijih jugoslaven-skih nasljeđa nalazi se u prijevodnim politikama i praksama. Uslijed brendiranja vlastitoga puta u socijalizam, nesvrstanosti, otvaranja međunarodnome tržištu i jačanja međunarodnog ugleda, socijalističkoj je Jugoslaviji prevodenje raznih stranih naslova predstavljalo vrlo važnu komponentu izdavačke politike. U istraživanju koje je 1982. proveo UNESCO socijalistička se Jugoslavija spominje kao jedna od država u kojoj se objavljuje najviše prijevoda. Od 1970. do 1979. prevedene su knjige iznosile sedamnaest posto svih objavljenih naslova.<sup>25</sup> Jugoslavenska su poduzeća od početka 1960-ih imala pristup međunarodnome tržištu i izravno su komunicirala sa stranim izdavačima, naročito oko kupovine prava za prijevod, bez pregovaranja s centraliziranim posrednicima kao što je bio slučaj u zemljama istočnoga bloka. Novi privatni izdavači 1990-ih zato ne samo da imaju izravno iskustvo s međunarodnim kontaktima, nego i obrasce za uspostavljanje vlastitih kataloga stranih autora. Također, imaju i čitateljstvo željno onoga što je već simboliziralo specifičnost jugoslavenskoga socijalizma – otvorenost prema svijetu.

Zahvaljujući prevodenju, tijekom 1990-ih očuvao se prostor slobode u kontekstu politizacije kulture, no objavljivanje stranih autora oduvijek je bilo i način stjecanja ugleda te povezivanja s velikim međunarodnim tokovima u državi u kojoj intelektualna vitalnost i modernizacija društva još od 19. stoljeća podrazumijevaju, baš kao i u cijeloj srednjoistočnoj Europi, uvoz trendova sa Zapada, kao i iz Rusije, ali i drugih europskih država.<sup>26</sup> Usprkos urušavanju tržišta

---

<sup>25</sup> Nemanjić, Janićijević, 15.

<sup>26</sup> Za širu povijesno-geografsku kontekstualizaciju prije 1989. vidi Chalvin, Antoine, Jean-Léon Muller, Katre Talviste, Marie Vrinat-Nikolov, ur., *Histoire de la traduction en Europe médiane, des origines à 1989*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2019.

knjige u kontekstu raspada Jugoslavije, objavljivanje prijevoda jedan je, dakle, od elemenata kulturnoga kontinuiteta. Doista, izuzme li se razdoblje od 1992. do 1994, kada se Savezna Republika Jugoslavija (tada Srbija i Crna Gora, uključujući i Kosovo) nalazila pod međunarodnim embargom, prijevodi su s francuskoga (tada drugoga jezika po broju prevedenih naslova, nakon engleskoga) primjerice bili u kontinuiranom porastu od 1987. do 2003, kada je s toga jezika prevedeno prosječno stotinu djela godišnje.<sup>27</sup> Tijekom toga razdoblja državne izdavačke kuće i dalje su objavljivale prilično velik broj prijevoda s francuskoga (BIGZ 65, Prosveta 62, Nolit 44, Rad 30), iako su ih neovisni izdavači već prestigli u količini (Paidea 92, Plato 80, IK Zorana Stojanovića 69, Clio 45, Biblioteka XX vek 30).<sup>28</sup> Vrijedilo bi otići i korak dalje u analizi i provjeriti koliko su naslova te iste izdavačke kuće objavile u prijevodu, primjerice, s engleskoga, njemačkoga ili ruskog jezika. Ipak, već i ove brojke zorno pokazuju koliko je prijevodna književnost od samoga početka važna novim privatnim izdavačima, čak i onima najmanjima.

Nakon 1991. važnu stavku u odabiru naslova igra neminovno pribjegavanje potporama što ih nude strane organizacije za financiranje prijevoda. Osim Zaklade Soros (*Fondation for Open Society*), uglavnom je riječ o mehanizmima kulturne promocije stranih vlada, a 1990-ih i 2000-ih godina to su prvenstveno bile švicarska (Pro Helvetia), njemačka (Goethe institut), francuska (Centre national du livre et Centres culturels français) i španjolska (Institut Cervantes), ali i slovenska te poljska vlada. Svi su anketirani izdavači potvrdili da su s više ili manje uspjeha prijavljivali projekte za takve potpore. Razvoj oblika cenzure, autocenzure ili adaptacije prevedenih tekstova u prevodilačkim politikama i praksama zanimljivo je istraživačko područje. U tom će se smislu tek trebati istražiti novi oblici politizacije što ih proizvode strani izvori financiranja, s jedne strane, te ukorijenjenost nekih praksi cenzure i autocenzure naslijeđenih iz prošlosti (primjerice u književnosti za djecu i mlade), s druge. Recentne su studije pokazale da su te prakse bile vrlo česte

<sup>27</sup> Injac, Vesna, *Bibliografija francuskih dela prevedenih u Srbiji i Crnoj Gori od 1987. do 2003. godine / Bibliographie des œuvres françaises traduites en Serbie et au Monténégro de 1987 à 2003*, Narodna biblioteka Srbije – Francuski kulturni centar, Beograd, 2004, 6-7.

<sup>28</sup> Isto. Vidi također Madelain, Anne, „Moderniser, diversifier, dépayser. Traduire entre la Serbie et la France depuis 1991“, *Srpska politička misao*, posebno izdanje, 2018, 107-127.



tijekom socijalističkoga razdoblja, iako ih publika nije bila svjesna, a zanimljivo je da su i nakon 1991. ti prijevodi doživljavali nova izdanja a da nisu sustavno bili iznova prevedeni.<sup>29</sup>

### **Distribucija i postjugoslavenska skala**

Prema podacima s kraja 1980-ih u socijalističkoj Jugoslaviji knjige su naizgled kružile bez prepreka na tržištu od oko 24 milijuna stanovnika. Izdavaštvo je gotovo isključivo bilo organizirano oko velikih poduzeća koja su se bavila i komplementarnim djelatnostima: pripremu knjiga u užem smislu često su pratile tiskara, papirnica, knjižarske mreže, a ponekad i neke druge djelatnosti. Iako se distribucija odvijala na razini cijele federacije, izdavaštvo je bilo već prilično razgraničeno, odnosno izdavačke kuće iz svake republike uglavnom su objavljivale na jeziku ili službenoj jezičnoj varijanti toga područja.

Nakon 1991. kulturne politike uvelike su se razlikovale od jedne države do druge, a one su pak često samo nastavljale ionako već divergentne republičke politike iz doba socijalističke Jugoslavije. Hrvatska je, a nešto kasnije i Slovenija te Sjeverna Makedonija, uspostavila značajne mehanizme pomoći izdavaštvu koje su često pratili više ili manje otvoreni oblici kontrole, dok su u Srbiji potpore bile sporadične.

U drugim su pitanjima državne vlasti intervenirale nastavljajući slične, već postojeće politike, primjerice, organiziranje poziva za centraliziranu nabavu knjiga za javne knjižnice (tzv. otkup). Ta je praksa, naslijeđena iz razdoblja socijalizma, ključan faktor za ekonomiju knjige i utječe na izdavački program. Ta se praksa, dakako, nakon 1991. upisuje u posve drugačiji političko-gospodarski okvir. Ona je ključna u zemljama u kojima država slabo intervenira, kao u Srbiji, zbog ekonomske ravnoteže malih izdavača. Njezina je posljedica, međutim, stanovita kontrola centralne vlasti nad produkcijom. Političke bi implikacije te kontrole valjalo temeljitije istražiti. Ta praksa postavlja i pitanje omogućavanja javnoga pristupa knjigama, kao i pitanja teritorijalne ravnopravnosti i uloge lokalnih kulturnih aktera. Kriteriji sastavljanja popisa djela odabranih za otkup redovito su bili predmetom rasprava koje, međutim, nisu dovele do bitnoga

---

<sup>29</sup> Pokorn K., Nike, *Post-Socialist Translation Practices. Ideological struggle in children's literature*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 2012.

poboljšanja same procedure.<sup>30</sup> Objavljivanje školskih udžbenika i lektirnih naslova što ih propisuje ili preporučuje nadležno tijelo posvuda je jedna od rijetkih *a priori* rentabilnih izdavačkih djelatnosti pa se za nju mnogi otimaju. Pioniri neovisnoga izdavaštva o kojima je ovdje riječ uglavnom su se držali ili su bili prisiljeni držati se po strani toga dijela tržišta. I na tom je području državna intervencija bila vrlo važna, a odnosi između ministarstava obrazovanja i izdavača imaju dugu povijest koju bi valjalo istražiti da bi se shvatila ta rekonstitucija aktera i tržišta. Takvo bi istraživanje omogućilo dublji uvid u procese stvaranja novih monopola na tome području, uključujući javne aktere (Zavod za udžbenike u Srbiji i Crnoj Gori), ali i društvene izdavačke kuće koje su zatim privatizirane (Školska knjiga u Hrvatskoj), a od kojih se neke isključivo bave upravo udžbenicima (Sarajevo Publishing u Bosni i Hercegovini).

Neki su drugi kontinuiteti potvrđeni u načinu na koji se organizirala distribucija publikacija. Naime, za svijet knjige u socijalističkoj Jugoslaviji karakteristično je da nisu postojali neovisni distributeri jer je većina knjižara pripadala izdavačkim kućama ili grupama. Iako su socijalistička poduzeća nestala, ista se pojava nastavila i u postsocijalističkome razdoblju: malobrojne neovisne knjižare koje su se pojavile početkom 1990-ih posvuda su imale poteškoća opstati. Za njihov je razvitak bila potrebna značajna financijska podrška države, pravni okvir koji bi ih bolje štitio te postojanje dovoljnoga broja neovisnih aktera, ukratko, uspostava zaštićenoga tržišta knjige koje su brojni akteri zdušno zazivali.<sup>31</sup> Sektor se svejedno razvijao do sredine 2000-ih, ali je zato u idućemu desetljeću upravo distribucija postala glavni izazov za njegovu ekonomiju. Naime, 1990-ih je, a zatim i tijekom sljedećega desetljeća s dolaskom novih aktera, i dalje prevladavao model integrirane distribucije koju je obavljala sama izdavačka kuća bez obzira na veličinu, dok su neovisne knjižare i dalje bile iznimka. Osim toga, još jedna praksa naslijeđena iz socijalističkoga sustava, kao i posvuda u srednjoistočnoj Europi, jest opće raširena komisij-

<sup>30</sup> Svi izdavači anketirani u sklopu ovoga istraživanja napomenuli su da je taj proces u njihovom djelovanju bio od presudnoga značaja. Na temu rasprave o otkupu u Srbiji vidi, primjerice, što kaže Dejan Ilić, direktor izdavačke kuće Fabrika knjiga, u razgovoru objavljenom u kolovozu 2020. u srpskome elektronskom časopisu *Biznis & finansije*, <https://bif.rs/2009/08/dejan-ilic-fabrika-knjiga-kamuflazni-haos/>, 14.8.2020.

<sup>31</sup> Baković, Sanja, Selma Kanazir, prir. „Knjiga, a poslije?“, *Tema*, 4-5-6, 2017, 61-78.

ska prodaja knjiga uz rabat. Njezina je posljedica da sav financijski rizik poslovanja time preuzimaju izdavači, a knjižara im mjesečno ispostavlja stanje, ne isplaćujući nikakav predujam za prodaju knjiga. Ti oblici koncentriranja djelatnosti i slabosti distribucije mogli bi se velikim dijelom pripisati gospodarskome kontekstu „kapitalističkoga sustava u tranziciji“. Pa ipak, usporedba s drugim postsocijalističkim kontekstima, primjerice u državama nastalim raspadom SSSR-a i Čehoslovačke, pokazuje da se razvitak pojedinih tržišta knjige i distribucijska rješenja za koja su se odlučili profesionalni akteri međusobno uvelike razlikuju. Ta činjenica ide u prilog pretpostavci da izdavačke prakse i zamišljena strukturna rješenja na postsocijalističkome prostoru umnogome počivaju na baštinjenim tradicijama.

Nakon 2000. postupno su se počele legalno uvoziti knjige između Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske. Ipak, Biblioteka XX vek, Geopoetika, Clio, Antibarbarus, Meandar ili Durieux bili su pioniri na području cirkuliranja autora i djela na postjugoslavenskome prostoru, i to na više načina: bilo da su doslovno prenosili knjige iz jedne države u drugu u trenutku kada su i sami odlazili na neke književne manifestacije ili lokalne sajmove, bilo da su, iako rjeđe, uspostavljali izdavačka partnerstva, bilo da su, što je najčešće bio slučaj, objavljivali autore iz drugih republika. U katalogu Biblioteke XX vek većina autora koja piše na bosanske, hrvatske ili srpskom nije iz Srbije. Durieux je sve do sredine 2000-ih bio glavni izdavač mladih autora iz Bosne i Hercegovine, Meandar je prvo objavljivao slovenske autore, a zatim i one s cijeloga postjugoslavenskog prostora. Zoran Hamović inicirao je početkom 2000-ih pokretanje Udruženja balkanskih izdavača. Taj prvi pokušaj grupiranja na regionalnoj skali nije opstao usprkos potpori međunarodnih organizacija. Ivan Čolović jedan je od izdavača kojemu je bilo iznimno stalo distribuirati knjige izvan srpskih granica i njegovati veze s knjižarima drugih postjugoslavenskih republika. U tu se svrhu oslanjao i na ono što je sam nazivao „postjugoslavenskim intelektualnim ateljeima“, svojevrsnome plodu kontinuiranih odnosa među intelektualcima koji usprkos različitim stajalištima dijele otpor prema dominantnim etno-nacionalizmima.<sup>32</sup>

<sup>32</sup> Čolović, Ivan, „L’espace post-yougoslave, champ de recherche en sciences sociales. Témoignage d’un auteur et d’un acteur“, izlaganje na studijskome danu „Les transformations des sciences sociales dans l’espace post-yougoslaves après 1990“, Pariz, EHESS, 19-20. 5. 2017.

Ponovno uspostavljanje kretanja publikacija i autora između teritorija koji su donedavno bili u sukobu značajno su podržale strane organizacije. Ipak, nije riječ o istim organizacijama koje su financi-rale prijevode, osim u slučaju Zaklade Soros i Pro Helvetije. Ovdje su to uglavnom bile organizacije koje se bore za ljudska prava, multilateralne organizacije poput Vijeća Europe te privatne zaklade. Da bi se izmjerio njihov utjecaj i neizravni učinci njihovih intervencija, trebalo bi obaviti preciznu analizu. U tom su smislu recentni radovi na temu intervencija stranih organizacija na postjugoslavenskome prostoru ukazali na presudan utjecaj što ga je mali broj ključnih aktera imao 1990-ih, na njihovu autonomiju i odlučujuću ulogu u intelektualnom i kulturnom cirkuliranju na postjugoslavenskome prostoru. Zahvaljujući razvitku tih odnosa na institucionalnoj margini institucije se nisu morale njima baviti ili su čak dobile alibi za borbu protiv „izdajica naroda“.<sup>33</sup> Međutim, već sada se može ustvrditi da su se tek sredinom 2000-ih stvorili uvjeti za uspostavu redovitoga uvoza i kontinuiranih profesionalnih odnosa, ugovora o distribuciji, pa čak i uspostavi poduzeća s više podružnica. Te su inicijative potekle od aktera koji se razlikuju prema veličini, statusu, pa čak i političkim orijentacijama, a zadirale su u razne vidove produkcije. Ipak, uvoz i izvoz publikacija i dalje je bio ograničen zbog jezičnih navika, traumatskoga sjećanja na ratove, ideoloških i političkih barijera te ekonomskih razlika među državama, pa su tako brojne inicijative ubrzo ugušene carinskim mjerama te raznim drugim zaprekama koje su postavile vlasti i razne interesne skupine.<sup>34</sup> Kretanje autora istodobno se razvijalo uz manje poteškoća.

---

<sup>33</sup> Stubbs, Paul, „Flex Actors and Philanthropy in (Post?) Conflict Arenas: Soros' Open Society Foundations in the Post Yugoslav Space“, *Croatian Political Science Review*, 50, 5, 2013, 114-138, 123; Bilić, Bojan, Vesna Janković, ur., *Resisting the Evil: (Post-)yugoslav Anti-War Contention*, Nomos, Baden-Baden, 2012.

<sup>34</sup> VBZ, izdavački široko postavljena kuća koju je 1991. u Zagrebu osnovao Boško Zatezalo, nekoliko je godina imala svoju podružnicu u Beogradu i Sarajevu. Mladinska knjiga, s podružnicama u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu i Skopju, distribuira, primjerice, svoje enciklopedije, knjige za djecu i dokumentarističke knjige za širu publiku objavljene u Zagrebu na teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine, a one koje su objavljene u Beogradu na teritoriju Republike Srpske. Buybook je nedavno otvorio podružnicu u Hrvatskoj, a u planu je i otvaranje knjižare.

## Zaključak

U rekonstituiranju svijeta knjige nakon raspada Jugoslavije pioniri neovisnoga izdavaštva imali su vodeću ulogu. Uglavnom su to bili profesionalci koji su krajem 1980-ih djelovali na margini dominantne ideologije, pa su kao takvi svakako bili *outsideri* u novome sustavu, ali su stvorili priznat milje prilagođavajući novome kontekstu neke prakse naslijeđene iz prošlosti koje danas možemo identificirati. Radi se ponajprije o samome poimanju izdavačke struke, u kojoj izdavač traži autonomiju u sustavu posredstvom osobnih, ponekad neformalnih kontakata, a zatim i o kozmopolitskome poimanju kulture, koje podrazumijeva otvorenost prema vanjskome svijetu, uz svijest da je nužno prevoditi strana djela kako bi se educirao čitatelj i dao legitimitet izdavačkome radu.

Riječ je o stjecajem okolnosti postjugoslavenskoj generaciji: za te bivše državljane zemlje koje više nema Jugoslavija je „iskustveno polje“ i „obzor“ normalnosti,<sup>35</sup> dakako nestali obzor, ali i obzor koji je i dalje nositelj profesionalnih normi i navika koje su, uostalom, i novi državni sustavi djelomično preuzeli (primjerice, sustav subvencija ili distribucije knjiga). Oni utjelovljuju i tzv. tranzicijsku generaciju u smislu da su inovirali i proizveli novi izdavački model utemeljen na iskustvu s profesionalnoga terena prethodnoga razdoblja. Djelovali su netom prije pojave velikih tehnoloških preobrazbi koje su do određene mjere postupno i usvajali. Uspostavljajući svoju djelatnost na *tabuli rasa* imali su veći manevarski prostor od svojih prethodnika, ali i veću vidljivost uslijed nestanka institucija kulturne legitimacije kao što su, primjerice, savezi književnika. Pa ipak, kao i u slučaju drugih umjetnika i profesionalaca na području kulture koji su živjeli između dvaju sustava, ti biografski kontinuiteti onkraj institucionalnih raskida predstavljaju slijepi kut kulturne povijesti.

Ti su izdavači neovisni u smislu da su uspjeli na noge postaviti male izdavačke strukture s vlastitim, ponekad minimalnim kapitalom i voditi samostalnu izdavačku politiku u kaotičnoj gospodarskoj situaciji. Pa ipak, kraj socijalističkoga izdavačkog sustava proizveo je novu ovisnost o stranim vladinim i nevladinim financiranjima,

---

<sup>35</sup> U smislu u kojemu pojmove „iskustveno polje“ i „obzor očekivanja“ u svojim analizama rabi povjesničar Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft - Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1979.

naročito u prijevodnome izdavaštvu koje čini glavninu njihove intelektualne produkcije, ali i u organiziranju intelektualnoga i kulturnog cirkuliranja između bivših federativnih republika. Postjugoslavenski izdavački prostor prvenstveno je prostor bez regulatorne ustanove, konfliktan prostor, sazdan od osobnih i trgovačkih kontakata koje uglavnom nose mala poduzeća podložna utjecaju stranih organizacija, prostor na kojemu je nevelik broj konvergentnih točaka opstao u vremenu, kao što je Beogradski sajam knjige. Nije riječ o rekonstituiranju jedne „degradirane Jugoslavije“, nego o dinamičnome sustavu kontakata, različitih već prema području i koji se ne poklapa s geografskim prostorom socijalističke Jugoslavije. Postjugoslavenski prostor u tom se smislu više nadaje kao serija mreža i kontakata negoli kao prostor u geografskom smislu toga pojma.<sup>36</sup>

Jugoslavensko izdavaštvo nije proživjelo junačko razdoblje samizdata. U sustavu prije 1991. granice slobode bile su predmet pregovaranja, ponekad popraćenoga pravim bitkama, ali svijest o trudu i naporima što ih te bitke iziskuju potonuo je sa sustavom. Patrimonijalizacija kulturnih činjenica i zanimanje za svjedočanstva ljudi iz struke, koji su od kraja 1980-ih, a naročito od 1990-ih naovamo sveprisutni u Europi i SAD-u,<sup>37</sup> nisu doprli do jugoslavenskoga izdavaštva. Ono je, paradoksalno, unutar socijalističkoga sustava imalo prilično velike slobode, bilo je dinamično i otvoreno prema vanjskome svijetu, ali nije provodilo politiku arhiviranja niti je doživjelo naknadno odavanje počasti, kao u slučaju poljskoga ili češkog izdavaštva.<sup>38</sup> Uslijed te nevidljivosti postjugoslavensko izdavaštvo ostaje poput siročeta pa je nužnost što žurnijega rada na arhiviranju pamćenja njegovih aktera tim opravdanija.

---

<sup>36</sup> Madelain, Cosovschi, 263-364.

<sup>37</sup> Descamps, Florence, *Archiver la mémoire. De l'histoire orale au patrimoine immatériel*, Éditions de l'EHESS, Pariz, 2019.

<sup>38</sup> Vidi, primjerice, kompletni repertoar čeških samizdat izdanja i časopisa koji je nedavno objavio Institut za češku književnost. Přibáň, Michal i dr., *Český literární samizdat: 1949–1989*, Academia, Prag, 2018.

## Bibliografija

### Izvori

- Digitalni arhiv izdavačke kuće Biblioteka XX vek <http://www.bibliotekaxxvek.com/category/arhiv-biblioteke-xx-vek/>
- Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, <http://www.ikzs.com/index.php?stranica=katalog>
- Moderna Vremena*, <https://www.mvinfo.hr/>
- Razgovor s Ajetom Arifijem (Connectum), 17.1.2020.
- Razgovor s Ivanom Čolovićem (Biblioteka XX vek), 24.4.2018.
- Razgovor sa Simonom Goldstein (Antibarbarus), 22.9.2019.
- Razgovor s Vladislavom Bajacem (Geopoetika), 20.4.2018.
- Razgovor sa Zoranom Hamovićem (Clio), 19.4.2018.

### Literatura

- Baković, Sanja, Selma Kanazir, prir., „Knjiga, a poslije?“, *Tema*, 4-5-6, 2017, 61-78.
- Bilić, Bojan, Vesna Janković, ur., *Resisting the Evil: (Post-)yugoslav Anti-War Contention*, Nomos, Baden-Baden, 2012.
- Chalvin, Antoine, Jean-Léon Muller, Katre Talviste, Marie Vrinat-Nikolov, ur., *Histoire de la traduction en Europe médiane, des origines à 1989*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2019.
- Descamps, Florence, *Archiver la mémoire. De l'histoire orale au patrimoine immatériel*, Pariz, Editions de l'EHESS, 2019.
- Goffman, Ervinn, *Frame analysis. An Essay on the Organisation of Experience*, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1974.
- Injac, Vesna, *Bibliografija francuskih dela prevedenih u Srbiji i Crnoj Gori od 1987. do 2003. godine / Bibliographie des œuvres françaises traduites en Serbie et au Monténégro de 1987 à 2003*, Narodna biblioteka Srbije – Francuski kulturni centar, Beograd, 2004.
- Janković, Branislav, „Povijest knjige i čitanja: novi pristup jugoslavenskom socijalizmu“, *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije*, ur. Hannes Grandits i dr., Udruženje za modernu historiju – Srednja Europa, Sarajevo – Zagreb, 2019, 139-150.
- Karlič, Virna, Sanja Šakić, Dušan Marinković, ur., *Tranzicija i kulturno pamćenje. Zbornik radova*, Srednja Europa, Zagreb, 2019.
- Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft – Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1979.
- Lešaja, Ante, *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Profil, Zagreb, 2012.

- Madelain, Anne, „Naissance d’une génération d’éditeurs post-yougoslaves au tournant des années 1990“, *Slavica Occitania*, u pripremi za 2021.
- Madelain, Anne, „Moderniser, diversifier, dépayser. Traduire entre la Serbie et la France depuis 1991“, *Srpska politička misao*, poseban broj, 2018, 107-127.
- Madelain, Anne, Agustin Cosovschi, „L’espace post-yougoslave: un laboratoire des sciences humaines et sociales?“, *Revue d’histoire des sciences sociales*, 2018, 261-273.
- „Nakladništvo“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42840>, 13.8.2020.
- Nemanjić, Miloš, Jovan Janićijević, *Knjiga i čitanje u Jugoslaviji*, Jugoslovenska komisija za saradnju s UNESCO-m, Beograd, 1982.
- Ostromooukhova, Bella, „Être un petit éditeur engagé dans la Russie d’aujourd’hui. Le cas de la maison d’édition Ad Marginem“, *Bibliodiversity*, 4, veljača 2016, 34-41.
- Pokorn, K. Nike, *Post-Socialist Translation Practices. Ideological struggle in children’s literature*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 2012.
- Příbáň, Michal i dr., *Český literární samizdat: 1949–1989*, Academia, Prag, 2018.
- Starčević, Velimir, *Knjiga o Geci Konu*, Prosveta – Admiral Books, Beograd, 2009.
- Stojanović, Dubravka, *Noga u vratima. Prilozi za političku biografiju Biblioteke XX vek*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
- Šporer, David, *Uvod u povijest knjige. Temelji pristupa*, Leykam international, Zagreb, 2015.
- Stubbs, Paul, „Flex Actors and Philanthropy in (Post-) Conflict Arenas: Soros’ Open Society Foundations in the Post Yugoslav Space“, *Croatian Political Science Review*, 50, 5, 2013, 114-138.
- Trgovčević, Ljiljana, *Istorija Srpske književne zadruge*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1992.

*(s francuskoga prevela Vanda Mikšić)*



## Sažetak

Početak 1990-ih jugoslavenska se federacija raspala, a s njom i prostor organizirane proizvodnje i distribucije knjiga. Cijelo su desetljeće na ruševinama socijalističkoga izdavačkog sustava nicali nove, privatne izdavačke kuće. Izdavači su bili prisiljeni osmišljavati nove ekonomske i izdavačke modele na smanjenim i neorganiziranim tržištima, a pritom se i suočavati sa stalnom politizacijom kulturne sfere. Usprkos očiglednom raskidu koji su ti potresi izazvali, kontinuiteti su sa socijalističkim, pa čak i ranijim razdobljima brojni: kontinuiteti izdavačkih tradicija, edicija ili tvrtki, prijevodne prakse ili pak kretanje unutar postjugoslavenskoga prostora. Nakon uvodne prozopografije aktera u izdavaštvu ovaj se rad bavi ulogom što ju je 1990-ih u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini imala prva generacija privatnih izdavača u strukturiranju postjugoslavenskoga profesionalnog svijeta knjige, kao i oblicima kontinuiteta u odnosu na socijalističko razdoblje te reaktualizacijom nasljeđa s obzirom na današnje potrebe. On se temelji na tekućemu istraživanju koje će u konačnici obuhvatiti sav postjugoslavenski prostor, uz namjeru da se zatim komparativno obrade i drugi federalni postsocijalistički prostori. Za razliku od Francuske ili Njemačke, povijest knjige na postjugoslavenskome prostoru slabo je istražena, iako je riječ o iznimno bogatom području, kako za kulturnu povijest tranzicijskoga razdoblja, tako i za proučavanje kulturnih transfera i analizu društveno-političkih pojava.

# Nasleđa antikomunizma: kontinuiteti i transformacije politike sećanja od kasnog jugoslovenskog do postjugoslovenskog perioda

JELENA ĐUREINOVIĆ

U 1997. godini, Zoran Đinđić iz Demokratske stranke (DS) izabran je za gradonačelnika Beograda. Državne vlasti ispočetka nisu priznale rezultate lokalnih izbora, što je prouzrokovalo masovne proteste u Beogradu i širom Srbije. Nakon intervencije Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju, Slobodan Milošević morao je da prihvati pobedu opozicije okupljene u koaliciji Zajedno. Beograd je, kako mediji i danas navode, dobio svog „prvog demokratski izabranog gradonačelnika“.<sup>1</sup> Ova koalicija raspala se i Đinđić je smenjen već do jeseni, ali u februaru 1997. bilo je puno razloga za slavlje. Posle tri meseca demonstracija tokom hladne zime, koalicija i građani koji su bili protiv Miloševićevog režima okupili su se da proslave konstituisanje Skupštine grada Beograda. Proslave su kulminirale uklanjanjem betonske petokrake sa kupole zgrade Skupštine grada koja je bila tamo od posleratnog perioda. Alpinisti, unapred angažovani za ovu priliku, skinuli su petokraku i predali je novoizabranom gradonačelniku. Fotografija Zorana Đinđića sa petokrakom u rukama, palim simbolom komunizma, postala je jedna od najupečatljivijih slika političkog života u Srbiji tokom 1990-ih.

Tri i po godine posle ove večeri, Slobodan Milošević je smenjen i opozicija je došla na vlast, sada u obliku koalicije pod imenom Demokratska opozicija Srbije (DOS) sa Vojislavom Koštunicom kao predsednikom Srbije. DOS je bio „heterogena koalicija čiji predstavnici su se sukobljavali oko skoro svega osim smene Miloševića“.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> „Na današnji dan pre 20 godina je skinuta zvezda petokraka, a Beograd je dobio prvog demokratski izabranog gradonačelnika“, *Blic*, <https://www.blic.rs/vesti/beograd/na-dana-snji-dan-pre-20-godina-je-skinuta-zvezda-petokraka-a-beograd-je-dobio-prvog/9kdgze4>, 21.2.2017.

<sup>2</sup> Ostojić, Mladen, *Between Justice and Stability: The Politics of War Crimes Prosecutions in Post-Milošević Serbia*, Ashgate, Surrey, 2014, 37.

Koalicija se raspala već 2003, ali njeni različiti članovi, poput DS-a, nastavili su da dominiraju politikom u Srbiji još jednu deceniju. Mirni transfer moći koji je usledio podrazumevao je i mnoge kompromise sa predstavnicima prethodnog režima. Iako se vladavina Slobodana Miloševića završila, Socijalistička partija Srbije (SPS) nije nestala iz političkog života nakon 2000, već je u kontinuitetu bila u parlamentu, inicijalno sa veoma malim brojem poslanika. Do veće promene došlo je na parlamentarnim izborima 2008. kada je većinu osvojila koalicija Za evropsku Srbiju, sastavljena uglavnom od nekadašnje opozicije iz 1990-ih. Koalicija je osnovala vladu zajedno sa SPS-om i njihovim koalicionim partnerima. DS i SPS potpisali su Deklaraciju o pomirenju koja je kompletirala proces potpune rehabilitacije SPS-a kao legitimnog političkog aktera.<sup>3</sup>

Pad Miloševića predstavljao je veliku prekretnicu u sferi politike sećanja. Nakon 2000. godine, usledile su drastične promene u službenoj politici sećanja, pre svega u interpretaciji Drugog svetskog rata i posleratnog perioda. U korenu toga bio je antikomunistički politički konsenzus među vladajućim političkim strankama. Sećanje na Drugi svetski rat isprepletano je sa sećanjem na Jugoslaviju, kao vreme nastanka i glavni izvor legitimiteta jugoslovenskog socijalizma i zbog toga su se političke elite skoncentrisale na njegovu reviziju sa namerom distanciranja od socijalističke Jugoslavije i njene reinterpretacije. Pored toga, posleratni period, kao najrepresivnije vreme obračuna sa kolaboracijom i neprijateljima i konsolidacije novog socijalističkog režima, je prizma kroz koju se sagledava celo postojanje socijalističke Jugoslavije i koja služi negativnoj oceni jugoslovenskog socijalizma. Ovako usko sagledavanje prošlosti kroz prizmu posleratnog perioda se takođe odnosi i na Drugi svetski rat i služi pozitivnoj reinterpretaciji poraženih vojnih i političkih snaga koje kroz fokus na njihovo posleratno stradanje ili kažnjavanje postaju nevine žrtve komunizma. Najprominentniji primer su četnici Dragoljuba Mihailovića, odnosno Jugoslovenska vojska u otadžbini, centralni predmet zvanične politike sećanja nakon 2000. godine u Srbiji.<sup>4</sup> Četnici su

---

<sup>3</sup> „Deklaracija o pomirenju DS i SPS“, *Peščanik*, <https://pescanik.net/deklaracija-o-pomirenju-ds-i-sps/>. 20.3.2021.

<sup>4</sup> Vidi Sindbæk, Tea, „The Fall and Rise of a National Hero: Interpretations of Draža Mihailović and the Chetniks in Yugoslavia and Serbia since 1945“, *Journal of Contemporary European Studies*, 17, 1, 2009, 47-59.

u ovom periodu postali antifašistički pokret jednak partizanskom, kao i nevine žrtve komunizma, sa Dragoljubom Mihailovićem koji je osuđen na smrt i pogubljen 1946. kao simbolom njihovog kolektivnog stradanja.<sup>5</sup>

Narativi koji su postali hegemoni u Srbiji nakon 2000. slični su istorijskim interpretacijama koje su cvetale u političkoj emigraciji nakon 1945. godine. Direktni kontinuiteti postoje i sa jugoslovenskom krizom 1980-ih kada su narativi suprotni službenoj politici sećanja postajali sve više prisutni u javnosti.<sup>6</sup> Oni su predstavljali mnogo više od kritike jugoslovenske politike sećanja zasnovane na Narodnooslobodilačkom ratu (NOR) i u pitanju je bilo istovremeno preispitivanje socijalizma i samog postojanja jugoslovenske federacije iz perspektive srpskog nacionalizma. Ovi narativi prelili su se i u 1990-e, kada su se mnogi antikomunisti iz 1980-ih našli među osnivačima novih političkih stranaka i postali politička opozicija SPS-u i Slobodanu Miloševiću. Službena politika sećanja Miloševićevog režima svodila se na samopredstavljanje kao kontinuiteta sa socijalističkom Jugoslavijom i partizanskim pokretom u kombinaciji sa etnonacionalizmom koji je istoriju srpskog naroda video kroz dihotomiju herojstva i stradanja. Državne vlasti nisu odobravale i ignorisale su komemoracije poraženih snaga Drugog svetskog rata. Unutar zajednice sećanja koja je slavila četnički pokret, u ovom periodu su se stvorile podele u shvatanju prirode i ideologije četnika kao i u pozicijama prema ratovima koji su pratili raspad Jugoslavije. Ove podele postoje i danas.

Programi političkih stranaka koje su osnovane pred izbore 1990. i koje ovaj rad analizira, bili su suštinski antikomunistički. Iako međusobno veoma različite, većina stranaka su za cilj imale suočavanje sa komunizmom iz prošlosti i borbu protiv njega u sadašnjosti. Kada je DOS koalicija došla na vlast 2000. godine, ovaj cilj postao je državna politika u sferi sećanja ali i drugih oblasti poput ekonomije i zdravstva.

Ovaj rad sagledava antikomunizam kao konstantu u politici sećanja na Drugi svetski rat, uz etnifikaciju kao drugu najdominantniju

---

<sup>5</sup> Vidi Đureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London – New York, 2020.

<sup>6</sup> Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, C. Hurst & Co. Publishers, London, 2002.

prizmu pogleda na prošlost u Srbiji. U kontinuitetu spomenutih politika od smrti Josipa Broza Tita 1980. do pada Miloševića i njihove transformacije iz disidentskog u zvanični status, rad se fokusira na 1990-e, period vladavine Slobodana Miloševića u takozvanoj „krnjoj“ Jugoslaviji. Tokom ovog perioda nastaju komemorativne prakse koje su nakon 2000. postale službena politika sećanja. Rad analizira narative, agente i prakse sećanja odozdo, sa posebnim fokusom na komemoracije četničkog pokreta.

### **Vladavina Slobodana Miloševića**

Deceniju pre večeri kada je Zoran Đinđić skinuo petokraku sa zgrade Skupštine grada, Slobodan Milošević preuzeo je kontrolu nad republičkim ogrankom Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), započevši političku eru koja je trajala do 5. oktobra 2000. godine.<sup>7</sup> Pod vođstvom Miloševića, Srbija je prošla kroz tranziciju od državnog socijalizma do „nacionalnog autoritarizma“ odozgo.<sup>8</sup> Miloševićev režim bio je hibridni i primenjivao je autoritarne prakse iza fasade demokratije koja je obuhvatala izbore i demokratske institucije, ali bez stvarnih promena moći.<sup>9</sup>

Prvi izbori na republičkom nivou održani su 1990. godine. Socijalistička partija Srbije, kako se SKJ preimenovao u Srbiji, uživala je relativno široku podršku i Milošević je nudio *status quo*, ali je SPS takođe imala velike institucionalne prednosti u odnosu na druge novoosnovane stranke kao i kontrolu elektronskih medija.<sup>10</sup> Opozicione političke stranke koje su počele da se osnivaju malo pre izbora nisu imale šanse protiv toga. Pored Miloševićeve lične popularnosti, SPS je dominirao saveznim i republičkim parlamentom i imao punu kontrolu nad medijima, organizacijama lokalne samouprave i policijom.<sup>11</sup>

---

<sup>7</sup> Slobodan Milošević je bio predsednik Srbije od 1990. do 1997. i predsednik Savezne Republike Jugoslavije od 1997. do 2000. godine.

<sup>8</sup> Ostojić, 23.

<sup>9</sup> Isto, 21.

<sup>10</sup> Uvalić, Milica, *Serbia's Transition: Towards a Better Future*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010, 42.

<sup>11</sup> Isto, 46.

Autoritarna priroda režima pokazala se vrlo brzo. SPS je pokazao spremnost da suzbije bilo kakve izazove svojoj vladavini kroz upotrebu sile već u martu 1991. kada je slanjem vojnih tenkova u centar Beograda ugušen masovni protest opozicije koji je zahtevao liberalizaciju medija. Ovo je dalje rezultiralo u zatvaranju nezavisnih i studentskih televizijskih i radio stanica i hapšenju Vuka Draškovića iz Srpskog pokreta obnove (SPO). SPS režim stavljao je akcenat na kontinuitet sa jugoslovenskim socijalizmom iako se zapravo udaljio od njega već u ranim danima i institucionalno i diskursivno. Brisanje sistema radničkog samoupravljanja i legalizacija privatizacije javnog vlasništva 1989. bio je jedan od prvih koraka, sa ciljem prilagođavanja Jugoslavije međunarodnom kontekstu i omogućivanja stranih investicija.<sup>12</sup> Ustav iz 1990. koji je bio na snazi do 2006. je ozvaničio ovaj diskontinuitet uklanjanjem „socijalistička“ iz imena države i uspostavljanjem slobode i pravne jednakosti privatne svojine i preduzeća, ali bez ukidanja „društvene“ svojine.<sup>13</sup>

Kultura sećanja u Srbiji tokom 1990-ih može da se okarakterise kroz kontinuitete i prekide. Službena politika sećanja koju je SPS promovisao predstavljala je režim kao naslednika socijalističke Jugoslavije, čuvara tradicija i sećanja na Narodnooslobodilačku borbu (NOB). Istovremeno je partizanski mit etnifikovan kao srpski, oduzimajući revolucionarnu dimenziju partizanskoj borbi koja se pretvorila u narativ o paralelnom srpskom herojstvu i viktimizaciji. Tokom ratova na jugoslovenskom području, SPS režim instrumentalizovao je NOR da bi sebe pozicionirao kao branu fašizmu. U ovom kontekstu, fašizam je predstavljao separatističku borbu drugih naroda protiv jugoslovenske države koja se raspadala. Drastičan prekid sa jugoslovenskom kulturom sećanja dešavao se pre svega u krugovima raznovrsne političke opozicije i podrazumevao je komemoracije poraženih snaga Drugog svetskog rata kao žrtava komunizma. Režim je tolerisao i simboličko oživljavanje četničkog pokreta tokom ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

---

<sup>12</sup> Woodward, Susan, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton University Press, Princeton, 1995, 280.

<sup>13</sup> Mikuš, Marek, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia*, Berghahn Books, New York, 2018, 56.

## Službena politika sećanja

Politika sećanja Miloševićevog režima bila je ambivalentna kao i njegova ideologija. Kada se multipartijski sistem formirao pre izbora 1990, vođstvo SPS-a moralo je da balansira etnonacionalistički tradicionalizam i socijalizam da bi stvorio ideološku prednost nad nacionalistički ekstremnijim političkim strankama.<sup>14</sup> Režim je promovisao etnički (srpski) i religijski (pravoslavno) obojene narative.<sup>15</sup> Istorijske debate 1980-ih prelile su se i u 1990-e i postale deo zvaničnih diskursa, posebno stradanje srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i tvrdnje o negativnom položaju Srba u socijalističkoj Jugoslaviji. Takođe, nakon poznatog govora Slobodana Miloševića na Gazimestanu u junu 1989, na obeležavanju 600. godišnjice Kosovske bitke, došlo je do intenziviranja političkog značaja kosovskog mita.<sup>16</sup> Priče o srpskom stradanju i herojstvu dominirale su javnom sferom tokom 1990-ih. Za vreme ratova u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, državni akteri koristili su nacionalne mitove, heroje i simbole da bi opravdali i mobilisali javnost za ratove.

Paradoks SPS režima je njegovo paralelno zastupanje ratova i nacionalističke propagande uz insistiranje na tome da režim predstavlja kontinuitet sa jugoslovenskim socijalizmom i promovisanje ideje socijalizma i demokratije kao nerazdvojivih političkih vrednosti.<sup>17</sup> Ova karakteristika režima ogledala se i u sferi politike sećanja. Državni akteri zadržali su jugoslovenske prakse obeležavanja važnih datuma iz NOR-a, prisvajajući ih za legitimizaciju svoje vladavine sa prilagođavanjem ambivalentnoj retorici režima. Namera državnih vlasti u ovome bila je da spase srpski identitet od jugoslovenskog, koji je percipiran kao neka pretnja.<sup>18</sup> U komemorativnom kontekstu, to znači da su drugi jugoslovenski narodi koji su učestvovali u partizanskom pokretu postali nevidljivi. Umesto njih, delegacije iz Belorusije, Ru-

---

<sup>14</sup> Malešević, Siniša, *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Routledge, London – New York, 2002, 178.

<sup>15</sup> Isto, 177.

<sup>16</sup> Bieber, Florian, „Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th Anniversary to the Present“, *Rethinking History* 1, 6, 2002, 95-110.

<sup>17</sup> Malešević, 187.

<sup>18</sup> Subotić, Jelena, „The Mythologizing of Communist Violence“, *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, ur. Lavinia Stan, Nadia Nedelsky, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, 190.

sije i Ukrajine prisustvovala su komemoracijama Dana pobeđe ili Dana oslobođenja Beograda, kao prihvatljiviji saveznici i nacije koje su doprinele pobeđi nad fašizmom zajedno sa srpskim narodom.<sup>19</sup>

Obeležavanja datuma iz NOR-a služila su održavanju narativa o Miloševićevoj „krnjoj“ Jugoslaviji kao naslednici partizanske borbe i socijalističke Jugoslavije. Dok je SPS formalno nasledio SKJ, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) je nastavio da postoji u svojoj ulozi boračke organizacije i agenta sećanja, sada sa uglavnom ceremonijalnom ulogom u komemoracijama i za podršku vladajućem režimu.<sup>20</sup> Udruženja boraca iz ratova 1990-ih će kasnije postati članovi SUBNOR-a, što se uklapalo u stav SUBNOR-a i SPS režima da je SR Jugoslavija predstavljala branu slobode u kontekstu ratova i sankcija koje su joj nametnute. Predstavnici vlasti naglašavali su kontinuitet sa NOR-om da bi sebe predstavili kao borce za slobodu (srpskog) naroda, kao što pokazuje primer zvanične SPS čestitke za Dan pobeđe 1998. godine:

„Narodnooslobodilačka borba u odbrani svoje zemlje, otpor fašizmu i ogromne žrtve i razaranja koja smo u tome imali, uvrstile su našu zemlju, pre pola veka, na visoko mesto zemalja antifašističke koalicije, jer se naš narod nikad u svojoj istoriji nije dvoumio kada je trebalo braniti svoju slobodu i nezavisnost, čast i dostojanstvo.

Poštujući i oslanjajući se na svetle tradicije narodnooslobodilačke borbe, SPS odaje počast svim borcima koji su svojim patriotizmom i hrabrošću doprineli oslobađanju zemlje od okupatora i domaćih izdajnika.

I danas kada u raznim oblicima oživljavaju ideologije hegemonizma i dominacije nad drugim narodima i državama i zagovaranje sile u međunarodnim odnosima, Srbija i Jugoslavija su nepokolebljive u odbrani svoje slobode, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta, u opredeljenjima za mir i saradnju na ravnopravnim osnovama i za dalji ekonomski, kulturni i sveukupni društveni razvoj.“<sup>21</sup>

U okolnostima raspada države i ratova u prvoj polovini 1990-ih, predstavnici vlasti u Srbiji koristili su NOR kao metaforu koja je sve težnje za odvajanjem od zajedničke države predstavljala kao

<sup>19</sup> „Bez prošlosti nema ni budućnosti“, *Borba*, 5.11.1998, 2.

<sup>20</sup> Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsdenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2010.

<sup>21</sup> „Dan kada je pao fašizam“, *Borba*, 5.9.1998, 1.



fašističke, dok je Miloševićeva Jugoslavija stajala kao utvrđenje protiv oživljavanja fašizma. Vojska Jugoslavije, kako je Jugoslovenska narodna armija preimenovana 1992, igrala je ključnu ulogu u svim komemoracijama događaja iz Drugog svetskog rata. Ova obeležavanja često su obuhvatala vojne parade i vazduhoplovne vežbe. Tako je general Momčilo Perišić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije, čestitao Dan pobeđe 1998. ljudima u Srbiji uz objašnjenje da Vojska Jugoslavije slavi 9. maj kao svoj praznik, nastavljajući tradiciju pobedničke vojske iz dva Balkanska rata i svetskih ratova.<sup>22</sup>

Dok je zvanična politika sećanja etnicizirala NOR i njegove učesnike kao srpske, i Josip Broz Tito postao je nepodoban za nju. Tako je na dvanaestu godišnjicu njegove smrti 1992. Predsedništvo Jugoslavije odlučilo da ukloni počasnu gardu iz njegovog mauzoleja i zameni je obezbeđenjem iz Memorijalnog centra. Ovo je takođe bila prva godina da je Kuća cveća ostala zatvorena na godišnjicu Titove smrti koja je prošla bez posete službenih delegacija, koje su u godinama pre toga dolazile da polože vence.<sup>23</sup>

Udžbenici za istoriju koje izdaje državni Zavod za udžbenike i nastavna sredstva predstavljaju ogledalo dominantne ideologije i hegemonih diskursa tokom 1990-ih sa kombinacijom socijalističkog matriksa i jezika i etnonacionalizma.<sup>24</sup> Takođe, Tito nestaje iz udžbenika i postaje bezimena figura „vojnog komandanta“. Kao i službena politika sećanja, udžbenici istorije korišćeni 1990-ih naglašavaju veliki doprinos naroda Srbije pobeđi nad fašizmom kao i njegovu patnju kroz istoriju.<sup>25</sup>

### **Antikomunistička opozicija**

Dok je državna istorijska politika kombinovala etnonacionalizam i partizanski mit, komemoracije posvećene poraženim snagama Drugog svetskog rata, posebno četničkom pokretu Dragoljuba Mihailovića, događale su se u velikim segmentima političke opozicije.

---

<sup>22</sup> „Čestitka generala Momčila Perišića“, *Borba*, 5.9.1998, 3.

<sup>23</sup> „Titov grob bez počasne straže“, *Politika*, 5.5.1992, 11.

<sup>24</sup> Pavasović Trošt, Tamara, „Ruptures and Continuities in Nationhood Narratives: Reconstructing the Nation through History Textbooks in Serbia and Croatia“, *Nations and Nationalism*, 3, 24, 2018, 10.

<sup>25</sup> Isto, 13.

Opozicione stranke pojavile su se pre prvih višestranačkih izbora 1990. i mnoge od njih došle su na vlast 2000, posle decenije opozicije i različitih kompromisa sa SPS-om. Uz sve razlike u političkim orijentacijama i programima, skoro sve stranke opozicije bile su snažno antikomunistički orijentisane. Njihovi statuti i programi sadržali su osude na račun jugoslovenskog socijalizma kao i planove o prevazilaženju njegovih nasleđa.

Prvi statuti političkih stranaka stavili su akcenat na njihove antikomunističke pozicije i ideju nacionalnog pomirenja. Na primer, program Srpske narodne obnove, stranke koja je prethodila SPO-u Vuka Draškovića, objavljen 1990, kao jedan od ciljeva stranke istakao je završetak građanskog rata unutar srpske nacije, koji je po njima počeo 7. jula 1941. godine.<sup>26</sup> Program je zagovarao obnovu vrednosti srpskog naroda koje su

„nasilnički i sistematično istrebljivane, rasipane i gušene: najpre, genocidom hrvatskih ustaša, terorom fašističkog okupatora i tragičnim građanskim ratom, a posle toga boljševičko-titoističkom diktaturom manjine i njenom strategijom sveopšteg razbijanja i sakaćenja Srpstva, čime je vodeća nacija na Balkanu dovedena do civilizacijske bede i na rub biološkog opstanka.“<sup>27</sup>

Prateći tradiciju četničkog pokreta, stranka je podržavala ideju Velike Srbije unutar Jugoslavije i etničku homogenizaciju. Specijalna sekcija programa bavi se Titom kao vođom antisrpske strategije. U sličnom maniru, Srpski slobodarski pokret Vojislava Šešelja predložio je uklanjanje „paganskog hrama zvanično nazvanog Kuća cveća“ i premeštanje Titovih posmrtnih ostataka u Hrvatsku, gde je bivši jugoslovenski predsednik po njima pripadao.<sup>28</sup>

Iako se pismo o namerama DS-a, koje sadrži programske osnove stranke, čini umerenim u poređenju sa drugim strankama koje su bile radikalnije nacionalističke, ono takođe naglašava negativnu ulogu Tita kao jednog „od najvećih rasipnika među vladarima modernog doba, sa kojim se mogu meriti samo neki afrički carevi i

---

<sup>26</sup> Drašković, Vuk, „Predlog programa stranke Srpska narodna obnova“, *Pogledi*, 20.1.1990, 22.

<sup>27</sup> Isto, 20.

<sup>28</sup> Otadžbinska centralna uprava srpskog slobodarskog pokreta, „Saopštenje za javnost“, *Pogledi*, 1.4.1990, 28.

neki svrgnuti lideri socijalističkih režima na istoku“.<sup>29</sup> Ponovno osnivanje DS-a 1990. bilo je isprepletano sa narativom o komunizmu kao najgoroj stvari koja se desila Srbiji i njenom narodu u istoriji.<sup>30</sup> Kao i budući SPO, DS je težio borbi za nacionalno pomirenje kao jedinom putu ka kraju građanskog rata koji je počeo 1941. godine.<sup>31</sup> Pravnik i akademik Kosta Čavoški, tadašnji član DS-a, sumirao je interpretaciju jugoslovenskog socijalizma kao duge mračne noći nacionalne istorije, koju je zastupao DS: „Čovekov duh ima duboke noći koje ruše delo njegovih dana. Ta noć u kojoj je zatrta naša sloboda i srušen i najskromniji oblik evropskog parlamentarizma i odgovorne vlade bio je poratni komunistički totalitarizam.“<sup>32</sup>

Antikomunizam bio je ključna karakteristika SPO-a, koji je pored toga zastupao i obnovu monarhije, što je ovu stranku razdvajalo od ostalih opozicionih stranaka. Ideja nacionalnog pomirenja je i za SPO veoma važna, shvaćena kao završetak građanskog rata i prevaziлаženje podela između četnika i partizana.<sup>33</sup> SPO je tokom 1990-ih postao najglasnija stranka opozicije Slobodanu Miloševiću koja je privlačila masovnu podršku, kao i najsnažniji agent sećanja fokusiran na četnike i Dragoljuba Mihailovića.

Neki štampani mediji takođe su promovisali određenu reviziju prošlosti. Najzapaženiji primeri su časopis *Pogledi*, sa Miloslavom Samardžićem kao urednikom, kao i nedeljnik *NIN* koji je često objavljivao članke o četnicima.<sup>34</sup> Prvobitno studentski list koji je izlazio mesečno početkom 1980-ih, *Pogledi* su izrasli u veoma prominentan politički časopis početkom 1990-ih kada je tiraž porastao do 200 000 primeraka. Kako je Samardžić hobi istoričar, istorijske teme počele su da dominiraju časopisom kako je on postajao sve otvorenije politizovan.

---

<sup>29</sup> Demokratska stranka, „Pismo o namerama“, *Pogledi*, 15.2.1990, 24.

<sup>30</sup> Milošević, Nikola, „Kritika apsolutne vlasti“, *Demokratija*, 3.9.1990, 1; Pekić, Borislav, „Moralni aspekti demokratije“, *Demokratija*, 3.9.1990, 1-2.

<sup>31</sup> Stojanović, Radoslav, „O građanskom pomirenju“, *Demokratija*, 3.9.1990, 5.

<sup>32</sup> Čavoški, Kosta, „Sloboda za sve ljude“, *Demokratija*, 3.9.1990, 4-5. Čavoški je bio jedan od predlagača sudske rehabilitacije Dragoljuba Mihailovića koji je rehabilitovan 2015, kao i Milana Nedića, predsednika vlade u okupiranoj Srbiji, gde je sud odbacio zahtev za rehabilitaciju.

<sup>33</sup> Ćirić, Dragan, „Svetski sabor SPO u Beogradu: Nacionalno pomirenje“, *Pogledi*, 11.9.1990, 31.

<sup>34</sup> Đuretić, Veselin, „Antisrpska ‘upotreba’ saveznika i revolucije“, *NIN*, 5.6.1990, 33-37.

Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, *Pogledi* su objavili nekoliko feljtona o četnicima, uz priče o posleratnim streljanjima u svakom broju. Časopis je imao veoma bliske veze i saradnju sa političkom emigracijom, posebno sa pripadnicima četničkog pokreta. Ranih 1990-ih, *Pogledi* su počeli otvoreno propagirati uspostavljanje monarhije, povratak porodice Karađorđević i rekonstrukciju međuratnih spomenika kralju Aleksandru koji su uništeni ili sklonjeni u socijalističkoj Jugoslaviji.<sup>35</sup> Kao izdavačka kuća koja još uvek postoji, *Pogledi* su štampali i objavljivali četničke memoare prvobitno objavljene u emigraciji kao i desetine knjiga o četnicima koje je napisao Miloslav Samardžić. Shvativši svoju borbu protiv komunizma još ozbiljnije, Samardžić i *Pogledi* inicirali su tokom 1990-ih i nakon 2000. godine tužbe za ratne zločine protiv nekadašnjih partizana koje su sudovi u Srbiji u startu odbacili.

### **Simboličko oživljavanje četnika i komemoracije posleratnih streljanja**

Dok je SPS prisvojio komemorativne prakse socijalističke Jugoslavije, samopredstavljajući se kao branilac antifašističkih vrednosti uz zloupotrebu jugoslovenske kulture sećanja u kontekstu ratova i raspada države, politička opozicija komemorirala je poražene snage iz Drugog svetskog rata koje je smatrala žrtvama komunizma. Državne vlasti tolerisale su rastuću popularnost četnika koja nije bila ograničena na nekoliko političkih stranaka već je bila zastupljena u širem društvu. Pijace i ulični štandovi širom Srbije prodavali su sve vrste četničke memorabilije, četničke pesme su se snimale i prodavale na kasetama, a planina Ravna Gora počela je u maju svake godine da privlači hiljade ljudi na obeležavanju osnivanja četničkog pokreta 1941. godine. Oživljenje četničkog pokreta u ratovima kod učesnika vojnih i paravojnih formacija podsećalo je na sliku četnika iz partizanskih filmova. Udžbenici za istoriju umereno su revidirali sliku Drugog svetskog rata, predstavljajući četnike kao i antifašiste i kvislinge.<sup>36</sup>

---

<sup>35</sup> Samardžić, Miloslav, „Zašto Srbija treba da bude kraljevina?“, *Pogledi*, 15.5.1990, 3.

<sup>36</sup> Pavašević Trošt, 13.

Kao što je SPS režim tvrdio da predstavlja kontinuitet sa NOR-om, tako je SPO prisvojio četnike Dragoljuba Mihailovića. Za njih, „srpski pokret otpora“ koji je započet 1941. na Ravnoj Gori nastavljen je 1990. kao Srpski pokret obnove.<sup>37</sup> Nakon raskola 1990, Srpska radikalna stranka Vojislava Šešelja (SRS) optužila je SPO za prisvajanje četnika u svrhe političkog napredovanja i nije učestvovala na komemorativnim skupovima organizovanim od strane SPO-a. Kada je SPO podigao spomenik Dragoljubu Mihailoviću 1992. na Ravnoj Gori, Aleksandar Stefanović iz SRS-a napao ih je da su ukrali njegovu ideju samo radi svoje popularnosti.<sup>38</sup>

DS nije službeno kao stranka komemorirala četnike i druge poražene snage iz Drugog svetskog rata. Međutim, njeni istaknuti članovi učestvovali su na komemoracijama. Na jednoj od prvih komemoracija žrtava komunizma u Vavedenjskoj crkvi u Beogradu u maju 1990. govorio je Vojislav Koštunica, jedan od osnivača DS-a i kasnije predsednik Jugoslavije i predsednik Vlade Srbije.<sup>39</sup>

Crkveni parastosi, poput gorepomenutog kojem je prisustvo-  
vao Koštunica, postali su veoma važan deo komemorativne prakse za žrtve komunizma od ranih 1990-ih i često su ih služili najviši predstavnici Srpske pravoslavne crkve (SPC). Crkva je involvirana u antikomunistički rad na sećanju od samog početka, a parastosi su i danas uobičajena praksa ove zajednice sećanja u Srbiji. Sveštenstvo učestvuje na komemoracijama dok Crkva često dozvoljava podizanje spomenika posvećenim četnicima i žrtvama komunizma na svom zemljištu. Sa antikomunizmom u svojoj srži, SPC naglašava svoju ulogu žrtve u širem kontekstu decenija stradanja srpskog naroda pod komunizmom. Parastosi tokom 1990-ih služeni su i za vladare iz porodice Karađorđević. Episkop šumadijski služio je parastos posvećen kralju Aleksandru Karađorđeviću, prvi nakon Drugog svetskog rata, u Kragujevcu na jesen 1990. godine.<sup>40</sup>

Režim Slobodana Miloševića je sprečio prve pokušaje organizovanja komemoracija posleratnih streljanja ili četničkog pokreta kroz upotrebu snaga vojske i policije. Kako su se bližili prvi višestranački

<sup>37</sup> Stefanović, Nenad, „Drugo buđenje naroda: Vratio se čiča“, *Duga*, 23.5.1992, 78.

<sup>38</sup> Stojić, J., „Spomenik generalu Draži – nova deoba srpskog naroda“, *Politika*, 13.5.1992, 8.

<sup>39</sup> Stefanović, 78.

<sup>40</sup> Bergam, O., „Mučenik, stradalnik i pobedonosac“, *Pogledi*, 26.10.1990, 23.

izbori, SPS je percipirao ovakve skupove kao pretnju i targetirao velika okupljanja koja su organizovale tek osnovane opozicione stranke. Nakon što se pozicija SPS-a na vlasti konsolidovala, režim nije odobravao ali je tolerisao komemoracije. U maju 1990, međutim, vlasti su rasterale okupljene na prvom pokušaju obeležavanja osnivanja četničkog pokreta na Ravnoj Gori, kako se Vuk Drašković priseća:

„Nije to bio sabor. Nego izlet. Na jednu zabranjenu planinu. Od pobeđe komunističke revolucije u Jugoslaviji nije bio proglašen za zločinca samo pokret generala Mihailovića, Jugoslovenska vojska u otadžbini i on kao njen komandant. Nego je za zločinca proglašena i Ravna Gora, planina, na kojoj je bilo ratno sedište njegove gerile. Nas stotinjak krenulo je na izlet na Ravnu Goru ali do planine nismo mogli doći jer smo javno objavili da ćemo ići na taj izlet a onda su iz garnizona tadašnje JNA u Valjevu pokrenuti vojnici i oni su maskirani pod ratnom opremom zauzeli te visove prilazne Ravnoj Gori a istovremeno su gore poslate i jake policijske snage koje je predvodio lično ministar policije Radomir Bogdanović. Blokirali su nas i nismo mogli otići na Ravnu Goru niti postaviti jednu pripremljenu ploču koju bismo tamo ostavili, ukopali, a na kojoj je pisalo ‘U Topoli Karađorđe, u Takovu Miloš, na Ravnoj Gori Čiča Draža’. Tu smo ploču izneli na Ravnu Goru tek iduće godine i ona je i danas tamo stoji.“<sup>41</sup>

Prema medijskim izveštajima, policija je znala za planirano okupljanje i otišla na Ravnu Goru da ga spreči samo zbog toga jer SPO nije prijavio skup vlastima, dok je Vuk Drašković pokušavao da ih ubedi da je u pitanju običan izlet na planinu.<sup>42</sup> Štampa u Srbiji predstavila je ovaj pokušaj okupljanja u negativnom svetlu. Dnevni list *Politika* nazvao je ovo okupljanje „izlet u mračnu prošlost“, tvrdeći da inicijativa nije imala nikakvu podršku jer se svi još uvek sećaju „četničke kame“.<sup>43</sup>

Kasnije iste godine, SPO ogranak u Čačku organizovao je parastos za žrtve fašističkog i komunističkog terora zajedno. Vlasti su zabranile događaj ali su organizatori ipak odlučili da ga održe. Policija je blokirala ulice koje vode ka stadionu FK Borac gde je

<sup>41</sup> Vuk Drašković, u razgovoru sa autorkom, Beograd, 2016.

<sup>42</sup> Isto.

<sup>43</sup> Mandić, V., „Izlet u mračnu prošlost“, *Politika*, 15.5.1990, 7.

komemoracija trebala da se održi ali je dve do tri hiljade ljudi ipak uspeo da se okupi tamo. Naposljetku, parastos je održan, samo sa jednim satom zakašnjenja.<sup>44</sup>

### Ravnogorski sabor

Iz pokušaja SPO-a i njegovih pratilaca da se popnu na Ravnu Goru sa spomen-pločom izrastao je godišnji Ravnogorski sabor koji obeležava dolazak Dragoljuba Mihailovića na Ravnu Goru i osnivanje Jugoslovenske vojske u otadžbini, kako se četnički pokret kasnije zvanično zvao. Od 1991, kada je SPO počeo da organizuje Ravnogorski sabor koji je rastao svake godine, državne vlasti nisu pokušavale da ga spreče, štampa nije puno pisala o ovim skupovima i oni su uglavnom ignorisani. Ako su režimski mediji pisali o Ravnogorskom saboru, bilo je to izrazito kritički.

Ravna Gora je postala centralno okupljanje za četničku zajednicu sećanja ranih 1990-ih godina. Posle neuspeha u postavljanju spomen-ploče 1990, okupljanje na Ravnoj Gori raslo je svake godine i SPO ga organizuje i danas uz podršku SPC-a. Nijedan drugi akter koji se naslanja na četničku tradiciju, poput SRS-a, nije uspeo da okupi toliki broj ljudi na komemoraciji kao SPO. Iako je na saboru bilo po više od deset hiljada ljudi, režimska štampa ga je predstavljala kao neko malo okupljanje samo SPO-a, tvrdeći da četničke proslave nemaju širu podršku u društvu. Kako je izveštaj iz 1992. u *Pogledima* opisao, „zvanična Srbija je sramno ćutala kao da se sve ovo dešavalo na nekoj drugoj planeti, kao da ovo nije bio njen narod“.<sup>45</sup>

Na ceremoniji otkrivanja spomenika Dragoljubu Mihailoviću 1992. na Ravnoj Gori okupile su se hiljade ljudi sa „kokardama, šajkačama, zastavama i raznim vatrenim oružjem“.<sup>46</sup> SPO je samo iz Beograda organizovao dvadeset autobusa. Velike količine oružja na saboru i konstantno pucanje u vazduh postale su tradicija Ravnogorskog sabora, neodvojiva od komemoracije. Kako je jedan izveštaj u štampi naveo, policija se nije usuđivala da spreči Ravnogorski sabor, ne iz ideoloških razloga već iz straha da ih naoružani ljudi ne bi izrešetali „u duhu Ravne Gore“.<sup>47</sup> SPO je to drugačije video:

---

<sup>44</sup> Radosavljević, Suzana, „Komunistički zločini: Ja sam zakopavao!“, *Pogledi*, 11.9.1990, 19-21.

<sup>45</sup> Ćirović, Slobodan, „Srbija na Ravnoj Gori“, *Pogledi*, 29.5.1992, 14.

<sup>46</sup> Radetić, M., „Pre osvećenja – rafali“, *Večernje novosti*, 14.5.1992, 16.

<sup>47</sup> Stefanović, 78.

„Iznenadujuća pasivnost onih koji su pre dve godine lomili spomen ploču predviđenu za istu namenu, verovatno ima svoje opravdanje. Možemo ga tražiti u sluhu našeg režima da oslušne želju svog naroda, ali ta opcija bi bila veoma nategnuta. Verovatnije je da su naši umirujući komunisti po prvi put shvatili šta znači biti omraženi ratnik bivšeg režima i u tom saznanju naslutili sudbinu koja ih očekuje. Činjenica da je i pored pedesetogodišnjeg komunističkog delovanja, sa ciljem da se ukalja i osudi sve što je vezano za slavnog Čiču, bilo nedovoljno da se uništi i njegov poslednji poštovalac, verovatno im je dala nadu da će i njima kroz pedeset godina neko podizati spomenik.“<sup>48</sup>

Pristalice SPO-a i dijaspora iz Kanade, Sjedinjenih Američkih Država i Nemačke finansirali su statuu Dragoljuba Mihailovića, a visoko sveštenstvo SPC-a dalo je blagoslov spomeniku.<sup>49</sup> Spomenik je slavljen kao prvi spomenik Dragoljubu Mihailoviću, konačno podignut na teritoriji Srbije posle nekoliko spomenika u emigraciji. Međutim, iako je spomenik na Ravnoj Gori najpoznatiji, prvi spomenik Mihailoviću podignut je tri meseca ranije na privatnom zemljištu u selu Vukošić između Valjeva i Šapca. Tomislav Karađorđević, mlađi brat kralja Petra II Karađorđevića, otkrio je spomenik. Vlasnik zemljišta i četnički simpatizer Đorđe Knežević nekoliko puta je priveden na ispitivanje. Bilo je i pokušaja da se spomenik uništi. Prema navođenju *Pogleda* u tekstu originalno objavljenom u *Srpskim novinama* iz Čikaga, Knežević je morao da organizuje stražu za spomenik. Jedne večeri, kada se noćna straža malo opustila uz alkohol, „neprijatelji“ su se približili i bacili crvenu farbu na spomenik.<sup>50</sup>

U govoru na Ravnogorskom saboru 1992, Vuk Drašković je sumirao interpretaciju četničkog pokreta koju su promovisali SPO i njihove pristalice, posebno nakon što je stranka promenila poziciju prema aktualnim ratovima i prestala da ih podržava. Za SPO, četnici su postali jugoslovenski i demokratski pokret koji je okupljao sve jugoslovenske narode i, nakon Svetosavskog kongresa u selu Ba 1944,

<sup>48</sup> Petrušić, Sandra, „Ravna Gora pobediti mora!“, *Srpska reč*, 25.5.1992, 12.

<sup>49</sup> Pored Vuka Draškovića, na otkrivanju spomenika govorili su episkop raško-prizrenski i kosovsko-metohijski Artemije Radosavljević i mitropolit Irinej Kovačević, koji su i služili parastos.

<sup>50</sup> Topalović, Dragan, „Pokraj drumu Šabac – Valjevo: Prvi spomenik Draži u Srbiji“, *Pogledi*, <https://www.pogledi.rs/pokraj-druma-sabac-valjevo-prvi-spomenik-drazi-u-srbiji/>, 2.3.2016.



sve relevantne političke opcije, naravno, izostavljajući komuniste. Oni su krivili jugoslovenske komuniste za započinjanje građanskog rata, razbijanje „etničkog prostora srpskog naroda“, stvaranje saveza sa Nemcima, ustašama i balistima, spletkarenje na međunarodnom nivou i lažno predstavljanje njihovog antisrpstva kao antifašizma.<sup>51</sup>

Za SPO, partizani su bili ćelije raka koje su uspele da nadjačaju zdrave ćelije, dok je Mihailović vodio „bolji deo nacije i države“.<sup>52</sup> Mihailović je okupljao oficire, sveštenike, profesore, advokate, sudije, pisce, učitelje, vojnike koji nisu kršili svoje zakletve i sve ljude koji se nisu odrekli svoje nacije, morala, tradicije i vere zbog komunističkog terora i propagande.<sup>53</sup> Slično DS-u, Drašković i njegove pristalice videli su socijalističku Jugoslaviju kao dugu tamnu noć srpske istorije, „dugu noć bez ijedne zvezde nad Srbijom“.<sup>54</sup> Poslednja sveća ugasila se tokom noći 17. jula 1946, kada je Mihailović pogubljen.

Nisu sve pristalice četnika delile SPO-ov narativ o četnicima kao zapadno orijentisanim jugoslovenskim demokratama. Kako su diskursi o nacionalnom pomirenju postali hegemoni u srpskom društvu tokom ranih 1990-ih i bili promovisani i od strane režima, SUBNOR je osudio spomenik na Ravnoj Gori i njegove pristalice kao izdajice i uništitelje jedinstva srpskog naroda u najtežim trenucima skorije istorije sa nezamislivim posledicama za Srbiju i njene građane.<sup>55</sup> SPO i njegove komemoracije bili su posebno osuđivani na ovaj način zbog njihove kritike ratova.

Ostatak pročetničkih političkih aktera, kao što je SRS, bio je takođe kritičan prema komemoracijama organizovanim od strane SPO-a i prema spomeniku Mihailoviću koji je shvaćen kao instrumentalizacija četničkog pokreta radi popularnosti stranke. Raskol koji je nastao unutar četničke zajednice sećanja okarakterisane anti-komunizmom pojavio se ranih 1990-ih, sa pozicijom prema ratovima koji su pratili raspad Jugoslavije kao linijom podele. Stav prema ratovima isprepletan je i sa interpretacijom četničkog pokreta. Kako se SPO preorijentisao na antiratnu poziciju, počeo je i da insistira na demokratskoj, jugoslovenskoj i zapadno orijentisanoj prirodi

---

<sup>51</sup> Drašković, Vuk, „Kako od poraza do pobeđe“, *Srpska reč*, 25.5.1992, 22.

<sup>52</sup> Isto.

<sup>53</sup> Isto.

<sup>54</sup> Isto.

<sup>55</sup> Stojić, 8.

četničkog pokreta, sa paradoksalnim shvatanjem da bi i četnici stajali protiv ratova u bivšoj Jugoslaviji. Paralelni četnički pejzaž sećanja sa SRS-om kao najprominentnijim predstavnicima je takođe postojao. Ovi akteri bili su više zainteresovani za homogenu Srbiju Stevana Moljevića, propagirajući ujedinjenje svih Srba na etnički homogenoj teritoriji unutar Jugoslavije. Ovo je zapravo isti narativ koji je i SPO zastupao na početku. SRS, paravojne grupacije i različite četničke grupe posmatrali su četnike Dragoljuba Mihailovića iz Drugog svet-skog rata kroz prizmu raspada Jugoslavije i ratova koji su usledili, kao opravdanje za ratove sa ciljem skupljanja svih Srba unutar grani-ca jedne etnički homogene države.

Podela među poštovaocima četničkog pokreta bila je vidljiva u komemorativnom prostoru. Dok je okupljanje koje je organizovao SPO na Ravnoj Gori postajalo sve popularnije, alternativni skup počeo je da se održava u blizini, u selu Ba gde su četnici organizovali Svetosavski kongres u januaru 1944. godine. Kada su 1992. hiljade ljudi prisustvovalе otkrivanju spomenika Dragoljubu Mihailoviću na Ravnoj Gori, oko dve stotine ljudi bilo je na drugoj komemoraciji, uključujući i članove Ravnogorskog pokreta koji tada još nije bio registrovan. Ovaj pokret je 1995. organizovao komemoraciju na kojoj su govorili opozicioni političari Nikola Milošević, Vojislav Koštunica i Milan St. Protić, prvi gradonačelnik Beograda nakon 2000. godine. U svom govoru, Koštunica je naglasio razlike između četnika i partizana, opisujući četnike kao oslobodiоce, a partizane kao okupatore.<sup>56</sup> SPO je ovaj skup optužio 1998. kao vođen od strane bivših komunista, aludirajući na Nikolu Miloševića i Velimira Ilića, dok je ova „partijska ćelija“ zauzvrat SPO nazvala takođe komunistima.<sup>57</sup>

Kako je četnički pokret postajao sve popularniji, SPO je postao jedan od glavnih nosilaca njihovog sećanja, negujući bliske veze sa četničkom emigracijom u inostranstvu. Na Ravnoj Gori, pokušaj postavljanja spomen-ploče 1990. prethodio je podizanju spomenika Dragoljubu Mihailoviću dve godine kasnije, a do 2000. Ravna Gora je prerasla u ceo memorijalni kompleks posvećen Mihailovićevim četnicima. Sa temeljima položenim 1995, Crkva svetog Đorđa završena je 1998. kao crkva pomirenja. Iste godine SPO je asfaltirao put

<sup>56</sup> Janković, Jovica, „Ponovo na Ravnoj gori“, *Pogledi*, 29.5.1995, 29.

<sup>57</sup> „Partijska ćelija u selu Ba“, *Srpska reč*, 14.5.1998, 3.

koji vodi do kompleksa i počeo sa gradnjom velikog memorijalnog doma koji je završen 2000. godine. Paralelne komemoracije nastavile su da se održavaju i nakon 2000. i još uvek postoje danas, kao i dvojaka slika četnika i podele nastale među njihovim pristalicama.

### **Zaključak**

Iako postoje mnogobrojni kontinuiteti između ere Miloševićeve vladavine i perioda nakon nje, 2000. godina predstavlja prekretnicu u sferi politike sećanja na Drugi svetski rat i socijalističku Jugoslaviju. Narativi koji su postali hegemoni 2000. sa dolaskom političke opozicije iz 1990-ih na vlast postojali su u prethodnim decenijama. Za većinu političkih stranaka koje su 2000. došle na vlast, antikomunizam nije bio novitet. On je bio upisan u njihove prve programe i statute iz 1990. godine. Kada su ovi akteri došli na vlast, njihova politika sećanja obuhvatala je nestanak socijalističke Jugoslavije iz javne sfere, rehabilitaciju neprijatelja partizana iz Drugog svetskog rata i priznanje onima koji su se smatrali žrtvama komunizma. Antikomunistički konsenzus evidentan je i u tome što je protivljenje ovoj politici jedva postojalo unutar parlamentarne politike i svi revizionistički zakoni poput Zakona o rehabilitaciji i izmena Zakona o pravima boraca izglasani su sa velikom većinom.

Režim Slobodana Miloševića je kroz svoje politike sećanja promovisao narativ o sebi kao kontinuitetu sa socijalističkom Jugoslavijom i NOB-om, u kombinaciji sa etnonacionalizmom koji je istoriju srpskog naroda video kroz dihotomiju herojstva i stradanja. Sećanje na Drugi svetski rat i NOB instrumentalizovani su u svrhe opravdanja aktualnih ratova i društvene mobilizacije za podršku učešću Jugoslovenske vojske u oružanim sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Jugoslovenska vojska predstavljana je kao direktna naslednica Narodnooslobodilačkog pokreta koja stremlazi održanju zajedničke države, dok su državni zvaničnici i mediji težnje za nezavisnošću i protivničke snage u ratovima nazivali fašizmom. Režim Slobodana Miloševića nije odobravao, ignorisao je i tolerisao komemoracije poraženih snaga Drugog svetskog rata.

Dok je sa jedne strane 2000. godina prekretnica u službenoj politici sećanja, postoji i kontinuitet u narativima, akterima i praksama sećanja na Drugi svetski rat i Jugoslaviju koji korene vuče iz sveopšte

krize u Jugoslaviji tokom 1980-ih, ali je najvidljiviji 1990-ih. Za vreme 1990-ih, opozicione političke stranke koje su došle na vlast 2000. već su napravile prekid sa socijalističkom Jugoslavijom i njenom kulturom sećanja. Celi programi stranaka iz 1990. zasnivali su se na toj ideji raskida sa socijalizmom. Taj raskid sa socijalizmom isprepletan je sa pozitivnom reinterpretacijom antikomunističkih snaga iz savremene istorije, uključujući i poražene političke i vojne snage iz Drugog svetskog rata bez obzira na njihovu kolaboraciju i zločine protiv civila. Četnički pokret, centralna tema zvanične politike sećanja nakon 2000, postaje široko popularan u društvu u Srbiji početkom 1990-ih i neke od opozicionih stranaka grade svoje programe na tradiciji ovog pokreta.

Komemorativne prakse koje su danas ustaljene pojavljuju se u prvoj polovini 1990-ih unutar političke opozicije i različitih grupa koje su delovale odozdo. Ravnogorski sabor je najprominentniji primer, kao najveće okupljanje četničkih pristalica koje se i danas održava na najvažnijem mestu sećanja za četnički pokret u Srbiji. Drugi primer je služenje parastosa za poražene snage Drugog svetskog rata i žrtve komunizma kao konstantni običaj antikomunističke supkulture sećanja direktno povezan sa pozicioniranjem i podrškom Srpske pravoslavne crkve.

Kako ovaj rad pokazuje, postoje mnogobrojni kontinuiteti u istorijskim narativima, kao i akterima i praksama sećanja na Drugi svetski rat i Jugoslaviju između 1990-ih i perioda nakon 2000. godine. U 1990-ima može se i tražiti odgovor na pitanje antikomunističkog konsenzusa u periodu nakon 2000. godine. Ovi kontinuiteti ključni su za razumevanje dinamike službene politike sećanja u Srbiji, koja je izgrađena na njima ali istovremeno predstavlja i jednu vrstu prekida, kada narativi odozdo postaju hegemoni.

## **Bibliografija**

### **Izvori**

- Bergam, O., „Mučenik, stradalnik i pobedonosac“, *Pogledi*, 26.10.1990, 23.  
„Bez prošlosti nema ni budućnosti“, *Borba*, 5.11.1998, 2.  
Čavoški, Kosta, „Sloboda za sve ljude“, *Demokratija*, 3.9.1990, 4-5.  
„Čestitka generala Momčila Perišića“, *Borba*, 5.9.1998, 3.

- Ćirić, Dragan, „Svetski sabor SPO u Beogradu: Nacionalno pomirenje“, *Pogledi*, 11.9.1990, 31-32.
- Ćirović, Slobodan, „Srbija na Ravnoj Gori“, *Pogledi*, 29.5.1992, 14-15.
- „Dan kada je pao fašizam“, *Borba*, 5.9.1998, 1.
- „Deklaracija o pomirenju DS i SPS“, *Peščanik*, <https://pescanik.net/deklaracija-o-pomirenju-ds-i-sps/>.
- Demokratska stranka, „Pismo o namerama“, *Pogledi*, 15.2.1990, 24-25.
- Drašković, Vuk, „Kako od poraza do pobede“, *Srpska reč*, 25.5.1992, 21-26.
- Drašković, Vuk, „Predlog programa stranke Srpska narodna obnova“, *Pogledi*, 20.1.1990, 20-23.
- Đuretić, Veselin, „Antisrpska ‘upotreba’ saveznika i revolucije“, *NIN*, 5.6.1990, 33-37.
- Janković, Jovica, „Ponovo na Ravnoj gori“, *Pogledi*, 29.5.1995, 28-29.
- Mandić, V., „Izlet u mračnu prošlost“, *Politika*, 15.5.1990, 7.
- Milošević, Nikola, „Kritika apsolutne vlasti“, *Demokratija*, 3.9.1990, 1-2.
- „Na današnji dan pre 20 godina je skinuta zvezda petokraka, a Beograd je dobio prvog demokratski izabranog gradonačelnika“, *Blic*, <https://www.blic.rs/vesti/beograd/na-danasnji-dan-pre-20-godina-je-skinuta-zvezda-petokraka-a-beograd-je-dobio-prvog-9kdgze4>, 21.2.2017.
- Otađbinska centralna uprava srpskog slobodarskog pokreta, „Saopštenje za javnost“, *Pogledi*, 1.4.1990, 28-29.
- „Partijska ćelija u selu Ba“, *Srpska reč*, 14.5.1998, 3.
- Pekić, Borislav, „Moralni aspekti demokratije“, *Demokratija*, 3.9.1990, 1.
- Petrušić, Sandra, „Ravna Gora pobediti mora!“, *Srpska reč*, 25.5.1992, 12-15.
- Radetić, M., „Pre osvećenja – rafali“, *Večernje novosti*, 14.5.1992, 16.
- Radosavljević, Suzana, „Komunistički zločini: Ja sam zakopavao!“, *Pogledi*, 11.9.1990, 19-21.
- Samardžić, Miloslav, „Zašto Srbija treba da bude kraljevina?“, *Pogledi*, 15.5.1990, 3.
- Stefanović, Nenad, „Drugo buđenje naroda: Vratio se čiča“, *Duga*, 23.5.1992, 76-78.
- Stojanović, Radoslav, „O građanskom pomirenju“, *Demokratija*, 3.9.1990, 5.
- Stojić, J., „Spomenik generalu Draži - nova deoba srpskog naroda“, *Politika*, 13.5.1992, 8.
- „Titov grob bez počasne straže“, *Politika*, 5.5.1992, 11.
- Topalović, Dragan, „Pokraj drumu Šabac - Valjevo: Prvi spomenik Draži u Srbiji“, *Pogledi*, <https://www.pogledi.rs/pokraj-druma-sabac-valjevo-prvi-spomenik-drazi-u-srbiji/>, 2.3.2016.

## Literatura

- Bieber, Florian, „Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th Anniversary to the Present“, *Rethinking History*, 1, 6, 2002, 95-110.
- Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, C. Hurst & Co. Publishers, London, 2002.
- Dureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London – New York, 2020.
- Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2010.
- Malešević, Siniša, *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*, Routledge, London – New York, 2002.
- Mikuš, Marek, *Frontiers of Civil Society: Government and Hegemony in Serbia*, Berghahn Books, New York, 2018.
- Ostojić, Mladen, *Between Justice and Stability: The Politics of War Crimes Prosecutions in Post-Milošević Serbia*, Ashgate, Surrey, 2014.
- Pavasović Trošt, Tamara, „Ruptures and Continuities in Nationhood Narratives: Reconstructing the Nation through History Textbooks in Serbia and Croatia“, *Nations and Nationalism*, 3, 24, 2018, 716-40.
- Sindbæk, Tea, „The Fall and Rise of a National Hero: Interpretations of Draža Mihailović and the Chetniks in Yugoslavia and Serbia since 1945“, *Journal of Contemporary European Studies*, 1, 17, 2009, 47-59.
- Subotić, Jelena, „The Mythologizing of Communist Violence“, *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from Twenty-Five Years of Experience*, ur. Lavinia Stan, Nadia Nedelsky, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, 188-210.
- Uvalić, Milica, *Serbia's Transition: Towards a Better Future*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010.
- Woodward, Susan, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

## Sažetak

Rad se bavi politikama sećanja na Drugi svetski rat i socijalističku Jugoslaviju za vreme vladavine Slobodana Miloševića u Srbiji, obuhvatajući službenu politiku sećanja i prakse odozdo. Tokom ovog perioda nastaju komemorativne prakse koje su nakon 2000. godine postale službena politika sećanja. Rad analizira narative, agente i prakse sećanja odozdo, sa

posebnim fokusom na komemoracije četničkog pokreta. U ovom periodu, komemoracije poraženih snaga iz Drugog svetskog rata, posebno četnika Dragoljuba Mihailovića, organizovale su se unutar političke opozicije kojoj je, nasuprot svim političkim razlikama, antikomunizam bio zajednički činilac. Službena politika sećanja bila je ambivalentna kao i režim Slobodana Miloševića. Država je promovisala sebe kao naslednicu i kontinuitet sa Narodnooslobodilačkim pokretom ali u kombinaciji sa nacionalizmom. Kombinacija etnonacionalizma i partizanskog mita stvorila je binarni narativ o Drugom svetskom ratu koji se svodio na srpsko herojstvo i stradanje. Unutar opozicije nastale su danas ustaljene prakse sećanja poput Ravnogorskog sabora i crkvenih parastosa za žrtve komunizma. Početkom 1990-ih došlo je i do razdora unutar četničkog miljea koji se odnosio na ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i na sa tim usko povezano razumevanje prirode četničkog pokreta.

# Sećanja na Jugoslaviju u Srbiji danas – kontinuiteti i iskrivljenja

TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ I IVANA SPASIĆ

Sećanja na socijalističku Jugoslaviju su i danas, gotovo trideset godina posle njenog nestanka, dosta živa i uglavnom pozitivna, bez obzira na to da li se odlučimo da ih nazovemo „jugonostalgijom“ ili ne.<sup>1</sup> To posebno važi, može se dodati, za one republike koje u svom postjugoslovenskom razvoju građanima nisu imale mnogo toga da ponude ni u materijalnom ni u simboličkom smislu. U takvim uslovima, jugonostalgija neretko uključuje promišljanje i kritiku aktuelnog društvenog poretka, zbog čega je i bila predmet pažnje velikog broja autorki i autora iz oblasti društvenih nauka. Naša je teza, međutim, da se ispod površinskog kontinuiteta pozitivnog sećanja na Jugoslaviju događaju semantička i vrednosna pomeranja. Ako za mnoge stanovnike postjugoslovenskog prostora Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) i dalje predstavlja neprevaziđeni model normalnog života i društvenog reda, pitanje je, na koju i kakvu Jugoslaviju oni zapravo misle?

U Srbiji je poslednjih godina u javnom diskursu primetna tendencija svojevrsne rehabilitacije socijalističke Jugoslavije, ali uz

<sup>1</sup> Ako u obzir uzmemo samo studije iz poslednjih desetak godina: Velikonja, Mitja, *Ti-tostalgija*, XX vek, Beograd, 2010; Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Čigoja štampa, Beograd, 2011; Kolstø, Pål, „Identifying with the old or the new state: nation-building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav successor states“, *Nations and Nationalism*, 20, 4, 2014, 760-781; Perica, Vjekoslav, Mitja Velikonja, ur., *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014; Markovina, Dragan, *Jugoslavenstvo poslije svega*, Most Art, Beograd, 2015; Jansen, Stef, *Yearnings in the Meantime: „Normal Lives“ and the State in a Sarajevo Apartment Complex*, Berghahn, New York – Oxford, 2015; Reksć, Magdalena, „Post-Yugoslav Collective Memory: Between National and Transnational Myths“, *Polish Political Science Yearbook*, 45, 2016, 73-84; Spaskovska, Ljubica, „The ‘Children of Crisis’: Making Sense of (Post)socialism and the End of Yugoslavia“, *East European Politics and Societies and Cultures*, 1, 3, 2017, 500-517; Popović, Milica, „Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers“, *Nostalgia on the Move*, ur. Mirjana Slavković, Marija Đorgović, Museum of Yugoslavia, Beograd, 2017, 42-50; Vučković Juroš, Tanja, „‘Things were good during Tito’s times, my parents say’: How young Croatian generations negotiated the socially mediated frames of the recent Yugoslav past“, *Memory Studies*, 13, 6, 2018, 932-951.



istovremenu reinterpretaciju i nacionalizaciju, kojom se o SFRJ govori tako što se ističe uloga srpskog naroda u njenom nastanku i održanju. Tim procesom se suštinski značenjski sadržaj Jugoslavije implicitno, ali korenito menja. Uz razvodnjavanje i potiskivanje samoupravno-socijalističkog aspekta njenog identiteta, briše joj se i drugo najvažnije obeležje – njen višenacionalni sastav i politika međunacionalnog suživota – dakle, ono što se u nekadašnjoj terminologiji zvalo „bratstvo i jedinstvo“. To opet znači i drugačiji politički sadržaj, a sledstveno i drugačiju političku funkcionalnost reference na SFRJ danas. Najzad, jugonostalglični sentimente se tako uprežu u novi hegemoni projekt rekonstrukcije srpskog nacionalnog identiteta u skladu sa sadašnjom fazom postsocijalističke tranzicije društva, obeleženom geopolitičkim kolebanjima i kvarenjem demokratije u pravcu hibridnog režima takmičarskog autoritarizma.

U tekstu ćemo ispitivati koliko su se ove tendencije „spustile“ iz zvaničnog diskursa među obične ljude. U tom cilju, predstavimo rezultate istraživanja koje smo sprovele među beogradskim studentima, pitajući ih o njihovoj percepciji socijalističke Jugoslavije, partizanskog pokreta na čijem se nasleđu ona temeljila i značaja nacije uopšte.

### Srbija, Jugoslavija i jugonostalgija

Istraživanja u Srbiji i u najnovije vreme kontinuirano beleže pozitivne stavove prema SFRJ i neku vrstu žala za tom zemljom.<sup>2</sup> Građani Srbije i dalje pamte međunarodni ugled socijalističke Jugoslavije, jednu državu i društvo koji su ostali ideal „normalnog života“, u kom je postojao red, ali i socijalna sigurnost, naročito u poređenju sa ratnim i kriznim 1990-ima i nastavkom postsocijalističke transformacije potom.

<sup>2</sup> Dimitrijević, Vojin, ur., *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010; Mihailović, Srećko i dr., *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010; Mijić, Emilija, „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti“, *Etnoantropološki problemi*, 3, 2011, 763-778; Spasić, Ivana, „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji“, *Sociologija*, 54, 4, 2012, 577-594; Fiket, Irena, Zoran Pavlović, Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije - Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2017; Mirkov, Anđelka, Tamara Petrović Trifunović, Dunja Poletić Čosić, „Sećanje na socijalističku Jugoslaviju: stavovi građana Srbije u periodu ubrzane transformacije društva“, *Sociološki pregled*, 52, 4, 2018, 1251-1284. Za novinarski pristup vidi npr. Milutinović, Aleksandra, „Hej, Sloveni! Skoro četvrtina Srba pati za starom Jugom i radije bi živeli u njoj, a ovo su tri glavna razloga“, *Blic*, 7.6.2019.

Dva su istraživanja posebno relevantna za našu analizu, zato što su bila anketnog tipa i zasnivala se na relativno velikim, reprezentativnim uzorcima, te stoga ukazuju na rasprostranjenost i raspodelu takvih ocena u širem društvu, umesto u nekom njegovom ograničenom i specijalizovanom delu. Jedno je bilo komparativno i sprovedeno je 2011. u svim bivšim jugoslovenskim republikama; u Srbiji je pozitivan odnos prema Jugoslaviji bio najizraženiji.<sup>3</sup> Na drugu studiju se neposredno nadovezujemo, a reč je o istraživanju Instituta za sociološka istraživanja beogradskog Filozofskog fakulteta iz 2012, na reprezentativnom uzorku od 2500 građana Srbije.<sup>4</sup> I tu je na niz pitanja o odnosu prema Jugoslaviji zabeležen veoma visok stepen slaganja sa stavovima koji mere osećanja koja se mogu nazvati jugonostalgijom: četiri petine (82 posto) ispitanika je smatralo da Jugoslavija nije trebalo da propadne, a ubedljiva većina je pozitivno ocenjivala i druge aspekte života u SFRJ. Uz to, kritika njenog nedemokratskog političkog uređenja bila je gotovo potpuno odsutna. Ipak, stariji ispitanici bili su skloniji jugonostalgiji nego mlađi, što se moglo protumačiti kao znak da je pozitivno gledanje na SFRJ pojava koja će s vremenom nestati. Zato smo u istraživanju čiji će rezultati biti prikazani u ovom radu želele da, ponavljajući neka pitanja iz ovog upitnika, ispitamo upravo mlade ljude, kako bismo tu tezu proverile.

### **Okvir: javni diskurs o Jugoslaviji**

Pre nego što predstavimo svoje rezultate, potrebno je pružiti kratak obris diskurzivnog i političkog konteksta u kojem se sve ovo događa. Tokom protekle tri decenije u Srbiji, javne i privatne percepcije Jugoslavije su se znatno razilazile. Dok je među običnim ljudima – a upravo o toj ravni kolektivnog pamćenja izveštavaju navedena istraživanja – preovladavala jugonostalgija, u zvaničnom govoru, u diskursu dominantnih medija, političara i školskih udžbenika,

<sup>3</sup> Sedamdeset posto anketiranih je izjavilo „Žao mi je što se Jugoslavija raspala“, trideset posto „Još uvek se osećam kao Jugosloven“, a šezdeset posto da „imena ulica iz vremena Jugoslavije ne bi trebalo menjati“; Tito je zauzeo prvo mesto među ličnostima iz prošlosti ili sadašnjosti za koje se smatra da najbolje otelovljuju vrednosti naroda „ove zemlje“, Kolsto, 767, 769. Srbiju blisko slede BiH i Crna Gora.

<sup>4</sup> Rezultati su izneti u Mirkov, Petrović Trifunović, Poletić Ćosić, 2018.

Jugoslavija je ili posve ignorisana, ili tretirana u najboljem slučaju ambivalentno, a češće otvoreno neprijateljski. Od sredine 2010-ih, međutim, primećuje se promena atmosfere. Vlastodršci se „vraćaju“ Jugoslaviji, a naročito Titu kao figuri, zarad svojih potreba, te SFRJ postaje pozitivna referenca koja zadobija novu političku funkciju.

Ovde nam može biti korisna periodizacija promenljivog odnosa prema antifašizmu u savremenoj Srbiji, koju nudi istoričar Srđan Milošević,<sup>5</sup> što se, s obzirom na središnji značaj Narodnooslobodilačke borbe za legitimacijsko utemeljivanje SFRJ, može uzeti kao indikativno za celokupan odnos prema Jugoslaviji. Crvenu nit, pri tome, predstavlja etničko prisvajanje antifašizma: naglašava se isključivo uloga Srba u partizanskom pokretu, drugim jugoslovenskim narodima se sistematski odriču bilo kakve antifašističke tradicije, a bratstvo i jedinstvo predstavljaju kao zabluda.<sup>6</sup>

Začeci te simboličke prerade datiraju još iz kasnih 1980-ih godina i prvih osporavanja ortodoksnog, do tada jedinog dopuštenog narativa o Drugom svetskom ratu. Tu možemo naći i klicu „posrbljavanja“ Jugoslavije, procesa koji pratimo i u ovom radu. Tokom 1990-ih godina počinje se i zvanično govoriti o „dva antifašistička pokreta“, jer se, osim partizanskog, u taj status uzdižu i četničke snage Draže Mihajlovića. Ipak, režim Slobodana Miloševića ne odbacuje u potpunosti jugoslovensko nasleđe, zato što želi sebe da prikaže kao baštinika njegovih pozitivnih elemenata, naročito socijalne države i antiimperijalizma u međunarodnoj politici.<sup>7</sup> Posle smene režima 2000, koju sociolozi nazivaju početkom „deblokirane postsocijalističke transformacije“, nastupa razdoblje otvorenog istorijskog revizionizma: status istinskih antifašista dodeljuje se četnicima, dok su zasluge partizana, iako ne posve negirane, zasenjene isticanjem partizanskih zločina.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> U tekstovima „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović, Udruženje Španski borci 1936-1939 i FPN, Beograd, 2014, 129-142; „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije“, *Reč*, 85, 31, 2015, 169-180.

<sup>6</sup> Milošević, „Relativizacija i revizija“, 136.

<sup>7</sup> U skladu s time, iako se imena nesrpskih partizanskih komandanata i komunističkih vođa tada „etnički čiste“ iz naziva ulica i ustanova po Srbiji, ukupni značaj partizanskog pokreta još uvek se ne dovodi u pitanje. Milošević, „Istorijski revizionizam“, 177.

<sup>8</sup> Đureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London – New York, 2020.

Nova faza, pak, nastupa sredinom 2010-ih i karakterišu je manipulacija, hibridizacija i iskrivljavanje značenja. U takozvanoj „pomiriteljskoj paradigmi“, i četnici i partizani se slave kao junaci antifašističkog otpora i pri tome se oba pokreta – dakle, i partizani – proglašavaju za ekskluzivno srpske. Milošević zaključuje da nacionalizacija antifašizma, „koja je u potpunom neskladu sa onim što je antifašizam na prostoru Jugoslavije bio, predstavlja jedan od najsmelijih i najapsurdnijih pokušaja istorijskog revizionizma“.<sup>9</sup> Ono što je započelo na marginama desnog dela političkog spektra, među vanparlamentarnim strankama i manjim organizacijama, polako postaje deo političkog glavnog toka, kao što će se videti iz kratkog prikaza zvanične politike komemoriranja Drugog svetskog rata u Srbiji.

Savremeno „oživljavanje“ socijalističke Jugoslavije odvija se u dva glavna pravca: jedan je direktno pozivanje na političko nasleđe Tita i SFRJ, a drugi vraćanje javne važnosti partizanskom pokretu. Tako, funkcioneri vladajućih stranaka poslednjih godina učestalo posežu za Jugoslavijom i porede sopstvena postignuća sa prethodnom državom. To posebno važi za oblast spoljne politike. Zahvaljujući ovoj instrumentalizaciji, Jugoslavija dobija izrazito pozitivne konotacije, što se nije događalo 2000-ih. Pada u oči i to da SFRJ i Tito postaju standardni instrumenti u političkom samoreklamiranju najviših funkcionera iz (deklarativno) različitih političkih opcija, koje se, svejedno, nalaze u višegodišnjoj koaliciji na vlasti: Srpske napredne stranke, izvorno nastale kao direktan ideološki protivnik komunista i socijalizma (Tomislav Nikolić, Aleksandar Vučić) i Socijalističke partije Srbije, pravne naslednice Saveza komunista (Ivica Dačić).<sup>10</sup>

Drugo i važnije, sećanje na partizanski pokret je danas znatno prisutnije u javnosti i predstavnici vlasti mu iskazuju primetno veće poštovanje no ranije. Za to, međutim, biraju formu i način kojima se taj pokret pokušava reinterpretirati i rekontekstualizovati, ne bi li se izmenili njegovo istorijsko značenje i politički sadržaj. Cilj je

<sup>9</sup> Milošević, „Relativizacija i revizija“, 142.

<sup>10</sup> O upotrebi Tita i Jugoslavije u političkim kampanjama vladajućih stranaka vidi npr. Gligorićević, Jovana, „Grebajte o Tita i Jugoslaviju“, *Vreme*, 1250, 18.12.2014; „Vučić: bravar nije bio glup“, *mondo.rs*, 4.4.2017; Gedešević, Lana, Jelena Nišavić, „Oživeli Titov duh – Vučić, Dačić i Nikolić se utrkuju u citiranju maršala“, *Blic*, 4.1.2015.

partizane odvojiti što je više moguće od Jugoslavije i komunista, a povezati ih što je čvršće moguće sa srpskim narodom i njegovim navodnim istorijskim savezništvom sa Rusijom.<sup>11</sup>

Za taj simbolički rad se biraju komemorativne prilike povezane sa Drugim svetskim ratom, koje su poslednjih godina upadljivo intenzivirane, s neskrivenom namerom da se istakne uloga Rusa u događajima kojima je rat u Srbiji okončan. Tako je oktobra 2014. proslavljena sedamdesetogodišnjica oslobođenja Beograda, a maja 2018. Dan pobeđe, oboje u prisustvu ruskog predsednika Vladimira Putina (2014. je vojna parada čak pomerena nekoliko dana u odnosu na pravi datum godišnjice, da bi se uklopila u raspored visokog gosta). Izbor forme proslave i učesnika, ikonografija, iskazivanje počasti Putinu do granice neukusnog obožavanja (i preko nje) i diskurzivna obrada ovog događaja u zvaničnim medijima svi su bili usmereni na to da se oslobođenje Beograda od nacističke okupacije 1944. predstavi kao podvig Srba i Rusa. Nesrpski pripadnici partizanskih jedinica, od kojih je velik broj poginuo u ovim borbama, naprosto su prebrisani, a i u redovima Crvene armije uvaženi su jedino Rusi.<sup>12</sup> Aleksandar Vučić, u tom trenutku na funkciji potpredsednika vlade, tim je povodom – koji je nazvao „velikim danom u srpskoj istoriji“

<sup>11</sup> Komentatori ovog trenda s pravom upućuju na analogne procese simboličke politike u savremenoj Rusiji, tradicionalnom osloncu za jedan deo političke javnosti u Srbiji. Njihova posledica u Srbiji je da „čak i najekstremniji desničari pišu pohvalno o srpskim partizanima, o oslobodilačkoj tradiciji srpskog naroda koja se artikulisala kroz partizansku borbu“. Milošević, „Istorijski revizionizam“, 178-179; Dejan Ilić („Revizija revizije“, *Peščanik*, 10.9.2014) tumači kako je dotadašnji, „čisti“ revizionistički narativ, po kojem su komunisti došli u Srbiju sa strane iz 1945. je, zajedno sa „Rusima“ okupirali, postao neprikladan u tekućoj spoljnopoličkoj orijentaciji naglašene bliskosti sa Rusijom, te je sačinjen novi: sada su oslobodioci „Srbi“ i „Rusi“, a Jugoslavija, Sovjetski Savez i komunisti nestaju iz slike. Vidi Đureinović, *The Politics of Memory...*, 2.

<sup>12</sup> Istoričar Milan Radanović, autor studije o oslobođenju Beograda, podseća na istorijske činjenice: „Iz kolektivnog pamćenja [je] iščezlo da je u oslobođenju Beograda učestvovalo nekoliko stotina Italijana, boraca dva italijanska bataljona u okviru Prve proleterske divizije. O ovome, kao i o učešću mnogih mladića i devojaka hrvatske, crnogorske i bošnjačke nacionalnosti koji su lili krv i ostavili kosti u Beogradu, u govoru predsednika Tomislava Nikolića nismo mogli biti obavješteni, budući da je on, kao uskogrudi nacionalista, prećutao ovu činjenicu. Pokušao je da sugeriše da je oslobođenje Beograda bila stvar borbe nekakve srpske i nekakve ruske vojske, pri čemu je ignorisano učešće pripadnika mnogih sovjetskih naroda, napose Ukrajinaca.“ Vidi Konjikušić, Davor, „Iz kolektivnog pamćenja iščezava tko je sve oslobađao Beograd“, *Novosti*, 11.11.2014; Radanović, Milan, *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944*, Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2014.

– izjavio kako su „Jugoslovenske snage, *pre svega srpske*, uz veliku, ogromnu podršku i pomoć Crvene armije, oslobodile Beograd 20. oktobra 1944. godine. I to je bila jedna od velikih istorijskih *naših* pobeda. [...] Tu *antifašističku tradiciju srpskog naroda i Srbije* i dalje ćemo razvijati, održavati i ponositi se njome.”<sup>13</sup> Slično tome, Dan pobeđe 2018. jedan je kritičar nazvao „Danom poraza“, budući da, ponovo, formom i značenijskim porukama proslave zvanična Srbija kao da se dobrovoljno odrekla ogromnog simboličkog kapitala autentične antifašističke borbe i izborne nacionalne nezavisnosti – drastičnom aistorijskom intervencijom, vojnici su paradirali u uniformama crvenoarmejaca i kozaka, ali ne i u partizanskim, ili, intonirane su srpske pesme iz Prvog svetskog rata, ali ne i partizanske.<sup>14</sup>

### Kako mladi percipiraju Jugoslaviju

Cilj našeg istraživanja<sup>15</sup> bio je da se ispita koliko je ova „rehabilitacija“ Jugoslavije kroz njenu reinterpetaciju – prepoznatljiva kao svojevrsni državni projekt na nivou javne signifikacije – prisutna u privatnim, svakodnevnim viđenjima kod mladih ljudi. Želele smo da istražimo kako oni koji nisu živeli u SFRJ doživljavaju tu zemlju i da li percepcija Jugoslavije u njihovim stavovima prati prethodno opisana aistorijska iskrivljenja. U tu svrhu, u periodu između aprila i oktobra 2019, sprovele smo anketu među studentima početnih godina studija na Univerzitetu u Beogradu. Anketirano je ukupno 898 studenata, starosti pretežno od 19 do 23 godine, a zastupljeni su Filozofski fakultet (odeljenja: Sociologija, Filozofija, Antropologija, Istorija, Pedagogija, Arheologija, Istorija umetnosti, Klasične nauke), Fakultet političkih nauka (smerovi: Politikologija i Međunarodni odnosi), Pravni, Ekonomski i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.<sup>16</sup> Odabrale smo fakultete društvenih nauka, polazeći od pretpostavke da su studenti ovih usmerenja bolje obavešteni o

<sup>13</sup> Navedeno u Ilić, „Revizija revizije“. Podvukle autorke.

<sup>14</sup> „Zašto ovu blistavu pobeđu pretvaramo u naš kolektivni poraz? [...] Zašto relativizujemo i razvodnjavamo tu jednu toliko veliku i važnu stvar, prema kojoj smo konačno uzeli istorijsku sudbinu u svoje ruke – i prevladali? Zašto svoj, i samo svoj, Dan pobeđe pretvaramo u dane kvislinškog i kukavičkog poraza pred tuđim velesilama?” Vidi Kišjuhas, Aleksej, „Dani poraza“, *Danas*, 20.5.2018.

<sup>15</sup> Za kolegijalnu pomoć i korisne savete zahvaljujemo dr Jeleni Pešić.

<sup>16</sup> Zahvaljujemo kolegama koji su nam ljubazno pomogli u distribuiranju upitnika.

temi i za nju zainteresovaniji, a osim toga, s obzirom na struku za koju se pripremaju, verovatnije je da će se u svom budućem profesionalnom radu naći u poziciji da utiču na oblikovanje javnog sećanja.

Kratki upitnik sastojao se, grubo uzev, iz tri odeljka: a) grupe pitanja preuzete iz studije Instituta za sociološka istraživanja iz 2012, uključujući pet iskaza koji mere stavove građana o različitim aspektima društvenog života u SFRJ i odvojeno pitanje zatvorenog tipa koje se odnosi na opšti stav prema Jugoslaviji i socijalizmu;<sup>17</sup> b) segmenta razvijenog posebno za ovo istraživanje, sačinjenog od iskaza koji cirkulišu u javnom govoru a odražavaju „posrbljenu“ verziju Jugoslavije, tj. etnifikovani „srpski“ pogled na Jugoslaviju i NOB; i c) odabranih stavki iz instrumenta za merenje nacionalističke orijentacije, razvijenog i potvrđenog u velikom broju anketnih istraživanja.

### Jugonostalgija?

Prvi pogled na prikupljene podatke ukazuje da je pozitivan odnos prema Jugoslaviji, zabeležen u prethodnim istraživanjima, prisutan i među našim ispitanicima (Tabela 1). Tendencija je dosta jaka, s obzirom na to da je ovde reč o veoma mladim ljudima, koji nisu neposredno iskusili život u Jugoslaviji, kao ni u socijalističkom društvenom sistemu. Štaviše, to je generacija koja je bila najviše izložena ideološkom radu zvaničnih politika sećanja u ključu „čistog“ revizionizma, kakav je preovladavao u razdoblju kada su njihovi školski programi i udžbenici istorije uobličavani.

**Tabela 1: Kakav je vaš stav prema socijalističkoj Jugoslaviji?**

|                                                               |              |
|---------------------------------------------------------------|--------------|
| Jugoslavija je trebalo da opstane, a socijalizam da propadne. | <b>38%</b>   |
| Jugoslavija je trebalo da propadne, a socijalizam da opstane. | <b>7,2%</b>  |
| Trebalo je da propadnu i Jugoslavija i socijalizam.           | <b>31%</b>   |
| Nije trebalo da propadnu ni socijalizam ni Jugoslavija.       | <b>23,8%</b> |

<sup>17</sup> Ove stavke su ponovljene da bi se pratile prethodno uočene tendencije, ali sistematska uporedivost nije bila moguća zbog različitog sastava i karaktera uzoraka.

Iako manje izraženo nego u istraživanju ISI 2012. godine, kada je zabeležen izuzetno visok stepen jugonostalgije na nivou opšte populacije Srbije, i u našem istraživanju se čak 61,8 posto anketiranih studenata izjasnilo da je Jugoslavija trebalo da opstane, nezavisno od toga kako su se odredili prema opstanku socijalizma. Osim toga, zbirno skoro trećina ispitanika smatra da je socijalizam trebalo da opstane, uprkos hegemonom „antitotalitarnom“ okviru sećanja na društva realnog socijalizma, koji proklamuje pobedu i bezalternativnost poretka zasnovanog na liberalnoj demokratiji u kapitalizmu. Na osnovu formulacije pitanja ne možemo ništa da saznamo o eventualnoj želji za ponovnim uspostavljanjem socijalizma ili Jugoslavije kod studenata iz našeg uzorka. Ipak, upečatljivo je da samo njih 31 posto smatra da je trebalo da propadnu i Jugoslavija i socijalizam.

Ako pogledamo odgovore na pojedinačne pohvalne tvrdnje o Jugoslaviji (Tabela 2), vidimo da se ispitanici u velikoj meri slažu sa prva tri iskaza koji izražavaju ključne motive nostalgičnog narativa o Jugoslaviji – bolji život, socioekonomsko blagostanje i međunarodni ugled zemlje, ili „geopolitičko dostojanstvo“. <sup>18</sup> Kako bismo pratili i „razvodnjavanje“ narativa o Jugoslaviji, u Tabeli 2 je prikazana distribucija odgovora na iskaz o multietničkom karakteru Jugoslavije, jednoj od dve njene određujuće odlike. Poslednji iskaz u tabeli evocira još jedan element nekadašnjeg narativa o SFRJ, onaj o superiornosti socijalističke Jugoslavije kako nad društvima lagerskog socijalizma u istočnom bloku, tako i nad kapitalističkim društvima zapadnog bloka <sup>19</sup> i predstavlja indikator izrazite jugonostalgije orijentacije ispitanika.

---

<sup>18</sup> Jansen V., Stef, „The afterlives of the Yugoslav red passport“, CITSEE project, 2012; Spaskovska, 503, 506, 509, 513.

<sup>19</sup> O tome više vidi u Kuljić, *Sećanja na titoizam*; Spasić, „Jugoslavija kao mesto...“.



**Tabela 2: Stepen prihvatanja projugoslovenskih stavova**

|                                                                                                                                               | Uopšte se ne slažem | Delimično se ne slažem | Niti se slažem niti se ne slažem | Delimično se slažem | Potpuno se slažem | Ne znam |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------|------------------------|----------------------------------|---------------------|-------------------|---------|
| U Jugoslaviji se živelo bogatije i bolje nego danas.                                                                                          | 6,5%                | 9,9%                   | 19%                              | 34,7%               | 23,4%             | 6,5%    |
| Jugoslavija je napredovala jer je svojim građanima omogućavala socijalnu sigurnost, prilike za zaposlenje, besplatno zdravstvo i obrazovanje. | 7%                  | 7,5%                   | 18,6%                            | 39,4%               | 22,2%             | 5,3%    |
| Jugoslavija je bila politički moćnija i nezavisnija od volje velikih sila nego današnja Srbija.                                               | 5,3%                | 4,7%                   | 11,9%                            | 30,8%               | 43,5%             | 3,8%    |
| Multietnički karakter Jugoslavije predstavljao je njeno kulturno bogatstvo.                                                                   | 10,6%               | 9,5%                   | 17,2%                            | 24,9%               | 28,7%             | 9,1%    |
| Jugoslavija je bila superiorna i u odnosu na države istočnog i u odnosu na države zapadnog bloka.                                             | 20,7%               | 18,3%                  | 24%                              | 17,3%               | 6,3%              | 13,4%   |

Kao što se može videti iz tabele, visok stepen slaganja se javlja samo u slučaju prva tri iskaza. Da se u Jugoslaviji živelo bogatije i bolje smatra skoro dve trećine (58,1%) anketiranih studenata, a još više ih se (61,6%) delimično ili u potpunosti slaže da je Jugoslavija napredovala jer je građanima omogućavala socijalnu sigurnost, prilike za zaposlenje, besplatno zdravstvo i obrazovanje. Izuzetno visok procenat, skoro tri četvrtine (74,3%) ispitanika, pozitivno ocenjuje geopolitički položaj Jugoslavije izražen kroz njenu političku moć i nezavisnost od volje velikih sila. Sa iskazom koji multietničnost određuje kao kulturno bogatstvo Jugoslavije i dalje se slaže preko polovine ispitanika (53,6%), ali, u poređenju s prethodnim pitanjima, raste broj onih koji se ne slažu ili su neodlučni. Na kraju, tek manje od jedne četvrtine studenata se slaže sa zaoštrenom tvrdnjom o superiornosti SFRJ, uz značajan udeo onih koji su neodlučni ili ne znaju.

Ovi nalazi nam kazuju da, iako u prvom koraku možemo konstatovati rasprostranjenost pozitivnog stava prema Jugoslaviji, kako se ona tačno poima mnogo je manje jasno. Rezultati u drugoj tabeli sugerišu da je jugonostalgija na neki način „prazna“ – studentima iz našeg uzorka se najviše „dopada“ moćna međunarodnopolitička pozicija zemlje, dok podrška ponuđenim iskazima postupno opada kako se odatle udaljavamo ka polu društvene solidarnosti, multikulturalnosti i života u jednom drugačijem poretku. U nastavku rada detaljnije ćemo ispitati upravo taj sadržaj sećanja na SFRJ.

### **Ispod površine „jugonostalgije“**

Dalja analiza podataka pokazuje da je, uz pozitivna sećanja, kod naših studenata prisutna i tendencija nacionalizacije („posrbljavanja“) antifašističke borbe i opšteg odnosa prema Jugoslaviji. Ona se ispoljava i kroz odgovore na etnocentrične tvrdnje i kroz hibridne stavove, tj. iskaze koji kombinuju elemente specifično shvaćenog jugoslovenstva i nacionalizma.

Najpre, zbog središnjeg značaja Narodnooslobodilačkog pokreta za legitimaciju SFRJ, uzele smo to kao posebnu temu u okviru koje smo formulisale nekoliko pitanja. Sa etnocentričnim iskazom „Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi tokom Drugog svetskog rata“ se delimično ili u potpunosti složilo tri petine anketiranih studenata (60,3%), dok se jedva desetina uzorka nije složila

(9,6%). Udeo studenata koji su iskazali slaganje sa datim iskazom ne čudi, jer skoro polovina vidi partizane kao *u suštini* srpsku vojsku (Tabela 3).

**Tabela 3: Percepcija oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta**

| Partizani su bili vojska sastavljena od:                                                  |       |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|-------|
| • Pripadnika svih jugoslovenskih naroda                                                   | 13,4% |
| • Pripadnika svih jugoslovenskih naroda, a najviše Srba, Hrvata, Slovenaca i Crnogoraca   | 20,4% |
| • Pripadnika raznih jugoslovenskih naroda, ali su među njima daleko najbrojniji bili Srbi | 42,4% |
| • Pripadnika srpskog naroda                                                               | 6,9%  |
| • Neprijatelja srpskog naroda                                                             | 5,2%  |
| • Ne znam                                                                                 | 11,7% |

Nakon pitanja koja tematizuju ulogu srpskog naroda u antifašističkoj borbi koja je iznedrila SFRJ, zanimalo nas je i kako studenti gledaju na položaj srpskog naroda unutar SFRJ, što je istrajan i često prisutan momenat u „pričama koje Srbi pričaju samima sebi (i drugima) o samima sebi“.<sup>20</sup> Tako se sa iskazom da su se „Srbi odricali svojih interesa zarad opstanka Jugoslavije jer su jedini iskreno verovali u nju“, standardnom nacionalnom tužbalicom o „nezahvalnoj braći“, složilo 44,1% anketiranih studenata, njih 22,2% je iskazalo neslaganje, 21,2% je neodlučno, dok je 12,5% odgovorilo da ne zna. Iako preteže slaganje sa datim stavom, distribucija odgovora na ovo pitanje nam ne kazuje mnogo, ili, tehničkim rečnikom, ono se pokazalo slabo diskriminativno. Isto, i još izraženije, važi za stavku koja reprodukuje staru floskulu srpskog „nezvaničnog“/kulturnog nacionalizma iz 1980-ih – „Jugoslavija je najveća zabluda srpskog naroda u 20. veku“. Odgovori su relativno ravnomerno raspoređeni – jedna trećina studenata (34,6%) se slaže, nešto više od trećine (njih 36,2%) se ne slaže, dok su preostali neodlučni ili su odgovorili da ne znaju.

<sup>20</sup> Živković, Marko, *Srpski sanovnik*, XX vek, Beograd, 2012, 8.

Na kraju, tu je i drastična tvrdnja „Prava okupacija je za Srbiju započela 1945, a ne 1941“, sa donekle uznemirujućim odgovorima. Naime, sa time se složilo 17,4% anketiranih studenata, dvostruko više (38,8%) je izrazilo neslaganje, neutralno je njih 19,4%, dok je čak 24,4% odgovorilo da ne zna. Iako procenti studenata koji su se složili sa ovim iskazom nisu toliko visoki, oni, zajedno sa petinom neodlučnih i četvrtinom koja „ne zna“, predstavljaju znak kolebanja antifašističkog opredeljenja, koje je decenijama bilo neupitno i, naprosto, uzimano zdravo za gotovo, a i dan-danas predstavlja vrednost koju, makar deklarativno, promiču predstavnici aktuelne vlasti.

I dok na ovo pitanje četvrtina studenata ne zna šta da odgovori, sa stavom koji iskazuje nekritički, mitologizirajući odnos prema nacionalnoj prošlosti („Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja“), složilo se skoro tri petine (58%) ispitanika, približno nešto manje od jedne petine je bilo neodlučno (19,8%), dok se jedna petina nije složila (20,1%). U ovom slučaju, samo 2,1% je odgovorilo da ne zna.<sup>21</sup> I sa drugom tvrdnjom koja predstavlja indikator organskog nacionalizma („Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca“) ispitanici su se većinski složili (50% se slaže, 28% ne slaže), dok je stepen pristajanja uz ostale iskaze koji izražavaju nacionalističku orijentaciju niži.

### Šta zapravo znači da „Jugoslavija nije trebalo da propadne“?

U nastavku analize rezultata, suzile smo fokus i izdvojile ispitanike koji su na početno pitanje o stavu prema SFRJ odgovorili da Jugoslavija, po njihovom mišljenju, nije trebalo da propadne (bilo zajedno sa socijalizmom, ili bez njega), a koje ćemo, veoma uslovno, nazvati „jugonostalgici“. Kada uzmemo u razmatranje samo na taj način

<sup>21</sup> Niski postotak ispitanika koji se odlučio da na ovakvo pitanje odgovori sa „ne znam“, ukazuje na tendenciju povrđenu i u nedavno objavljenoj analizi ne-odgovora na materijalu iz jedne druge ankete. Naime, ispitanici su skloni da na apstraktna pitanja o prirodi društveno-ekonomskog uređenja odgovaraju sa „ne znam“ i tako se „samoisključuju“ iz političke debate, dok je udeo ne-odgovora na stavove koji problematizuju etnička i rodna pitanja relativno nizak. Drugim rečima, uočena je tendencija da se, za razliku od iskaza o odlikama političkog i ekonomskog sistema, ispitanici smatraju dovoljno kompetentnim da ponude svoje mišljenje oko „nacionalnih stvari“ i da se temeljni društveni antagonizmi interpretiraju uz pomoć identitetskih kategorija. Vidi Pešić, Jelena, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev, „Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku“, *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, ur. Mladen Lazić, Slobodan Cvejić, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2019, 247-274.

filtrirane ispitanike, otkrivamo da se – suprotno onome što bi se moglo očekivati – oni po svojim odgovorima na praktično sva druga pitanja ne razlikuju bitno od ukupnog uzorka. Upadljivo je, recimo, da se sa stavom „Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi...“, koji izražava nacionalnu patetiku i pretenziju na moralnu superiornost, grupa „jugonostalgicara“ (većinski) slaže skoro isto koliko i opšti uzorak, dok tek svaki deseti „jugonostalgicar“ nedvosmisleno odbacuje tu tvrdnju (Tabela 4).

**Tabela 4: Distribucija odgovora na iskaz „Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi tokom Drugog svetskog rata“**

| Koliko se slažete sa ovom tvrdnjom? | Ceo uzorak | „Jugonostalgicari“ |
|-------------------------------------|------------|--------------------|
| Delimično ili uopšte se ne slaže    | 9,6%       | 9,5%               |
| Niti se slaže niti se ne slaže      | 16,6%      | 18,6%              |
| Delimično ili potpuno se slaže      | 60,3%      | 55,6%              |
| Ne zna                              | 13,5%      | 16,3%              |

Čak i stav da je „prava okupacija počela 1945.“ ima svoje pristalice, iako bi njegova kombinacija sa žalom za nestankom Jugoslavije trebalo da bude logički nemoguća (Tabela 5). Manji je stepen slaganja u odnosu na ceo uzorak, ali i dalje se skoro dvanaest posto „jugonostalgicara“ slaže sa tom tvrdnjom. Pritom, procenat koji je iskazao neslaganje je praktično isti, a porastao je udeo onih koji „ne znaju“, kojih je među „jugonostalgicarima“ čak 30 posto.

**Tabela 5: Distribucija odgovora na iskaz „Prava okupacija je za Srbiju započela 1945, a ne 1941.“**

| Koliko se slažete sa ovom tvrdnjom? | Ceo uzorak | „Jugonostalgicari“ |
|-------------------------------------|------------|--------------------|
| Delimično ili uopšte se ne slaže    | 38,8%      | 39,2%              |
| Niti se slaže niti se ne slaže      | 19,4%      | 18,5%              |
| Delimično ili potpuno se slaže      | 17,4%      | 11,8%              |
| Ne zna                              | 24,4%      | 30,5%              |

Slične tendencije (manji udeo slaganja i približno isti procenat neslaganja kod celog uzorka i kod filterom odvojenih „jugonostalgičara“) zabeležene su i u odgovorima na stav „Srbi su se odriicali svojih interesa zarad opstanka Jugoslavije, jer su jedini iskreno verovali u nju“. Sa ovim iskazom se slaže prilično velik broj (37,2%) studenata koji smatraju da je Jugoslavija trebalo da opstane, a samo jedna četvrtina (24,4%) odbacuje navedeni stav.

Kod pitanja o sastavu partizanske vojske, postoci su, ponovo, slični kao u opštem uzorku, drugim rečima, nisu primetno bliži istorijskoj istini (koju poznaje 33,8 posto u celom uzorku, a 36,3 posto kod „jugonostalgičara“). Neobično je što se našlo čak i takvih među „jugonostalgičarima“ (doduše, samo 1,7 posto) koji smatraju da su se partizani – dakle, vojska koja je utemeljila upravo tu zemlju koju je, navodno, valjalo očuvati – sastojali od „neprijatelja srpskog naroda“!

Kada posmatramo odgovore na niz pitanja koja su deo instrumenta za ispitivanje nacionalističke orijentacije uobičajeno primenjivan u anketnim istraživanjima, vidimo da se i tu stav da je Jugoslavija trebalo da opstane ne pokazuje naročito distinktivnim. Indikator etničkog nacionalizma, stav „Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva“, iznenađujuće (i, opet, nelogično) nailazi na relativno dobar prijem među „jugonostalgičarima“ (Tabela 6). Premda 57 posto ispitanika odbacuje datu tvrdnju, pitanje je šta je sa jednom petinom (21,4%) koja se slaže, i još jednom petinom (19%) koja je neodlučna? Ovde treba pomenuti i 48,5 posto „jugonostalgičara“ koji se slažu sa tvrdnjom da je „opstanak vlastitog naroda glavni zadatak svakog pojedinca“ i 42 posto njih koji smatra da se „među nacijama može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje“. Nameće se dilema: za čime onda oni zapravo žale?

**Tabela 6: Distribucija odgovora na iskaz „Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva“**

| Koliko se slažete sa ovom tvrdnjom? | Ceo uzorak | „Jugonostalgičari“ |
|-------------------------------------|------------|--------------------|
| Delimično ili uopšte se ne slaže    | 55%        | 57%                |
| Niti se slaže niti se ne slaže      | 17,7%      | 19%                |
| Delimično ili potpuno se slaže      | 23,9%      | 21,4%              |
| Ne zna                              | 3,4%       | 2,6%               |

Ima, dakle, ozbiljnih razloga da se zapitamo – kakav je ideološki sadržaj žala zbog raspada Jugoslavije, ukoliko se ispitanici koji ga izražavaju u odgovorima na druga bitna pitanja ne razlikuju značajno od onih koji smatraju da je Jugoslavija trebalo da propadne? Umesto da ispituje da li je ovde reč o restaurativnoj ili refleksivnoj nostalgiji,<sup>22</sup> podaci nas usmeravaju da postavimo pitanje: da li pozitivno vrednovanje jugoslovenske prošlosti ide dalje od opštih mesta dobrog života i međunarodnog ugleda SFRJ i da li je reč o (ideološki) „praznoj nostalgiji“? Ili je pozitivno sećanje na Jugoslaviju opterećeno raznim ideološkim naslagama, pa i nacionalizmom?

### Tipovi odnosa prema Jugoslaviji

Sadržajnije odgovore na ova pitanja mogle bismo da dobijemo putem kvalitativnog istraživanja, tj. intervju sa studentima, kroz koje bismo dalje ispitale značenjske komplekse različitih pozicija sa kojih mladi u Srbiji danas pristupaju Jugoslaviji i vrednosne disonance koje se u njihovim iskazima javljaju (a koje sociolozi redovno primećuju u anketama, kao što postoje i u našim podacima). U nedostatku te vrste podataka, odgovorima ćemo pokušati da se približimo primenom jedne druge statističke tehnike, naime, faktorske analize.<sup>23</sup>

Eksplorativna faktorska analiza je otkrila prisustvo četiri ključne latentne dimenzije (faktora)<sup>24</sup> oko kojih se grupisala većina iskaza iz upitnika. S obzirom na osnovno usmerenje svake od njih, mogu se opisati na sledeći način:

---

<sup>22</sup> Vidi Bojm, Svetlana, *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd, 2005.

<sup>23</sup> Cilj faktorske analize je da se, na osnovu tendencija u odgovorima ispitanika, veliki broj varijabli koje izražavaju kompleksan splet iskustvenih pojava (u ovom slučaju iskaza iz našeg upitnika), sažme pomoću manjeg broja faktora (dimenzija) koji grupišu stavove koji su međusobno povezani, a čiju povezanost nije uvek moguće neposredno opaziti. Na ovaj način, faktorska analiza omogućava dublji uvid u latentne strukture i otkriva potencijalne uzroke međusobne povezanosti između pojava. Vidi Petrović, Irena, „Mogućnosti primene faktorske analize u sociologiji: primer proučavanja vrednosnih orijentacija“, *Sociologija*, 55, 4, 2013, 557-588.

<sup>24</sup> Izvorno je identifikovano pet faktora koji ukupno objašnjavaju 57,6 posto varijanse, ali je poslednji faktor (dimenzija kritičkog/konstruktivnog patriotizma) izuzet iz dalje analize budući da je sadržao samo jedan iskaz sa odgovarajućim „faktorskim punjenjem“ (preporučljivo je da se skale prave od najmanje tri stavke).

1. *antijugoslovenska orijentacija*, koja grupiše iskaze koji izražavaju nacionalističku kritiku Jugoslavije i njenog višenacionalnog sastava i suživota;
2. dimenzija *nacionalizma*;
3. „*Srboslavija*“: stavovi koji etnifikuju Jugoslaviju i fokusiraju se na nepravedan položaj i žrtvovanje Srbije i srpskog naroda unutar SFRJ;
4. *projugoslovenska orijentacija*, ili „jugonostalgija u užem smislu reči“, koja okuplja tipične pohvalne tvrdnje o Jugoslaviji kao zemlji boljeg života, socioekonomskog blagostanja i napretka, te geopolitičkog dostojanstva.

Rezultati su sami po sebi zahvalni za interpretaciju u kontekstu pitanja koje postavljamo u ovom radu. Međutim, kako se faktorska analiza često koristi kao međukorak u razvoju skala koje služe za merenje vrednosnih orijentacija i ispitivanje njihovih odnosa sa drugim varijablama, tako je i naš sledeći korak bio da ispitamo da li je moguće konstruisati pouzdane skale na osnovu identifikovanih dimenzija. Drugim rečima, umesto da poredimo pojedinačne iskaze, formiranje skala nam je u daljem postupku omogućilo da ispitamo i međusobne odnose između četiri navedene dimenzije, a posebno ono što nas ovde najviše zanima – povezanost između nacionalizma i stavova o Jugoslaviji u Srbiji.

U Tabeli 7 predstavljene su četiri skale koje smo formirale za dalju analizu – skale antijugoslovenske orijentacije (antijugoslovenstva), „Srboslavije“, nacionalizma i jugonostalgije (u užem smislu). Za svaku skalu su navedene stavke, tj. iskazi iz upitnika od kojih su konstruisane, kao i Kronbahov koeficijent alfa – pokazatelj pouzdanosti i unutrašnje saglasnosti iskaza koji čine skalu.<sup>25</sup> Takođe, navedeni su prosečni rezultati ispitanika na datim skalama (empirijski prosek), raspon i teorijski prosek skale. Ovo nam govori da li postoji većinsko prihvatanje određene orijentacije, što je slučaj ukoliko je empirijski zabeležen prosečni rezultat viši od teorijskog proseka. Konkretno, to znači da naši ispitanici većinski prihvataju i dimenziju „Srboslavije“ i jugonostalgije, da je to u manjoj meri slučaj i sa nacionalističkom orijentacijom, čiji je empirijski prosek tek iznad teorijskog proseka,

<sup>25</sup> Prihvatljive vrednosti Kronbahove alfe su iznad 0,7, ali kako je taj koeficijent osetljiv na broj stavki koje čine skalu, i skala „Srboslavije“ sa koeficijentom 0,673 se može smatrati pouzdanom jer sadrži samo tri stavke.



dok antijugoslovenska orijentacija nije većinski prihvaćena, iako je i ona blizu teorijskog proseka. Većinsko prihvatanje dve ili više dimenzija vrednosnih orijentacija koje međusobno nisu u skladu (npr. jugonostalgija i „Srboslavija“, jugonostalgija i nacionalizam) znak je postojanja vrednosne nekonzistentnosti u stavovima studenata koje smo ispitivale.

**Tabela 7: Skale vrednosnih orijentacija**

| <b>SKALA<br/>ANTIЈUGOSLOVENSTVA</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  | <b>SKALA „SRBOSLAVIJE“</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <ul style="list-style-type: none"> <li>- Jugoslavija je najveća zabluda srpskog naroda u 20. veku.</li> <li>- Jugoslavija je ugrožavala nacionalnu kulturu, identitet i dostojanstvo naroda koji su je činili.</li> <li>- U Jugoslaviji su bila ugrožena ljudska prava.</li> <li>- Multietnički karakter Jugoslavije predstavljao je njeno kulturno bogatstvo. (<i>obrnut smer</i>)</li> <li>- U Jugoslaviji nije bilo bitno ko je pripadnik koje nacije. (<i>obrnut smer</i>)</li> </ul> <p>Kronbahova alfa: 0,784.<br/>Prosečni rezultat: 14,56.<br/>Raspon skale: 5-25, teorijski prosek: 15.</p> | <ul style="list-style-type: none"> <li>- Srbi su podneli najveće žrtve u antifašističkoj borbi tokom Drugog svetskog rata.</li> <li>- Srbi su se odricali svojih interesa zarad opstanka Jugoslavije, jer su jedini iskreno verovali u nju.</li> <li>- Antifašistička borba tokom Drugog svetskog rata iznikla je iz slobodarske tradicije srpskog naroda.</li> </ul> <p>Kronbahova alfa: 0,673.<br/>Prosečni rezultat: 10,8.<br/>Raspon skale: 3-15; teorijski prosek 9.</p>                   |
| <b>SKALA NACIONALIZMA</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | <b>SKALA JUGONOSTALGIJE</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| <ul style="list-style-type: none"> <li>- Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca.</li> <li>- Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja.</li> <li>- Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije.</li> <li>- Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva.</li> <li>- Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje.</li> </ul>                                                                                                                                                   | <ul style="list-style-type: none"> <li>- U Jugoslaviji se živelo bogatije i bolje nego danas.</li> <li>- Jugoslavija je bila politički moćnija i nezavisnija od volje velikih sila nego današnja Srbija.</li> <li>- Srbija i srpski narod su u okviru Jugoslavije doživeli svoj najveći privredni i civilizacijski procvat.</li> <li>- Jugoslavija je napredovala jer je svojim građanima omogućavala socijalnu sigurnost, prilike za zaposlenje, besplatno zdravstvo i obrazovanje.</li> </ul> |

|                                                  |                                                  |
|--------------------------------------------------|--------------------------------------------------|
| Kronbahova alfa: 0,754.                          | Kronbahova alfa: 0,719.                          |
| Prosečni rezultat ispitanika na skali:<br>15,16. | Prosečni rezultat ispitanika na skali:<br>14,36. |
| Raspon skale: 5-25, teorijski prosek:<br>15.     | Raspon skale: 4-20, teorijski prosek:<br>12.     |

U završnom koraku analizirale smo da li su vrednosne dimenzije na osnovu kojih smo formirale skale povezane jedna sa drugom, odnosno da li postoji statistički značajna veza između njih. U Tabeli 8 prikazani su koeficijenti korelacije (zvezdicom su označene veze koje nisu statistički značajne), pri čemu koeficijent koji iznosi između 0,3 i 0,5 označava srednje jaku povezanost između dve varijable (bez obzira da li je usmerenost veze pozitivna ili negativna), dok koeficijent iznad 0,5 označava relativno jaku vezu između vrednosnih dimenzija izraženih putem skala. Ovde smo dobile posebno interesantne rezultate.

**Tabela 8: Pirsonov koeficijent korelacije (r) između vrednosnih dimenzija**

|                    | Antijugoslovenstvo | Nacionalizam | „Srboslavija“ | Jugonostalgija |
|--------------------|--------------------|--------------|---------------|----------------|
| Antijugoslovenstvo | 1                  | 0,319        | 0,346         | -0,544         |
| Nacionalizam       | 0,319              | 1            | 0,527         | -0,033*        |
| „Srboslavija“      | 0,346              | 0,527        | 1             | -0,025*        |
| Jugonostalgija     | -0,544             | -0,033*      | -0,025*       | 1              |

\*Veza nije statistički značajna.

Kao jedan od najupečatljivijih nalaza treba izdvojiti jaku povezanost koja je uočena između nacionalističke orijentacije i dimenzije „Srboslavije“. Ove dve skale su u visokoj pozitivnoj korelaciji ( $r=0,527$ ), što znači da što je osoba snažnije nacionalistički orijentisana (što ima veći rezultat na skali nacionalizma), raste verovatnoća da će pristajati uz stavove koji izražavaju etnifikovanu („posrbļjenu“) preradu Jugoslavije i antifašističke borbe tokom Drugog svetskog rata, kao i obrnuto (veći skor na skali „Srboslavije“ pratiće tendencija ispitanika da se snažnije slaže sa nacionalističkim tvrdnjama). Srednje jaka pozitivna korelacija postoji između nacionalističke dimenzije i antijugoslovenstva ( $r=0,319$ ), što je sasvim očekivano, ali i između

antijugoslovenstva i dimenzije „Srboslavije“ ( $r=0,346$ ). Skala „Srboslavije“ jedino nije u korelaciji sa jugonostalgijom orijentacijom, što nam govori da ove dve orijentacije nisu kompatibilne. Povezanost između jugonostalgije i nacionalizma takođe nije identifikovana, dok između jugonostalgije i antijugoslovenstva, očekivano, postoji visoka negativna korelacija ( $r=-0,544$ ).

Pošle smo od pitanja da li postoji projugoslovenska orijentacija koja ne sadrži u sebi i nacionalistički element i koja se može označiti kao jugonostalgija bez navodnika. Na ovo pitanje možemo da odgovorimo potvrdno: iz odgovora naših ispitanika može se izdvojiti zasebna dimenzija jugonostalgije koja nije kompatibilna sa nacionalističkom orijentacijom, niti sa etnifikovanim sećanjem na Jugoslaviju kakvo postoji u dimenziji „Srboslavije“. Postoji, dakle, „prava“ jugonostalgija i ona je većinski zastupljena među našim ispitanicima, iako se njen sadržaj, na osnovu naših analiza, svodi na standardne teme boljeg života u bogatijoj i međunarodno uspešnijoj zemlji koja je građanima nudila socioekonomsku sigurnost, dok stavovi o multietničkom karakteru Jugoslavije izostaju. Koliko je ovo usmerenje ideološki razvijeno, a koliko predstavlja puku kritiku sadašnjih društvenih prilika, teško je reći, ali kontinuitet ovih sentimenata nije zaustavljen. S druge strane, istovremeno je većinski prihvaćena i vrednosna dimenzija „Srboslavije“, etnifikovane revizije Jugoslavije, koja je primarna tema našeg interesovanja i ovde „razotkrivena“ kao u suštini nacionalistička (u značajnoj korelaciji sa svim skalama osim sa skalom jugonostalgije). Upravo u ovoj činjenici nalazimo indicije da se kolebanje u sećanju na SFRJ u Srbiji danas javlja i na nivou svakodnevice, u nekongruentnim stavovima studenata iz našeg uzorka, ne samo na nivou zvaničnog diskursa.

## Zaključak

Politički potencijal jugonostalgije u sadašnjici jedna je od njenih najviše i najžustrije diskutovanih dimenzija. U tim raspravama su se, ugrubo, suprotstavljala dva osnovna stanovišta: ono po kojem su sećanja na SFRJ instrument kritike kapitalističke i nacionalističke savremenosti postjugoslovenskih društava i dobro polazište za mobilizaciju i formulisanje praksi otpora takvom stanju; i drugo, po kojem jugonostalgija nema nikakav delatno-politički naboj, jer

predstavlja sentimentalizaciju i komodifikaciju „lepe prošlosti“ koja se može dobro prodati, ali ničim ne ugrožava *status quo*. Dilema je, dakle, bila između političke dejstvenosti i nedejstvenosti, ne u pogledu političkog sadržaja same jugonostalgije. Podrazumevalo se, drugim rečima, da projugoslovenski stav danas bezmalo „mora“ biti antinacionalistički, tolerantan i otvoren, levičarski i kosmopolitski, dok se nacionalni egoizam, uskogrudost i isključivost nalaze na drugoj strani, na strani antijugoslovenstva.

Naši podaci pokazuju da projugoslovenski stavovi mogu biti znatno bliže nacionalizmu nego što smo navikli da mislimo i da izričita tvrdnja da „Jugoslavija nije trebalo da propadne“ nekad ne govori mnogo o ostalim uverenjima onih koji je izgovaraju. Ipak, na osnovu odsustva korelacije između projugoslovenske orijentacije i „Srboslavije“ vidimo da, iako je na delu kolebanje, ipak se ne može reći da je „Srboslavija“ sasvim „progutala“ jugonostalgiju: postoji i dalje prepoznatljivo stanovište koje je projugoslovenskog karaktera i koje bi imalo smisla nazvati „jugonostalgija u užem smislu reči“. Obe orijentacije su, međutim, većinski prihvaćene kod studenata koje smo ispitivale, samo je pitanje da li će i koja od njih prevladati.

Etnifikacija SFRJ, iako nedovršena, svakako je u toku. Iz podataka kakvima smo raspolagale, ne može se iščitati da li je to (samo) posledica uticaja zvaničnog diskursa, „odozgo“, ili se proces odvija donekle i samoniklo, „odozdo“. Ono što je sigurno jeste da treba dalje istraživati taj kompleksni splet koji se prečesto podvodi pod jedinstvenu oznaku „jugonostalgije“, jer njegovi različiti segmenti vode potencijalno sasvim različitim politikama u sadašnjosti, to jest, mogu biti podloga za podržavanje političkih zajednica koje su utemeljene na veoma različitim načelima. Drugim rečima, da bismo odgovorili na pitanje tako često postavljano među istraživačima jugoslovenskog nasleđa – da li je sećanje na Jugoslaviju oruđe društvene i političke kritike? – moramo najpre odrediti koje sećanje (i „sećanje“), i kakva se Jugoslavija njime konstruiše.

## Bibliografija

### Literatura

- Bojm, Svetlana, *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd, 2005.
- Dimitrijević, Vojin, ur., *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2010.
- Đureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, Routledge, London – New York, 2020.
- Fiket, Irena, Zoran Pavlović, Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije - Kartografija nemoći*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2017.
- Gedošević, Lana, Jelena Nišavić, „Oživeli Titov duh - Vučić, Dačić i Nikolić se utrkuju u citiranju maršala“, *Blic*, 4.1.2015. <http://www.nspm.rs/hronika/blic-oziveli-titov-duh-vucic-dacic-i-nikolic-se-utrkuju-u-citiranju-marsala.html?alphabet=l>, 26.6.2020.
- Glorigijević, Jovana, „Grebanje o Tita i Jugoslaviju“, *Vreme*, 1250, 18.12.2014. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1254117>, 26.6.2020.
- Ilić, Dejan, „Revizija revizije“, *Peščanik*, 10.9.2014. <https://pescanik.net/revizija-revizije/>, 7.4.2019.
- Jansen, Stef, „After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's 'immediate outside'“, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15, 4, 2009, 815-832.
- Jansen, Stef, „The afterlives of the Yugoslav red passport“, CITSEE project, 2012. <https://www.citsee.eu/citsee-story/afterlives-yugoslav-red-passport>, 15.7.2020.
- Jansen, Stef, *Yearnings in the Meantime: 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*, Berghahn, New York – Oxford, 2015.
- Kišjuhas, Aleksej, „Dani poraza“, *Danas*, 20.5.2018. <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/dani-poraza/>, 7.4.2019.
- Kolstø, Pål, „Identifying with the old or the new state: nation-building vs. Yugonostalgia in the Yugoslav successor states“, *Nations and Nationalism*, 20, 4, 2014, 760-781.
- Konjikušić, Davor, „Iz kolektivnog pamćenja iščezava tko je sve oslobađao Beograd“, *Novosti*, 11.11.2014. <https://www.portalnovosti.com/iz-kolektivnog-pamcenja-iscezava-tko-je-sve-oslobaao-beograd>, 26.6.2020.
- Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Čigoja štampa, Beograd, 2011.
- Markovina, Dragan, *Jugoslavenstvo poslije svega*, Most Art, Beograd, 2015.

- Mihailović, Srećko i dr., *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010.
- Mijić, Emilija, „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti“, *Etnoantropološki problemi*, 3, 2011, 763-782.
- Milošević, Srđan, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji“, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, ur. Milo Petrović, Udruženje Španski borci 1936-1939 i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014, 129-142.
- Milošević, Srđan, „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije“, *Reč*, 85, 31, 2015, 169-180.
- Mirkov, Anđelka, Tamara Petrović Trifunović, Dunja Poleti Ćosić, „Sećanje na socijalističku Jugoslaviju: stavovi građana Srbije u periodu ubrzane transformacije društva“, *Sociološki pregled*, 52, 4, 2018, 1251-1284.
- Milutinović, Aleksandra, „‘Hej, Sloveni’: Skoro četvrtina Srba pati za starom Jugom i radije bi živeli u njoj, a ovo su tri glavna razloga“, *Blic*, 7.6.2019. <https://www.blic.rs/vesti/politika/hej-sloveni-skoro-cetvrti-na-srba-pati-za-starom-jugom-i-radije-bi-ziveli-u-njoj-a-ovo/x2q9fvh>, 13.7.2020.
- Perica, Vjekoslav, Mitja Velikonja, ur., *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014.
- Pešić, Jelena, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev, „Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku“, *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, ur. Mladen Lazić, Slobodan Cvejić, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2019, 247-274.
- Petrović, Irena, „Mogućnosti primene faktorske analize u sociologiji: primer proučavanja vrednosnih orijentacija“, *Sociologija*, 55, 4, 2013, 557-588.
- Popović, Milica, „Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers“, *Nostalgia on the Move*, ur. Mirjana Slavković, Marija Đorgović, The Museum of Yugoslavia, Beograd, 2017, 42-50.
- Radanović, Milan, *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944*, Rosa Luxemburg Stiftung – Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 2014.
- Rekšć, Magdalena, „Post-Yugoslav Collective Memory: Between National and Transnational Myths“, *Polish Political Science Yearbook*, 45, 2016, 73-84.

- Spasić, Ivana, „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji“, *Sociologija*, 54, 4, 2012, 577-594.
- Spaskovska, Ljubica, „The ‘Children of Crisis’: Making Sense of (Post) socialism and the End of Yugoslavia“ *East European Politics and Societies and Cultures*, 31, 3, 2017, 500-517.
- Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, XX vek, Beograd, 2010.
- „Vučić: bravar nije bio glup“, 4.4.2017. <https://mondo.rs/Info/EX-YU/a996815/Aleksandar-Vucic-o-Josipu-Brozu-Titu.html>, 26.6.2020.
- Vučković Juroš, Tanja, „‘Things were good during Tito’s times, my parents say’: How young Croatian generations negotiated the socially mediated frames of the recent Yugoslav past“, *Memory Studies*, 13, 6, 2018, 932-951.
- Živković, Marko, *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*, XX vek, Beograd, 2012.

### Sažetak

U ovom radu ispitujemo značenjska i vrednosna pomeranja koja se događaju ispod površinskog kontinuiteta nostalgije prema Jugoslaviji u današnjoj Srbiji. Najpre se na nivou zvaničnog diskursa identifikuje tendencija, od sredine 2010-ih, da se SFRJ rehabilituje kao pozitivna politička referenca, ali uz razvodnjavanje njenih suštinskih obeležja – socijalističkog uređenja i višenacionalnog suživota, isticanjem njenog srpskog elementa, naročito kroz aistorijsku etnifikaciju antifašističke tradicije. Potom se taj proces značenjske rekonstrukcije SFRJ prati na nivou mišljenja običnih mladih ljudi, putem anketnog istraživanja studenata Univerziteta u Beogradu. Rezultati pokazuju značajno prisustvo pozitivnih gledanja na Jugoslaviju, ali uz takođe zapaženu prihvaćenost nacionalističkih stavova i etničkog čitanja istorije, što ishodi hibridnim i politički-ideološki neukotvljenim stanovištima. Zaključuje se da su se jugonostalglični sentiment, iako naizgled i dalje dosta rasprostranjeni, u znatnoj meri odvojili od svojih nekadašnjih levičarskih i antinacionalističkih uporišta i da njihove savremene političke afilijacije, a time i potencijalni delatni efekti, mogu biti veoma neizvesni.

## Podaci o autorima

**Nikola Baković** završio je studij povijesti na Sveučilištu u Beogradu, te diplomirao srednjoeuropsku povijest na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Od 2012. do 2018. radio je kao arhivist u Međuopćinskom povijesnom arhivu u Čačku na poslovima obrade arhivske građe, odnosa s javnošću i istraživačke djelatnosti. Objavio je preko dvadeset priređenih povijesnih izvora, znanstvenih članaka i poglavlja u zbornicima na teme iz povijesti svakodnevice i kulturne povijesti Jugoslavije te lokalne povijesti čačanskoga kraja. Od 2015. doktorand je i predavač na Sveučilištu Justus Liebig u Giessenu, s doktorskom disertacijom o građenju translokalnih veza kroz ritualizaciju prostora u socijalističkoj Jugoslaviji. Od 2015. do 2018. bio je član Centra za studije kulture (GCSC) u Giessenu. Tijekom 2019. bio je gostujući istraživač pri Institutu za europsku povijest u Mainzu.

**Dimitrije Birač** doktorand je politologije na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Diplomirao je ekonomiju s temom Marxova teorija viška vrijednosti na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Tema njegove doktorske disertacije nastanak je i razvoj hrvatskoga političkog i gospodarskog sustava tijekom prijelomnih godina 1989/91. Područja interesa su mu ekonomska povijest, povijest ekonomske misli, politička ekonomija i politička teorija s naglaskom na (neo) marksističku perspektivu.

**Jelena Đureinović** postdoktorandica je na Sveučilištu u Beču gdje koordinira istraživačku platformu Transformations and Eastern Europe. Diplomirala je studije nacionalizma na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, a doktorirala modernu i suvremenu povijest na Sveučilištu u Giessenu u Njemačkoj. Kao gostujuća istraživačica boravila je na Nacionalnom sveučilištu Irske u Galwayu, u Centru za studije jugoistočne Europe na Karl Franzens Sveučilištu u Grazu



i na Institutu za studije kulture i sjećanja na Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Njezino područje interesa obuhvaća studije sjećanja, studije nacionalizma, povijest Jugoslavije i postjugoslavenski prostor. Objavila je knjigu *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Re-tribution* u izdanju Routledgea početkom 2020. godine.

**Lea Horvat** diplomirala je povijest umjetnosti i komparativnu književnost na Filozofskome fakultetu u Zagrebu sa studijskim boravcima u Beogradu i Berlinu. Od 2015. je na doktorskom studiju povijesti na Sveučilištu u Hamburgu i istražuje kulturnu povijest kolektivnog stanovanja u Jugoslaviji. Od 2016. je stipendistica Njemačke nacionalne akademske zaklade (Studienstiftung des deutschen Volkes). Na Sveučilištu Humboldt u Berlinu i pri Centru za ženske studije u Zagrebu držala je seminare i predavanja o feminizmu, arhitekturi i dizajnu. Urednica je feminističkog portala *Krilo*. Područja njezinog istraživačkog interesa su povijest svakodnevice jugoslavenskoga socijalizma i tranzicije, povijest stanovanja, feministička povijest i teorija arhitekture te ženska popularna kultura. Autorica je knjige eseja *Nepraktični savjeti za kuću i okućnicu: Feministička čitanja ženske svakodnevice* (Fraktura, Zaprešić, 2020.).

**Dora Kosorčić** završila je jednopredmetni studij povijesti 2015. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Studentica je treće godine Poslijediplomskoga doktorskog studija moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i dobitnica Stipendije za izvrsnost Filozofskoga fakulteta. Zaposlena je u nakladničkoj kući Srednja Europa kao stručna suradnica i urednica. Urednica je četrnaest izdanja iz područja povijesti i lingvistike, te prevoditeljica triju knjiga s engleskoga na hrvatski jezik: Paul A. Levine, Stéphane Bruchfeld, *Pričajte to svojoj djeci... O Holokaustu u Europi 1933.-1945.* (2018.), Ulf Brunnbauer, *Globaliziranje jugoistočne Europe. Iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća* (2019.) te Stefan Gužvica, *Prije Tita. Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.* (2020.)

**Goran Krnić** završio je studij povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, te pohađao poslijediplomski studij književnosti u Zagrebu i Oldenburgu. Od 2001.

živi u Oldenburgu gdje radi kao predavač hrvatskoga jezika i književnosti na Sveučilištu Carla von Ossietzkog, te kao slobodni docent, prevoditelj i autor. Sudjelovao je na brojnim znanstvenim skupovima, objavljivao znanstvene članke u časopisima i zbornicima, kao i publicističke tekstove, te književne i znanstvene prijevode. U znanstvenome se radu bavi prvenstveno međudnosom književnosti i povijesti, na primjerima novije hrvatske i susjednih književnosti.

**Anne Madelain** stručnjakinja je za suvremenu povijest srednjoeuropskoga i južноеuropskoga političkoga i kulturnog prostora. Docentica je na pariškom Nacionalnom institutu za orijentalne jezike i civilizacije (INALCO) i suradnica u Istraživačkom centru Europe-Eurasie (CREE), također u Parizu. Glavna je urednica časopisa *Balkanologie*. Autorica je knjige *L'expérience française des Balkans (1989-1999)* (2019.) i urednica zbornika *Ecrire l'histoire de la Yougoslavie socialiste. Savoirs, représentations, usages et circulations* (2019.) Autorica je i dvadesetak radova iz područja književnosti, sociologije i povijesti postjugoslavenskih zemalja i njihovih kulturnih i političkih odnosa s Francuskom, objavljenih na engleskome, bosanskome, srpskome i francuskom jeziku.

**Tamara Petrović Trifunović** doktorandica je na Odjelu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, gdje piše disertaciju o ulozi diskursa o kulturi u simboličkim borbama u suvremenoj Srbiji. Od studenog 2018. istraživačica je na Institutu za sociološka istraživanja u Beogradu. Sudjelovala je u više nacionalnih i međunarodnih projekata koji su se bavili analizom medijskog diskursa, simboličkih borbi i političke komunikacije, kao i u projektima iz područja roda i migracija. Od 2018. dio je nacionalnog tima Europskog društvenog istraživanja u Srbiji. Zanima se za teme iz područja studije diskursa, političke sociologije, kritičke sociologije kulture, simboličke geografije i studije sjećanja. Predstavljala je radove i istraživanja na brojnim nacionalnim i međunarodnim konferencijama i seminarima. Objavljivala je na srpskom i engleskom jeziku u recenziranim znanstvenim časopisima i zbornicima od nacionalnog i međunarodnog značaja. S kolegama je priredila tri tematska zbornika, uključujući *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (2015.).

**Oszkár Roginer** diplomirao je u Novom Sadu na Odsjeku za hungarologiju, a potom je nastavio svoje školovanje u doktorskoj Školi književnih znanosti pri Sveučilištu u Pečuhu. Doktorsku je disertaciju o prostorima mađarske književnosti u Jugoslaviji obranio 2016. godine. Iste godine završava i združeni poslijediplomski studij kulturne sociologije na Sveučilištu u Zadru i Karl Franzens Sveučilištu u Grazu, gdje kasnije upisuje drugi doktorat pri Centru za studije jugoistočne Europe. Autor je dviju knjiga na mađarskom i više znanstvenih članaka na mađarskom, engleskom, srpskom i hrvatskom jeziku. Područja su njegova znanstvenog interesa kolektivni identiteti, geokritika, kulturna sociologija manjina, povijest manjinskog mađarskog tiska u 20. stoljeću, povijest mađarske književnosti u Jugoslaviji.

**Dejan Segić** doktorand je povijesti na Institutu za istočnoeuropsku povijest bečkog sveučilišta. Od 2017. radi kao istraživač i znanstvenik na Institutu za kulturalne studije i povijest teatra Austrijske akademije znanosti. Godine 2014. stipendist je vlade Republike Srbije za mlade talente u inozemstvu, zatim postaje stipendist bečkog sveučilišta, a od listopada 2017. stipendist je Austrijske akademije znanosti za doktorske projekte. Sudjelovao je na nekoliko znanstvenih skupova u Austriji, Mađarskoj, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Glavna su područja njegova znanstvenog istraživanja Drugi svjetski rat, etnički sukobi i kultura sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji.

**Ivana Spasić** redovna je profesorica na Odjelu za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu i ravnateljica Instituta za sociološka istraživanja. Također je suradnica Centra za kulturnu sociologiju Sveučilišta Yale. Gostujuća je predavačica na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Beogradu, Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu i Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Sarajevu. Bila je glavna i odgovorna urednica časopisa *Sociologija* (2007-2010.) i članica redakcija i izdavačkih savjeta više domaćih i međunarodnih znanstvenih časopisa. Područja su njezina interesa sociološka teorija, kulturna sociologija, postsocijalizam, sociologija grada i kultura sjećanja. Osim više desetaka članaka, kao autorica ili koautorica objavila je knjige *Značenja susreta: Goffmanova sociologija interakcije* (1996.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002.* (2003.), *Sociologije svakodnevnog života* (2004.), *Kultura na delu:*

*društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive* (2013.) za koju je dobila nagradu „Vojin Milić“, te *Gradovi u potrazi za identitetom* (2017.).

**Marko Zubak** završio je studij povijesti i filozofije na Filozofskome fakultetu u Zagrebu gdje je za vrijeme studija radio u redakciji kulture na Radiju 101. Magistrirao je i doktorirao na Srednjoeuropskome sveučilištu u Budimpešti s disertacijom o omladinskome tisku. Trenutačno radi kao znanstveni istraživač na Hrvatskom institutu za povijest gdje se prvenstveno bavi popularnom, alternativnom i omladinskom kulturom i medijima u zreлом i kasnom socijalizmu. Sastavio je jednu književnu antologiju, sudjelovao na brojnim znanstvenim skupovima, objavljivao članke u znanstvenim časopisima i zbornicima. Objavio je monografiju o omladinskom tisku (*The Yugoslav Youth Press (1968-1980): Student Movements, Youth Subcultures and Alternative Communist Media*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.). Predavao je na Hrvatskim studijima u Zagrebu, Srednjoeuropskome sveučilištu u Budimpešti i na Institutu za kulturnu analizu Sveučilišta u Klagenfurtu.



## Zbornici prethodnih skupova

### *Socijalizam na klupi*



*Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo  
očima nove postjugoslavenske humanistike*

ur. Lada Duraković i Andrea Matošević

CeKaPISarnica, br. 3

Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u  
Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, Zagreb i Pula,  
2013.

ISBN 978-953-7963-07-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7498-74-0 (Sveučilište Jurja  
Dobrile)

ISBN 978-953-57547-1-8 (Sa/n)jam knjige  
u Istri)



*Socijalizam: izgradnja i razgradnja*

*Zbornik odabranih radova s Drugog među-  
narodnog znanstvenog skupa Socijalizam na  
klupi, Pula, 1-3. listopada 2015.*

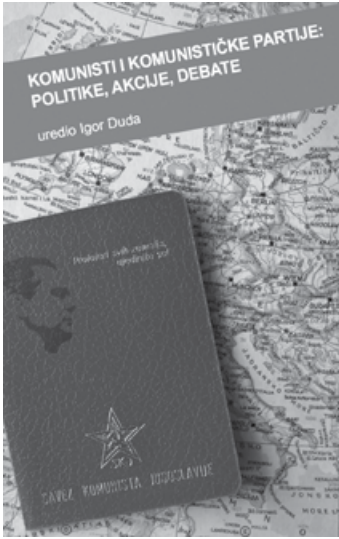
ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman

CeKaPISarnica, br. 9

Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u  
Puli, Zagreb i Pula, 2017.

ISBN 978-953-7963-65-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7320-47-8 (Sveučilište Jurja  
Dobrile)



*Komunisti i komunističke partije: politike  
akcije, debate*

*Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 28-30. rujna 2017.*

ur. Igor Duda

CeKaPISarnica, br. 12

Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u  
Puli, Zagreb i Pula, 2019.

ISBN 978-953-7963-97-2 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-8278-10-5 (Sveučilište Jurja  
Dobrile)